

4

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ленінський план побудови соціалізму
- Основні принципи партійної пропаганди
- Розробка В. І. Леніним національної програми партії
- В. І. Ленін про масовий страйк
- З історії українсько-тувинських зв'язків

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *М. С. Журавлев, Н. В. Черненко.* Ленинский план построения социализма (К 50-летию последних статей и речей В. И. Ленина). *А. И. Погребняк.* Основные принципы партийной пропаганды и их осуществление в период между XXIII и XXIV съездами КПСС. *П. М. Шморгун.* Разработка В. И. Лениным национальной программы партии в дооктябрьский период. Сообщения. *Г. Я. Буртяк.* Развитие Коммунистической партией ленинских идей о партийно-политической информации. *А. П. Ермак.* Политика Коммунистической партии относительно остатков капиталистических элементов в начале реконструктивного периода. *П. А. Михальчук.* В. И. Ленин о массовой революционной стачке в период первой русской революции. *О. М. Коломиец.* Из истории украинско-тувинских связей. *В. Т. Крюков.* Дело 69-ти. *А. К. Мартыненко.* Русско-болгарские экономические отношения в 1910—1915 гг. Заметки. *Борцы за счастье народа.* Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *M. S. Zhuravlev, N. V. Chernenko.* The Lenin Plan of Socialism Construction (On the 50th Anniversary of V. I. Lenin's Last Articles and Speeches). *A. I. Pogrebnyak.* Main Principles of the Party Propaganda and Their Realization in the Period Between the 23th and 24th Congresses of the CPSU. *P. M. Shmorgun.* Development of the Party National Program by V. I. Lenin in the Pre-October Period. Communications. *G. Ya. Burtyak.* Development of Lenin's Ideas on Party-Political Information by the Communist Party. *A. P. Yermak.* The Communist Party Policy Concerning the Remains of Capitalist Elements at the Beginning of the Period of Reconstruction. *P. A. Mikhanchuk.* V. I. Lenin on the Mass Revolutionary Strike during the Period of the First Russian Revolution. *O. M. Kolomiets.* From History of the Ukraine and Tuva Relations. *V. T. Kryukov.* The Case of 69. *A. K. Martinenko.* Russian-Bulgarian Economical Relations in 1910—1916. Notes. *Fighters of the Peoples Happiness.* Returning to Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Essays. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (145)
КВІТЕНЬ
1973

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- М. С. Журавльов, М. В. Черненко — Ленінський план побудови соціалізму (До 50-річчя останніх статей і промов В. І. Леніна) 3
А. І. Погребняк (*Москва*) — Основні принципи партійної пропаганди та їх здійснення в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС 15
П. М. Шморгун — Розробка В. І. Леніним національної програми партії в дожовтневий період 25

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Г. Я. Буртяк (*Вінниця*) — Розвиток Комуністичною партією ленінських ідей про партійно-політичну інформацію 37
О. П. Єрмак (*Полтава*) — Політика Комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів на початку реконструктивного періоду 46
П. А. Михальчук (*Москва*) — В. І. Ленін про масовий політичний страйк у період першої російської революції 54
О. М. Коломієць (*Кизил, Тувинська АРСР*) — З історії українсько-тувинських зв'язків 60
В. Т. Крюков — Справа 69-ти 71
А. К. Мартиненко — Російсько-болгарські економічні відносини в 1910—1915 рр. 79

ЗАМІТКИ

- А. В. Торба (*Ворошиловград*) — Підвищення культурного рівня трудящих Донбасу у 1959—1970 рр. 91
П. А. Борковський (*Луцьк*) — Створення і виховання партійними організаціями західних областей УРСР масового активу трудящих (1944—1950 рр.) 96
І. І. Печериця (*Миколаїв*) — Про деякі форми роботи більшовиків щодо зміцнення союзу робітників і селян на Україні в 1917 р. 100
Ю. І. Патлажан (*Івано-Франківськ*) — Трудящі країн зарубіжного Сходу на Україні напередодні Великого Жовтня 105

Борці за щастя народу

- П. М. Калениченко, К. І. Позняков (*Дніпропетровськ*) — Видатний радянський військово-морський командир Е. С. Панцержанський 110

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- П. Л. Варгатюк (*Кривий Ріг*) — Про висвітлення революційної боротьби гірників Криворіжжя в жовтні—грудні 1905 р. 114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. Г. Притвар (*Вінниця*) — З досвіду вивчення основ ленінської національної політики 118

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

М. М. Лук'яненко (<i>Чернігів</i>) — Пам'ятка архітектури — Троїцько-Іллінський комплекс	123
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Є. І. Цимбал (<i>Одеса</i>) — Танкери йдуть на прорив (продовження)	126
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

А. К. Курас — До 50-річчя XII з'їзду РКП(б)	134
І. С. Покровська — До 10-річчя співробітництва академії наук СРСР і Республіки Куба (1963—1973 рр.)	138
А. Д. Ярошенко — Соратник великого Каменяра, мужній борець за владу Рад (До 100-річчя від дня народження В. Ф. Коцка)	141
М. С. Поліщук — Кирило-мефодіївець Іван Якович Посяда (До 150-річчя від дня народження)	143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Є. Ф. Безродний — Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР	146
М. Д. Березовчук — Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні	148
Г. М. Шевчук — Б. М. Бабій. Союз РСР і роль України в його утворенні	150
О. М. Швидак (<i>Житомир</i>) — Ю. В. Бернов, А. Я. Манусевич. Ленин в Кракове	152
В. І. Стрельський — А. В. Санцевич. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду	153
Ф. Є. Лось — Л. Д. Алексеев. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.)	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

До VI Всесоюзної конференції істориків-славистів	158
П. А. Сотниченко. Про створення київського музею Г. С. Сковороди	158
Л. С. Гераськова (<i>Ворошиловград</i>) — Знахідки давньотюркських «кам'яних баб» на Україні	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лешенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *Л. П. Захарченко*

БФ 00267. Здано до складання 26.11 1973 р. Підписано до друку 19.IV 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,78. Зам. К-32. Тираж 8915. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

М. С. ЖУРАВЛЬОВ, М. В. ЧЕРНЕНКО

ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ

(До 50-річчя останніх статей і промов В. І. Леніна)

Досліджуючи процес виникнення і розвитку марксистських ідей, В. І. Ленін передбачав їх неминучу й повну перемогу над силами старого, експлуататорського ладу. Шістдесят років тому, в праці «Історична доля вчення Карла Маркса» (березень 1913 р.) він пророче писав: «Після виникнення марксизму кожна з трьох великих епох всесвітньої історії приносила йому нові підтвердження і нові триумфи. Але ще більший триумф принсе марксизмові, як ученню пролетаріату, грядуща історична епоха»¹.

Наступний розвиток історичних подій повністю підтвердив правильність цього висновку. Якщо друга половина минулого століття ознаменувалась теоретичною перемогою над дрібнобуржуазним соціалізмом і поширенням марксизму в багатьох країнах світу, то розвиток марксизму і пролетарського визвольного руху в ХХ ст. увінчався втіленням соціалістичних ідеалів у життя, перетворенням їх у суспільно-політичну практику. Виключна заслуга в цьому належить В. І. Леніну — продовжувачу справи К. Маркса і Ф. Енгельса, геніальному вченому і невтомному борцеві за інтереси трудящих мас Росії і всього світу.

Все життя В. І. Леніна «пройшло в творчій роботі думки і безустанній революційній дії, в ідейних і політичних битвах»², спрямованих на повалення царизму, ліквідацію поміщицько-капіталістичного ладу, встановлення диктатури пролетаріату і побудову соціалістичного суспільства.

Творчо розвиваючи марксистське вчення в умовах імперіалізму і небувалих революційних потрясінь, Володимир Ілліч підняв його на вищу ступінь, збагатив новими теоретичними положеннями і висновками. Він теоретично обгрунтував і розвинув учення К. Маркса і Ф. Енгельса про неминучість загибелі капіталізму і перемоги соціалізму, про історичну місію пролетаріату та його комуністичного авангарду в революційному перетворенні суспільства; про диктатуру пролетаріату, її історичні рамки, класову суть і завдання; про національне питання тощо. Ленінське вчення — це методологія революційного мислення і

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 524.

² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 4

революційної дії передових суспільних сил, «це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги національно-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністичного суспільства»³.

Аналізуючи особливості монополістичної стадії розвитку капіталістичного суспільства, В. І. Ленін дійшов висновку, що імперіалізм є загниваючим, умираючим капіталізмом — передднем соціалістичної революції. Він відкрив також закон нерівномірного, стрибкоподібного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму і зробив важливий висновок про можливість перемоги соціалізму в нових умовах попередньс в кількох і навіть в одній, окремо взятій країні. При цьому не обов'язково, щоб ця країна була найбільш розвинутою з техніко-економічного та культурного боків. Це відкриття В. І. Леніна стало теоретичною та ідейною зброєю створеної і керованої ним Комуністичної партії, російського пролетаріату, всіх експлуатованих мас у їх боротьбі проти царизму і капіталізму, за демократію і соціалізм.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову епоху всесвітньої історії — епоху революційного руйнування капіталізму і утвердження й торжества соціалізму. Вона «вказала всьому світові, — говорив В. І. Ленін, — шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества»⁴.

З перемогою Жовтня перед Комуністичною партією і радянським народом постали творчі завдання пролетарської революції — створення матеріально-технічної бази соціалізму і формування нових суспільних відносин, подолання старих поглядів, ідей, звичаїв і традицій, комуністичне виховання трудящих. Вирішення цих завдань було зв'язане з великими труднощами і перешкодами, головними з яких були затримка розвитку світової пролетарської революції, багатокладність економіки, техніко-економічна та культурна відсталість Росії, відсутність досвіду соціалістичного будівництва. Володимир Ілліч вказував, що буржуазія, прийшовши до влади, одержала «вже випробуваний екіпаж, заздалегідь підготовлений шлях, випробувані вже раніше механізми», а пролетаріат, встановивши своє політичне панування, не мав «ні екіпажа, ні шляху, взагалі нічого, абсолютно нічого випробуваного раніше!»⁵.

За таких умов з усією гостротою поставало питання: як ліквідувати невідповідність між величиною завдань соціалістичного будівництва і обмеженими матеріальними можливостями для їх розв'язання, між найпередовішим суспільно-політичним ладом і порівняною техніко-економічною та культурною відсталістю країни? В той час у країні і, навіть, у самій партії було немало маловірів і капітулянтів, яким ці труднощі та суперечності здавались непереборними. Меншовики та есери вважали, нібито Росія ще не дозріла до соціалізму і на цій підставі твердили, що більшовики не зможуть довго утриматись при владі. Іуда Троцький продовжував пропагувати свою збанкрутілу, викриту В. І. Леніним і відкинуту розвитком революційних подій теорію «перманентної революції». Він «пророкував», що коли капіталістичний світ проіснує ще кілька десятиріч, то цим буде підписано смертний вирок соціалістичній Росії. Якщо в дожовтневий період Троцький заперечував можливість перемоги пролетарської революції спочатку в одній, окремо взятій країні, то в умовах Радянської влади він намагався довести безперспективність соціалістичного будівництва в Росії без пере-

³ Там же, стор. 5.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 26.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 171.

моги революції на Заході. Але життя показало повну безпідставність цих тверджень і прогнозів.

В. І. Ленін краще ніж будь-хто інший розумів усю складність завдань соціалістичної перебудови суспільства, особливо в такій країні, як Росія. Після перемоги Жовтневої революції усі виступи вождя були сповнені турбот про створення умов для побудови життя на нових основах. В промові на засіданні Петроградської Ради 4 (17) листопада 1917 р. Володимир Ілліч говорив: «Нехай Ради поділяться на загони і візьмуться за справу управління. Наше завдання полягає в тому, щоб іти до соціалізму»⁶.

В. І. Ленін глибоко вірив у незаперечну перевагу і невичерпні можливості радянського ладу, в творчі сили партії і народу, в непорушний союз робітничого класу і селянства. У зверненні «До населення» Володимир Ілліч писав: «Поступово, за згодою і схваленням більшості селян, за вказівками *практичного* досвіду їх і робітників, ми підємо твердо і неухильно до перемоги соціалізму, яку закріплять передові робітники найбільш цивілізованих країн і яка дасть народам тривкий мир і визволення від усякого гніту і від усякої експлуатації»⁷.

В. І. Ленін незмінно зазначав, що в нашій країні є все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства. При цьому він мав на увазі сукупність політичних, економічних і соціальних умов, а саме: наявність диктатури пролетаріату; великі природні багатства країни; соціалістичну власність на основні засоби виробництва (земля та її надра, промисловість, транспорт тощо); союз робітничого класу і селянства, що значно зміцнів унаслідок переходу до нової економічної політики. Враховуючи все це, В. І. Ленін у своєму останньому виступі на пленумі Московської Ради 20 листопада 1922 р. говорив: «хоч яке це завдання важке, хоч яке воно нове в порівнянні з попереднім нашим завданням, і хоч як багато труднощів воно нам завдає,— всі ми разом, не завтра, а за кілька років, всі ми разом розв'яжемо це завдання що б то не стало, так що з Росії непівської буде Росія соціалістична»⁸.

Побудова соціалізму передбачала успішне подолання внутрішніх суперечностей, успадкованих від старого ладу, і здійснення глибоких соціалістичних перетворень в усіх сферах суспільного життя. Остаточну перемогу нового суспільного ладу В. І. Ленін пов'язував з більш широким проривом фронту імперіалізму і зміною співвідношення сил на світовій арені на користь демократії і соціалізму.

Основоположні ідеї та принципи соціалістичного будівництва В. І. Ленін сформулював ще в дореволюційний період, до розробки ж конкретного плану — він приступив після перемоги соціалістичної революції, коли це завдання стало особливо актуальним. В ленінських працях, написаних після Жовтня, визначено основні напрямки творчої діяльності Комуністичної партії і радянського народу в перехідний від капіталізму до соціалізму період, основні політичні і господарські завдання соціалістичного будівництва.

Ще продовжувалися битви на фронтах громадянської війни, коли з ініціативи Володимира Ілліча було розроблено і затверджено перший науково обґрунтований план комплексного розвитку економіки — Державний план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), названий Ленінінм другою програмою партії. 1921 р. X з'їзді РКП(б) схвалив основні напрями господарської політики Радянської держави для всього перехідного

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 256.

⁷ Там же, стор. 261—262.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 391.

періоду. Ця політика увійшла в історію під назвою «Нова економічна політика» (неп.). Розроблена В. І. Леніним, вона була розрахована на захист завоювань революції, на врятування країни від розрухи й голоду, на створення фундаменту соціалістичної економіки. Вже тоді Володимир Ілліч розробив такі найважливіші принципи соціалістичного господарювання, як сполучення централізованого планування з розвитком творчої ініціативи трудящих, використання товарно-грошових відносин і госпрозрахунку, моральні і матеріальні стимули до праці, врахування і поєднання інтересів суспільства з інтересами кожного його працівника. Ці положення і принципи зберігають своє значення й тепер, в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Всебічним дослідженням і теоретичним розробленням питань про шляхи розвитку нового радянського суспільства, про форми і методи його будівництва Ілліч займався до останніх днів життя. Наприкінці 1922 р.— на початку 1923 р. В. І. Ленін, будучи тяжко хворим написав і продиктував свої останні статті й листи: «Лист до з'їзду», «Про надання законодавчих функцій Держплану», «До питання про національності або про «автономізацію», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще». Ці праці становлять важливий вклад у розвиток марксизму-ленізму, зокрема, в глибоко наукову розробку політичних, соціально-економічних і культурних проблем перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

В останніх промовах, статтях, листах на основі теоретичного узагальнення надбаного на той час досвіду творчої діяльності партії і народу, розвитку світового революційного процесу В. І. Ленін продовжив наукову розробку теорії соціалістичної революції і плану побудови соціалізму і комунізму в СРСР. Будучи політичним заповітом партії і народу, ці праці посідають особливе місце в теоретичній спадщині вождя. Вони й нині служать дороговказом при розв'язанні проблем динамічного розвитку соціалізму і поступового переростання його в комунізм, при визначенні стратегії і тактики світового комуністичного руху.

Ленінський план побудови соціалізму в СРСР є конкретним і науково обгрунтованим, його правильність і життєвість підтверджена на ділі, на досвіді соціалістичного будівництва в СРСР і в країнах народної демократії. «Ленінський план будівництва соціалізму,— говорив Л. І. Брежнев,— зразок наукового, комплексного і реалістичного підходу до розв'язання завдання всесвітньо-історичного значення. Цей план охоплював усі поверхи соціальної будови — і розвиток продуктивних сил, і перетворення суспільних відносин, і перебудову духовного світу людей»⁹.

Головне завдання трудящих після повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату В. І. Ленін бачив у створенні нової економіки, нової організації і дисципліни праці, нових досконаліших форм господарських відносин, соціалістичного економічного укладу. Соціалізм неможливий без наявності високорозвинутої матеріально-технічної бази. Виходячи з цього і враховуючи порівняну техніко-економічну відсталість Росії, Володимир Ілліч на перше місце висував соціалістичну індустріалізацію країни як основну, центральну ланку в загальному ланцюгові соціалістичного будівництва. Соціалістичну інду-

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 539.

стріалізацію він розглядав як найважливіший засіб технічної перебудови всіх галузей народного господарства і підвищення продуктивності праці, зміцнення обороноздатності країни і забезпечення її економічної та політичної незалежності. «Єдиною матеріальною основою соціалізму,— вказував Ілліч,— може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»¹⁰. Ідея індустріалізації, як основи основ соціалістичної економіки, як вирішального засобу розв'язання всіх завдань у створенні нових суспільних відносин, нового життя проходить через усі ленінські твори, присвячені будівництву соціалізму.

Другою найважливішою ланкою ленінського плану побудови соціалізму є соціалістичне перетворення сільського господарства. В цьому вождь партії бачив об'єктивно зумовлене і, водночас, найважче після встановлення диктатури пролетаріату завдання перехідного періоду. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції основні засоби виробництва в промисловості були націоналізовані, що поклало початок створенню соціалістичного економічного укладу, соціалістичних виробничих відносин. Щодо сільського господарства, то воно, не зважаючи на те, що земля була націоналізована, залишалось у своїй основі приватно-власницьким, дрібнотоварним, розпорошеним і малопродуктивним. Новий суспільний лад не міг тривалий час існувати і розвиватись на двох протилежних основах — соціалістичній промисловості, основою якої була суспільна власність на засоби виробництва, і приватновласницькому сільськогосподарському виробництві. Володимир Ілліч неодноразово вказував на те, що поки існує дрібнотоварне селянське виробництво, доти залишається база для відродження капіталізму, залишається загроза реставрації буржуазних відносин, бо дрібнотоварне виробництво *«породжує»* капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодини, стихійно і в масовому масштабі», що «поки ми живемо в дрібноселянській країні, для капіталізму в Росії є міцніша економічна база, ніж для комунізму»¹¹. Щоб не допустити цього, слід було перетворити на соціалістичній основі не лише велику, а й дрібну власність, змінити виробничі відносини на селі.

Без переведу сільського господарства на соціалістичні засади і механізації неможливо було підняти його продуктивні сили, покінчити з роз'єднаністю селян, темрявою і злиднями, успадкованими від царизму, поміщиків та капіталістів. Заміна приватної власності на селі колективною, була об'єктивною необхідністю суспільного розвитку. Лише за допомогою цього можна було зміцнити позиції соціалізму як у місті, так і на селі, підняти продуктивність та ефективність сільськогосподарського виробництва.

Поряд з економічними факторами, що зумовлювали необхідність соціалістичної перебудови сільського господарства, В. І. Ленін мав на увазі також політичні, соціальні й культурні проблеми, які можна було розв'язати лише на базі колективізації. До їх числа він відносив повну ліквідацію експлуататорських класів і куркульської кабали на селі, зміцнення союзу робітників і селян на новій, соціалістичній основі, підвищення культурного рівня і політичної свідомості широких верств селянства, подолання успадкованої від капіталізму протилежності між містом і селом і створення передумов до стирання класових відмінностей.

Над розв'язанням цієї проблеми працювало багато вчених. Але вірно зміг її розв'язати лише В. І. Ленін. Він запропонував використати

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 422.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 7, 462.

кооперацію як найбільш простий і доступний для селян шлях переходу до соціалізму, вказавши на те, що розвиток кооперативного руху дасть можливість перебудувати дрібне одноосібне селянське господарство у велике, усупільнене і механізоване, сприятиме побудові нового суспільства. У статті «Про кооперацію» Володимир Ілліч писав: «Справді, влада держави на всі великі засоби виробництва, влада держави в руках пролетаріату, союз цього пролетаріату з багатьма мільйонами дрібних і найдрібніших селян, забезпечення керівництва за цим пролетаріатом щодо селянства і т. д.— хіба це не все, що потрібне для того, щоб з кооперації, з самої тільки кооперації, яку ми раніш третирували, як торгашеську, і яку з певного боку маємо право третирувати тепер при непі так само, хіба це не все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства?»¹².

Розвиваючи свій кооперативний план, В. І. Ленін враховував зміну суті і характеру діяльності кооперації в умовах Радянської влади. Кооперація давала певні вигоди селянству й раніше. Але при капіталізмі вона підпорядковувалась дії законів капіталістичного розподілу та обміну і переважно служила збагаченню буржуазії за рахунок незаможних селян, дрібних кустарів та ремісників. Встановлення диктатури пролетаріату, створення й розширення позицій соціалістичного укладу в економіці, успіхи у відбудові промисловості й очищення кооперативних органів від засилля буржуазних кооператорів, меншовиків та есерів змінили зміст кооперації, перетворивши її в могутній засіб поліпшення матеріального становища широких верств селянства і залучення їх до активної участі в соціалістичному будівництві. Основна перевага кооперації полягала в тому, що вона, вдало поєднуючи особисті і суспільні інтереси дрібних товаровиробників, сприяла подоланню дрібнобуржуазної стихії і створенню нових, соціалістичних виробничих відносин на селі.

Ленінський кооперативний план, що виступав як об'єктивна закономірність соціалістичного будівництва, передбачав розвиток усіх форм і видів кооперації — споживчої, збутової, кредитної, промислової, виробничої, поступове соціалістичне перетворення на добровільній основі господарств усіх дрібних товаровиробників (селян, кустарів та ремісників), яких у Росії нараховувалось кілька мільйонів.

Здійснення політики соціалістичної індустріалізації країни і кооперування дрібних товаровиробників створювала економічну базу соціалізму.

Розв'язання економічних завдань В. І. Ленін органічно пов'язував з культурною революцією, здійснення якої повинно було забезпечити загальну письменність, оволодіння масами трудящих досягненнями науки, культури і техніки, вироблення в них широкого політичного кругозору, перевиховання їх у комуністичному дусі і перетворення в свідомих творців матеріальних і духовних цінностей. Все це зумовлювалося особливостями соціалістичного суспільства, яке, на відміну від капіталізму, не виникає стихійно, а створюється в процесі цілеспрямованої, планомірної, свідомої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією. «Ми не випадково називаємо революцією процес, покликаний зробити культуру надбанням мас,— говорив Л. І. Брежнев.— Завдання полягало не тільки в тому, щоб навчити людей читати й писати. Треба було утвердити нову, соціалістичну ідеологію в усіх сферах духовного життя суспільства»¹³.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 413.

¹³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 85.

Соціалістична культура виникла не на голому місці, а на основі критичного сприйняття і розвитку всього передового, прогресивного, створеного людством протягом попередніх епох. Марксистсько-ленінські погляди не мають нічого спільного ні з теорією єдиного потоку, яка передбачає прийняття всього старого в галузі культури, ні з теорією розвитку культури по горизонталі, по замкнутому колу, що виключає можливість використання культурних цінностей багатьох поколінь.

Критикуючи меншовика Суханова, який заперечував закономірність соціалістичної революції в Росії, посиляючись на відсутність певного рівня культури, як важливої передумови революції, В. І. Ленін у праці «Про нашу революцію» обґрунтував правильність вибору російського пролетаріату, який почав «із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня» з тим, щоб «*потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи»¹⁴. Для досягнення цієї мети, Володимир Ілліч радив широко розгорнути боротьбу з неписьменністю та малописьменністю, яка дісталась країні від минулого; підняти роль учителя; поступово створювати повсюдно культурно-освітні заклади, збільшуючи виділення коштів з державного бюджету для «задоволення насамперед потреб початкової народної освіти»; організувати шефство з боку робітничих колективів над селом. «Тут,— писав він у статті «Сторінки з щоденника»,— основне політичне питання — у ставленні міста до села, питання, що має вирішальне значення для всієї нашої революції»¹⁵.

В останніх працях В. І. Ленін підкреслив провідну роль робітничого класу в усіх сферах суспільної діяльності — політичній, економічній і культурній,— які він розглядав у діалектичному зв'язку і взаємодії. Володимир Ілліч закликав партію неухильно підвищувати провідну роль робітничого класу, зміцнювати диктатуру пролетаріату та її соціальну основу — союз робітників і селян при керівній ролі робітничого класу і комуністичного авангарду, вдосконалювати радянський державний апарат як важливе знаряддя побудови й динамічного розвитку суспільства.

Для поліпшення роботи державних органів, очищення їх від нальоту бюрократизму у праці «Як нам реорганізувати Робсільінспекцію» він радив об'єднати РСІ з ЦКК і добирати в державний апарат найбільш здібних, сумлінних і відданих загальній справі людей, зміцнювати зв'язки з масами, залучаючи їх до активної участі в радянському будівництві.

Велику увагу в ленінських працях цього періоду приділено розвитку національних відносин, зміцненню дружби і братерського співробітництва народів СРСР — найважливішому джерелу сили і могутності радянського ладу. В. І. Ленін розробив питання про можливість переходу відсталих у минулому народностей до соціалізму без проходження капіталістичної стадії розвитку. Разом з тим він визначив умову некапіталістичного шляху і основні перехідні форми від докапіталістичних відносин до соціалістичних. Основним і вирішальним він вважав подання відсталим народам з боку партії і Радянського уряду всебічної політичної, економічної і культурної підтримки, спрямованої на ліквідацію фактичної відсталості, розвиток продуктивних сил і суспільних відносин.

Найважливішу запоруку успішного вирішення завдань соціалістичного будівництва В. І. Ленін бачив у посиленні керівної ролі Комуни-

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 422.

¹⁵ Там же, стор. 410.

стичної партії, зміцненні єдності її рядів. «Якщо ми збережемо і зміцнимо єдність нашої партії,— говорив він,— ...якщо ми всі сили спрямуємо на розв'язання тих завдань, які зараз з безумовною необхідністю впливають з теперішніх умов, то тоді немає сумніву, що ми всі ці труднощі подолаємо»¹⁶. В «Листі до з'їзду» В. І. Ленін пропонував значно розширити склад членів ЦК, головним чином, за рахунок робітників-комуністів. Цей захід мав зміцнити Центральний Комітет і піднести його роль, як колективного керівного органу партії.

В останніх працях В. І. Леніна теоретично обгрунтовано й далі розвинуто багато найважливіших проблем марксистсько-ленінського вчення про пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату, партію, союз робітничого класу і селянства, національне питання, шляхи і методи соціалістичного будівництва. Ідеї та положення, викладені в них, лягли в основу всієї теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії, керівної і спрямовуючої сили радянського народу. Спираючись на них, партія підняла до історичного творення робітничий клас, радянське селянство, передову інтелігенцію і в порівняно короткий строк забезпечила глибокі соціально-економічні і культурні перетворення в країні.

Незважаючи на великі труднощі й перешкоди, як внутрішні так і зовнішні, в тому числі опір з боку класововорожих та антирадянських елементів (троцькістів, зінов'євців, бухарінців, різного роду націонал-ухильників), радянськими людьми була успішно здійснена індустріалізація країни та колективізація сільського господарства, створена нова, соціалістична система господарства у місті й на селі. В ході індустріалізації було створено матеріально-технічну базу для реконструкції промисловості, транспорту і сільського господарства, виникло цілий ряд нових галузей промисловості (хімічна, авіаційна, тракторо- і комбайнобудівна, оборонна тощо). За роки довоєнних п'ятирічок побудовано і введено в дію 9 тис. великих підприємств. В результаті СРСР перетворився з аграрної країни в могутню індустріально-колгоспну державу і посів наприкінці 30-х років за загальним обсягом промислового виробництва перше місце в Європі і друге — в світі. Валова продукція великої промисловості збільшилась у 1937 р., порівняно з 1913 р. у 8 раз, національний дохід СРСР виріс більш ніж у 2 рази, фонд заробітної плати робітників і службовців — у 2,5 раза, грошові прибутки колгоспників збільшились більш ніж у 3 рази.

На той час було завершено колективізацію сільського господарства і в значній мірі реконструйовано його. Це було велике, механізоване соціалістичне господарство з невичерпними можливостями для збільшення виробництва всіх видів продукції. Колгоспи об'єднували 18,5 млн. селянських дворів, що становило 93% їх загальної кількості. Посівні площі зернових у колгоспах становили 99% усіх селянських посівів. У 1937 р. в сільському господарстві працювало 756 тис. тракторів, близько 129 тис. зернозбиральних комбайнів і 146 тис. грузових автомобілів¹⁷.

В результаті побудови соціалізму змінилась соціальна структура радянського суспільства. На базі суцільної колективізації було ліквідовано останній експлуататорський клас — куркулів, зміцнено союз робітничого класу і селянства на новій, соціалістичній основі. Робітничий клас зріс кількісно і якісно, посилилась його провідна роль, як у

¹⁶ Там же, стор. 225.

¹⁷ КПСС. Справочник, М., 1963, стор. 238—240.

сфері матеріального виробництва, так і в суспільно-політичному та культурному житті країни. Іншим стало й селянство. Кооперування докорінно змінило соціально-економічну природу, ідеологію і психологію колишніх дрібних товаровиробників, наблизило їх до робітничого класу. Те ж саме слід сказати й про кустарів та ремісників, які через систему промислової кооперації були залучені до соціалістичного виробництва і поступово злилися з робітничим класом.

За роки перших п'ятирічок була успішно здійснена культурна революція, внаслідок чого всебічно зріс духовний рівень народу. Країна з багатомільйонним населенням, більшість якого не вміла раніше навіть читати і писати, піднялась до висот науки, культури і техніки. Порівняно з 1914 р. кількість учнів початкових і середніх шкіл збільшилась у 1936—37 рр. більш ніж у 2,5 раза, студентів вузів — у 4,8 раза. Радянська інтелігенція, яку в абсолютній більшості складали вихідці з робітників і селян, налічувала близько 10 млн. чол.¹⁸ В країні була створена густа сітка бібліотек, клубів, театрів і кінотеатрів, мільйонними тиражами видавались книги, газети та журнали. Зросла політична свідомість та активність трудящих.

Здійснення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР ознаменувалось великими успіхами в розвитку національних відносин, Утворились нові, соціалістичні нації. Казахи, киргизи, туркмени, таджики та багато інших народів і народностей Радянського Союзу перейшли до соціалізму, минувши капіталістичну стадію розвитку. Якщо по всій країні основні виробничі фонди важкої промисловості збільшились за 1928—1939 рр. в 7,8 раза, то в Білорусії вони зросли в 12,6, в Казахстані — в 22,9, в республіках Середньої Азії — в 19 раз¹⁹. Десятки народностей, що не мали раніше навіть своєї писемності, досягли високого рівня цивілізації.

На основі спільності інтересів робітників, колгоспного селянства, радянської інтелігенції склалась і набула сили морально-політична єдність народу, розвинулись радянський патріотизм і дружба народів, зміцніла держава пролетарської диктатури, яка стала поступово переростати у всенародну державу.

Завоювання соціалізму та його принципи були законодавчо закріплені в новій Конституції СРСР, прийнятій на VIII Надзвичайному з'їзді Рад у грудні 1936 р.

Прийняття нової Конституції, демократизація радянського ладу стали важливим фактором дальшого піднесення політичної і трудової активності трудящих, що забезпечило нарощування темпів розвитку соціалістичного виробництва і споживання, покращення добробуту народу. Порівняно з 1913 р., валова промислова продукція країни збільшилась у 7,7 раза, а виробництво засобів виробництва — в 13,4 раза. Зміцнився колгоспний лад, підвищився рівень механізації сільськогосподарського виробництва, були досягнуті значні успіхи в розвитку зернового господарства, тваринництва. Протягом 1939—1940 рр. поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах збільшилось до 4,5 млн. голів²⁰.

Війна, нав'язана СРСР гітлерівською Німеччиною, принесла радянському народові величезні жертви і зруйнування. У велетенському воєнному зіткненні з імперіалізмом та його найстрахітливішим породженням — фашизмом переміг соціалістичний суспільний державний лад, дружба народів нашої країни, марксистсько-ленінська ідеологія.

¹⁸ Там же; Короткий курс історії ВКП(б), 1951, стор. 326.

¹⁹ Торжество національної політики КПРС, К., 1972, стор. 209.

²⁰ КПСС. Справочник, стор. 250.

Розгромивши німецько-фашистських загарбників, їх союзників та сателітів, радянський народ, спираючись на корінні переваги соціалістичної системи, у порівняно короткий строк ліквідував збитки, заподіяні війною, і вивів країну на нові рубежі розвитку. Партія і народ спрямували свої зусилля на завершення соціалістичного будівництва й поступовий перехід до комунізму, розпочатий наприкінці 30-х років і перерваний війною. Вже наприкінці 50-х років було досягнуто нових успіхів у всіх сферах суспільної діяльності, у зміцненні й розвитку соціалізму.

Серйозні зміни відбулись на той час і в міжнародному становищі, у співвідношенні сил соціалізму і капіталізму на світовій арені. Вдивляючись у майбутнє, В. І. Ленін передрікав більш сприятливі зовнішньополітичні умови для утвердження й розвитку соціалізму. В одній з останніх своїх праць — «Краще менше, та краще» (березень 1923 р.) — він писав: «На нашій стороні той плюс, що весь світ уже переходить тепер до такого руху, який повинен породити всесвітню соціалістичну революцію», що «результат боротьби загалом і в цілому можна передбачати лише на тій основі, що гігантська більшість населення землі кінець кінцем навчається і виховується до боротьби самим капіталізмом»²¹.

Розвиток світового революційного процесу повністю підтвердив передбачення В. І. Леніна і Комуністичної партії. Розгром фашизму — ударної сили міжнародної імперіалістичної реакції — супроводжувався наростанням робітничого, загальнодемократичного і національно-визвольного руху. В ряді країн Центральної та Південно-Східної Європи і Азії це привело до диктатури пролетаріату і здійснення демократичних та соціалістичних перетворень. В результаті цього соціалізм вийшов за рамки однієї країни і перетворився в світову систему.

В капіталістичних державах ще більше загострились класові антагонізми і конфлікти, розгорнувся національно-визвольний рух в колоніях і залежних країнах. Під його ударами розвалилась колоніальна система імперіалізму. Все це докорінно змінило співвідношення сил у світі на користь соціалізму, який не тільки переміг в СРСР повністю і остаточно, а й перетворився у велику міжнародну силу. В цьому яскраво проявились інтернаціональна суть ленінізму, нездоланна життєва сила ленінських ідей, великий революціонізуючий вплив соціалістичних завоювань радянського народу на загальний процес світового пролетарського визвольного руху, а також діалектичний зв'язок і взаємодія між інтернаціональними та національними його завданнями.

Другий етап розвитку міжнародного соціалізму, що почався з перетворенням його у світову систему, ознаменувався дальшим поглибленням процесу соціально-економічних, політичних і духовних перетворень. Зросли масштаби й рівень соціалістичного виробництва, підвищилась його питома вага в світовому виробництві і розподілі. В Радянському Союзу побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, що йде по шляху поступового переростання в комуністичне.

Характерною ознакою цього суспільства є високий рівень розвитку загальносоюзної економіки. Суспільство в цілому і кожна нація і народність мають однотипну соціальну структуру, яку складають робітничий клас, колгоспне селянство і трудова інтелігенція; забезпечено всебічний розвиток у нерозривній єдності союзної державності і національної державності республік на основі принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму, радянської соціалі-

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 441.

стичної демократії, створено необхідні умови для активної участі трудящих усіх національностей у розвитку науки, техніки, культури; утвердилась ідеологія марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів.

Інші країни соціалістичної співдружності розв'язують завдання перехідного періоду, завершують соціалістичне будівництво або борються за перетворення побудованого соціалізму в розвинутий соціалізм (НДР, НРБ, УНР та ін.). У своїй творчій роботі комуністичні і робітничі партії цих країн спираються на ленінську теоретичну спадщину, історичний досвід КПРС і всебічну підтримку з боку СРСР.

Подією всесвітньо-історичного значення, справжнім тріумфом ленінської національної політики стало створення і розвиток єдиної багатонаціональної соціалістичної держави — СРСР, піввіковий ювілей якого відзначили у грудні минулого року радянські люди, все прогресивне людство світу. До славного ювілею народи Країни Рад прийшли з визначними успіхами у всіх галузях народного господарства. За 50 років загальний обсяг промислової продукції СРСР збільшився в 320 раз, валова промислова продукція Казахстану зросла в 600, Таджикистану — більше як у 500, Киргизької РСР — більше як у 400, Узбецької — майже в 240, Туркменської — більше як в 130 раз²². Таких темпів зростання промислового виробництва не знала і не знає жодна капіталістична країна, що свідчить про незаперечні переваги соціалістичного способу виробництва.

«Економіка Радянського Союзу, — говорив Л. І. Брежнев, — це не сума економік окремих республік та областей. Це вже давно єдиний господарський організм, що склався на основі спільних економічних цілей та інтересів усіх націй і народностей»²³.

Радикальні перетворення в економіці супроводжувались і супроводжуються глибокими змінами в духовному житті, культурі і побуті народів. «Сьогодні, — зазначав Л. І. Брежнев, — ми вже з повним правом можемо сказати: наша культура — соціалістична змістом, головним напрямом свого розвитку, багатогранна своїми національними формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером. Таким чином, вона являє собою органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей»²⁴.

В процесі соціалістичного будівництва та багатогранного економічного, культурного і політичного співробітництва соціалістичних націй в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ, яка є сталою, міцною, нездоланною.

Динамічний розвиток соціалізму, глибокі якісні зміни в господарському і духовному житті нашої країни, в суспільно-політичних відносинах створили реальні можливості для постановки і успішного розв'язання нових, ще масштабніших і складніших завдань комуністичного будівництва. Вирішуючи їх, Комуністична партія завжди спирається на велику теоретичну спадщину В. І. Леніна та багатий історичний досвід своєї творчої діяльності. Разом з тим, вона веде значну творчу роботу, вивчає і узагальнює нові явища і зміни в суспільному житті, в розвитку світового революційного процесу і на цій основі розвиває далі марксистсько-ленінське вчення, збагачує його новими положеннями й висновками. Яскравим зразком творчого застосування й розвитку безсмертних

²² «Коммунист», 1972, № 18, стор. 8, 11.

²³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 20.

²⁴ Там же, стор. 21—22.

ленінських ідей є Програма КПРС, матеріали й рішення XXIII та XXIV з'їздів партії, Пленумів Центрального Комітету.

Виконання величних накреслень XXIV з'їзду КПРС, сповнених ленінською турботою про поліпшення добробуту радянського народу, інтенсифікацію й розвиток суспільного виробництва на основі поєднання досягнень науково-технічного прогресу з корінними перевагами соціалізму, про дальше вдосконалення суспільно-політичних відносин, розвиток радянської демократії, науки, культури і техніки, виведуть нашу країну на нові рубежі, сприятимуть піднесенню її престижу і впливу на розвиток міжнародних подій.

Досягненню цієї великої мети підпорядкована вся теоретична і практична діяльність Комуністичної партії — політичного керівника радянського суспільства. Великим творчим вкладом у марксистсько-ленінську теорію і практику комуністичного будівництва є матеріали урочистого засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР та Верховної Ради РСФСР, присвяченого 50-річчю СРСР, і доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». В ній глибоко розкриті успіхи творчої діяльності партії і народу на основі рішень XXIV з'їзду КПРС, з виключною чіткістю і повнотою визначені чергові завдання і перспективи висхідного розвитку радянського суспільства, сформульовано нові важливі теоретичні висновки і положення, які мають епохальне значення.

Нове політичне і трудове піднесення серед робітничого класу, трудівників сільського господарства, інтелігенції, що розгорнулось у відповідь на звернення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР до народу про ознаменування третього вирішального року дев'ятої п'ятирічки ударною високопродуктивною працею, є свідченням того, що трудящі країни сприймають генеральну лінію партії як абсолютно правильну, життєдайну і готові віддати всі свої сили і творче натхнення для її здійснення.

Намагаючись применшити революціонізуючий вплив СРСР та інших соціалістичних країн на трудящі маси капіталістичного світу, ідеологи імперіалізму та їх прихвосні створюють різні нові моделі «соціалізму» («демократичного соціалізму», «гуманного» тощо) і протиставляють їх реально існуючому соціалізму. Але їхні наміри і прагнення терплять крах.

Переконуючись на практичному досвіді у справедливості ленізму, в загальній застосованості та всесвітньо-історичному значенні досвіду КПРС у перетворенні в життя ленінського плану побудови соціалізму й комунізму, народи багатьох країн стають на шлях некапіталістичного розвитку і соціалістичної орієнтації.

Безсмертні ленінські ідеї живуть і перемагають у творчій діяльності КПРС і радянського народу, у висхідному розвитку міжнародного соціалізму і світового революційного процесу.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПАРТІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ЇХ ЗДІЙСНЕННЯ В ПЕРІОД МІЖ XXIII І XXIV З'ЇЗДАМИ КПРС

Неухильно слідуючи ленінським традиціям і творчо розвиваючи їх, наша партія надає першорядного значення питанням ідейно-виховної роботи в масах, проблемам ідеологічної боротьби в сучасних умовах. XXIV з'їзд КПРС висунув вимогу піднести теоретичну, пропагандистську, масово-політичну діяльність на рівень, що відповідає вимогам розвинутого соціалістичного суспільства, поліпшити керівництво ідеологічною роботою, розвивати і збагачувати науку та мистецтво виховання мас.

Серед першочергових завдань ідеологічної роботи своєю актуальністю виділяються питання, пов'язані з дальшим розвитком і втіленням у життя основних принципів партійної пропаганди.

Принципи партійної комуністичної пропаганди — це вихідні, визначальні положення, що відображують найважливіші й суттєві сторони пропагандистської діяльності марксистсько-ленінської партії. Вони виходять з основних положень марксистсько-ленінської теорії пізнання, логіки, психології та педагогіки з урахуванням особливостей пропагандистської практики. Водночас принципи пропаганди мають і деяку специфіку, зумовлену характером пропагандистського процесу. Найважливіші з цих принципів були розроблені В. І. Леніним. Свого дальшого розвитку вони дістали в Програмі КПРС, у рішеннях XXIII і XXIV з'їздів, постановах ЦК партії з питань ідеологічної роботи.

Зростання ролі та значення ідеологічної діяльності партії диктує необхідність детальнішого і повнішого розгляду питань партійної пропаганди та здійснення її принципів у сучасних умовах. Вивчаючи ці питання, дуже важливо якнайповніше враховувати досвід, набутий останніми роками в політичній освіті, передовій пропагандистській практиці.

Проблеми вивчення ленінських принципів партійної пропаганди присвячено цілий ряд досліджень¹. Її торкаються в багатьох книгах, газетних і журнальних статтях. Подекуди робляться спроби класифікації принципів партійної пропаганди, причому існують різні точки зору, різні підходи.

По-перше, ще нерідко називають різну кількість зазначених принципів, змішують принципи змісту і принципи форми та засобів пропаганди, її організації, часто плутають її принципи та методи².

¹ А. С. Вишняков. Исторический материализм и политика КПСС, М., 1971; Вопросы теории и практики партийной пропаганды, М., 1971; В. Я. Доброхотов. Слово ленинской правды. Партийная пропаганда: наука и искусство, Горький, 1972; Ф. Г. Кротов. Ленинская теория пропаганды и современность, М., 1972; Овладеть ленинскими принципами партийной пропаганды, Чита, 1970; О научных основах партийной пропаганды. Рекомендательный указатель литературы, М., 1971, стор. 43—62; та ін.

² Т. П. Попова. Ленинские принципы партийной пропаганды — основа совершенствования политического просвещения трудящихся. — Материалы конференции по итогам научно-исследовательской работы, Свердловск, 1970, стор. 16; В. К. Василенко. Ленінські принципи ідеологічної роботи та їх дальший розвиток XXIV з'їздом КПРС і XXIV з'їздом КП України. — «УІЖ», № 3, 1972, стор. 4—7.

По-друге, деякі дослідники, характеризуючи принципи, намагаються зробити самостійними ті з них, що є складовими частинами більш загальних положень партійної пропаганди. Робляться іноді спроби відділити принцип правдивості від науковості, об'єктивності, непримиримість до ворожої ідеології — від партійності. Якщо, наприклад, проф. Г. Е. Глезерман, А. С. Вишняков³ і деякі інші автори правильно розглядають правдивість пропаганди як складову частину її науковості, об'єктивності, то в деяких працях правдивість розглядається як складова частина зв'язку пропаганди з життям⁴.

По-третє, спостерігаються спроби ототожнити основні принципи марксистсько-ленінської теорії та принципи партійної пропаганди (тобто цілеспрямованої діяльності в доведенні цієї теорії до свідомості мас), що не зовсім точно. З другого боку, ленінські принципи партійної пропаганди часто розглядаються лише як система певних практичних вимог до пропагандиста і ще недостатньо осмислюються у світлі ленінської теоретичної спадщини, вчення про ідеологію, умови та шляхи перетворення свідомості мас.

Виходячи з ленінських вказівок і завдань, які ставить партія на сучасному етапі, важливо систематизувати принципи партійної пропаганди, класифікувати і виділити основні з них. Які ж принципи партійної пропаганди слід вважати основними? Які головні критерії їх визначення?

Без сумніву, об'єктивні критерії визначення принципів партійної пропаганди безпосередньо випливають з мети діяльності Комуністичної партії, її завдань. Комуністична ідеологія не виникає стихійно з класової боротьби пролетаріату, а вноситься у свідомість робітничого класу, всіх трудящих передовою революційною партією. Соціалістичний лад незмірно збільшує можливості поширення марксизму-ленізму, внесення соціалістичної свідомості в лави робітничого класу, всього народу. В сучасних умовах незмірно посилюється роль Комуністичної партії як центру розробки й поширення соціалістичної марксистсько-ленінської ідеології, значно зростає змістовний бік її виховної роботи, зокрема марксистсько-ленінської освіти. В цьому плані дуже важлива думка висловлена у книзі Г. Л. Смирнова про те, що «необхідна постійна увага до тих питань і проблем, які виникають у свідомості мас, необхідне вивчення практики пропагандистської роботи з точки зору її змісту. Інакше кажучи, стара істина про те, що вирішальним у пропаганді є її зміст, набуває тепер особливої актуальності»⁵.

У зв'язку з наведеним вище дуже важливо підкреслити, що, хоч методи партійної пропаганди, форми її організації відіграють чималу роль, втім, не менш головним, визначальним був, є й буде марксистсько-ленінський зміст пропаганди. Ось чому основними принципами партійної пропаганди є ті, що визначають її зміст, а саме: науковість, партійність, зв'язок з життям.

Основні принципи партійної пропаганди виявляються в практичній діяльності КПРС в тісній діалектичній єдності, взаємозв'язку, взаємозумовленості, і розчленувати їх можна лише умовно, з метою більш тривалого і повного дослідження.

Слід відзначити також, що основні принципи партійної пропаганди, у свою чергу, містять ряд положень, що впливають з них. Так, прин-

³ Вопросы теории и практики партийной пропаганды, М., 1971, стор. 9—13; А. С. Вишняков. Исторический материализм и политика КПСС, стор. 334—337.

⁴ Ленинские организационные принципы и вопросы партийного строительства на современном этапе, М., 1971, стор. 226—227.

⁵ Г. Л. Смирнов. Советский человек, М., 1971, стор. 334.

цип науковості передбачає об'єктивне пізнання світу, неприпустимість ігнорування у пропаганді соціально-економічних і культурних факторів, законів суспільного розвитку, недооцінювання суб'єктивного фактору. Цей принцип передбачає правдивість як характерну рису партійної пропаганди, несумісну і з лакуванням та прикрашуванням дійсності, і з її очорнюванням та паплюженням.

Партійність пропаганди передбачає класовий підхід до подій і явищ життя, непримиримість і наступальність у боротьбі проти ворожої ідеології, рішучу боротьбу проти ревізіонізму, правого та «лівого» опортунізму, пережитків минулого, що залишилися у свідомості та поведінці людей.

Зв'язок пропаганди з життям слід розглядати на широкому фоні економічних, суспільно-політичних і духовних відносин у всіх їх вимірах, тобто з усім тим, що включає в себе поняття «суспільне життя».

Ленінські принципи партійної пропаганди визначають не лише суть цієї найважливішої сфери діяльності КПРС. Вони служать, образно кажучи, вододілом між марксистсько-ленінською пропагандою, яка будується на дійсно наукових основах, та імперіалістичною, заснованою на брехні та насильстві, маніпулюванні громадською думкою, свідомістю мас.

Ідеологи антикомунізму, а також ревізіоністи всіх мастей піддають принципи комуністичної пропаганди шаленим нападкам. Останнім часом дедалі частіше можна чути твердження, що пропаганда, як особливий вид діяльності, протистоїть науковості, правдивості, що нібито вона у всі історичні часи та епохи ґрунтується на тих самих принципах. Ця антинаукова концепція рельєфно виявляється у книзі американського соціолога Майкла Чукаса «Пропаганда стає зрілою», що вийшла у Вашингтоні в 1965 р.

Пропагандистські методи, пише Чукас, мають мету створити людину абсолютно позбавлену будь-якої спроможності розбиратися у стані речей, критично й розумно мислити, людини, зведеної до найнижчого емоціонального стану, коли вона може діяти під впливом лише зовнішніх штучних збудників і спрямовуючих сил. Чукас вважає, що пропагандист повинен боротися з ученими, педагогами, взагалі з усіма тими, хто прагне дати людям правильне уявлення про дійсність: через усю його книгу проходить думка щодо протилежності науки та пропаганди. Остання розглядається ним лише як знаряддя маніпулювання свідомістю людей та контролю за їх поведінкою.

Риси, визначені Чукасом, дійсно, властиві буржуазній реформістській пропаганді. Однак Чукас та подібні йому ідеологи імперіалізму намагаються провести паралелі між імперіалістичною та комуністичною пропагандою, приписати нашій пропаганді риси класово протилежної буржуазній пропаганди, намагаються всіма засобами заперечити науковість марксистсько-ленінської пропаганди.

Науковість нашої пропаганди зумовлюється насамперед тим, що вона ґрунтується на найпередовішій у світі суспільній науці, її основне призначення полягає в тому, щоб поширити в масах вчення марксизму-ленінізму, органічно поєднувати теорію з практикою і тим самим сприяти виробленню у членів суспільства діалектико-матеріалістичного світосприймання. Керуючись марксизмом-ленінізмом, його методологією, партійна пропаганда покликана давати й дає всебічний, науковий і правдивий аналіз суспільного життя, оцінюючи події та явища з класових, партійних позицій. Саме така пропаганда розвиває, а не паралізує, як вважає Чукас, творче мислення людини, сприяє вихованню активних будівників нового суспільства, людей з цільним науковим світоглядом.

Природно, що питання розробки принципів партійної пропаганди має не лише теоретичне, а й практичне значення. Забуття науковості, партійності, зв'язку з життям або зведення одного з вказаних основних принципів в абсолют неминуче веде й до просвітництва, до вульгаризаторського підходу до теорії, до об'єктивістського безстороннього ставлення до життя, простого відображення дійсності у свідомості людей, констатації фактів та подій без їх аналізу, породжує пасивність у боротьбі з ворожою ідеологією, з пережитками минулого у свідомості та поведінці людей.

Розглядаючи питання здійснення основних принципів пропаганди, слід мати на увазі, що вони взаємозумовлюють і взаємодоповнюють один одного, що в практичній діяльності партійних організацій, у марксистсько-ленінській освіті комуністів вони зливаються воедино і становлять лише найважливіші вихідні положення багатогранного і водночас єдиного процесу марксистсько-ленінської освіти й політичного виховання комуністів.

І справді, здійснення наукового підходу до змісту й організації пропаганди в марксистсько-ленінському розумінні є ні що інше, як вияв постійної уваги та піклування КПРС про найважливішу ділянку ідеологічної роботи, вияв партійного, класового підходу до політичної освіти трудящих. У свою чергу, посилення зв'язку пропаганди з життям є яскравим виявом наукового, партійного підходу до справи комуністичної освіти.

Практика ідеологічної діяльності КПРС, зокрема роботи партійних комітетів Української РСР щодо організації марксистсько-ленінської освіти комуністів та активу за період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС — яскраве свідчення творчого розвитку і здійснення ленінських принципів партійної пропаганди, насамперед, основних — науковості, партійності, зв'язку з життям.

Партійні організації зробили чимало у справі поліпшення пропаганди марксистсько-ленінської теорії, організації її на наукових основах. Розроблена ЦК КПРС і запроваджена в 1965/66 навчальному році нова система партійної освіти зустріла схвалення та підтримку. Життя повністю підтвердило правильність і своєчасність курсу на послідовне й глибоке вивчення комуністами марксистсько-ленінської теорії. Про це свідчить чимало прикладів.

Так, вже наприкінці 1965/66 рр. 89% опитаних слухачів різних ланок системи партійної освіти в Чернівецькій області висловили думку, що навчання стало набагато цікавішим й організованішим, насамперед за рахунок поглиблення змісту, поліпшення структури навчання, більш якісного складу пропагандистів, посилення контролю з боку партійних організацій за ходом навчання⁶⁻⁷.

Становлення й розвиток нової системи навчання можна простежити на прикладі Української РСР. У 1965/66 навчальному році в системі політичної освіти партійних організацій республіки навчалось 2123,7 тис. чол., у тому числі 1 млн. 677 тис. членів і кандидатів у члени партії. Було створено 35,6 тис. початкових політичних шкіл, 27,3 тис. шкіл основ марксизму-ленінізму, 41 університет марксизму-ленінізму, 284 міські та районні школи і 292 семінари партійно-господарського активу, 19 889 теоретичних, проблемних і методологічних семінарів. Різними формами початкової політичної підготовки було охоплено близько 800 тис. комуністів і безпартійних (37,4% всіх слухачів), середньої політичної підготовки — 735 тис. (34,5%), вищої політичної освіти — майже 600 тис. чол.

⁶⁻⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, арк. 265.

(28,1%). Близько 90 тис. комуністів вивчали марксистсько-ленінську теорію за індивідуальними планами.

Коли взяти до уваги, що 19% членів і кандидатів у члени партії в республіці мали вищу або незакінчену вищу освіту, 34,5% — середню, 28,3% — неповну середню і 18,2% — початкову, а в Компартії України налічувалося понад 745 тис. комуністів з партійним стажем до трьох років і кандидатів партії⁸, то можна зробити висновок, що запроваджена система партійного навчання, в основному, відповідала рівню загальної освіти і політичної підготовки комуністів.

Перебудова системи партійного навчання дала змогу посилити контроль за марксистсько-ленінським навчанням комуністів, уникнути багатьох недоліків, що мали місце в минулому, звернути увагу партійних організацій на необхідність всебічного оволодіння марксизмом-ленінізмом, вчитися, говорячи словами В. І. Леніна, «не «півнауці», а всій науці»⁹. Аналіз показує, що коли, наприклад, у 1964 р. на Україні питання історії КПРС вивчали 15,9% всіх слухачів, марксистсько-ленінську філософію — 10,8%, політичну економію — 2,8%, а разом 29,5%¹⁰, то зараз всі слухачі — комуністи і безпартійний актив наполегливо оволодівають основами марксизму-ленінізму, глибоко вивчають питання внутрішньої та зовнішньої політики КПРС на сучасному етапі. З року в рік підвищуються теоретичний рівень занять у системі політичного навчання, їх ефективність. Значною мірою подолано психологічний бар'єр, який не наважувалися раніше переступати багато комуністів і безпартійних з середньою та незакінченою середньою освітою — невпевненість у своїх силах вивчити такі предмети, як політекономія, філософія тощо.

Так, наприклад, за 5 років роботи нової системи партійного навчання (1965—1970 рр.) понад 5 млн. чол. завершили навчання в початкових політшколах і набули мінімум політичних знань. Більшість з них перейшла до середньої ланки. Кількість слухачів шкіл основ марксизму-ленінізму, які вивчали складові частини марксизму та історію КПРС, зросла більш як у два рази і досягла 6,6 млн. чол. Понад 5 млн. слухачів вивчають революційну теорію в семінарах, школах партійного активу, університетах марксизму-ленінізму вищої ланки системи партійного навчання¹¹.

Найважливіший підсумок запровадження нової системи партійного навчання — посилення уваги комуністів і активу до вивчення марксистсько-ленінської теорії, світоглядних проблем у тісному зв'язку з життям, з практикою комуністичного будівництва. Рік у рік підвищується теоретичний рівень занять у системі політичного навчання, їх ефективність.

XXIV з'їзд КПРС дав високу оцінку новій системі політичного навчання, визначив конкретні напрямки її дальшого вдосконалення й розвитку.

«Партійні організації,— говорив у Звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев,— після XXIII з'їзду провели велику роботу для поліпшення постановки марксистсько-ленінської освіти. У нас склалась... струнка система партійного навчання, яка має три ступені — початковий, середній та вищий. Це забезпечує послідовність у вивченні теорії, історії та політики партії і дає змогу партійним комітетам зважати при організації навчання на рівень підготовки та інтереси комуністів»¹².

⁸ Там же, арк. 6—7.

⁹ В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 210.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, арк. 8.

¹¹ Партійное строительство. Учебное пособие, М., 1972, стор. 330.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 118.

Принципова відмінність нової системи від тієї, що існувала раніше, визначається більш досконалою методологією оволодіння марксистсько-ленінською теорією. Гуртковому методу організації занять протиставлена більш прогресивна форма навчання комуністів і безпартійних — школа політичної освіти.

Успішній роботі системи партійної освіти сприяла велика наполеглива діяльність Центрального Комітету КПРС у створенні міцної науково-теоретичної та методичної бази партійної пропаганди. Ленінські праці стали настольними книгами десятків мільйонів радянських людей. Якщо в 1917—1967 рр. твори К. Маркса та Ф. Енгельса в нашій країні вийшли тиражем 83 788 тис. примірників, а праці В. І. Леніна — тиражем 330 691 тис. прим.¹³, то тільки за 1969—1970 рр. було видано більше 76 млн. прим. творів В. І. Леніна, книг про В. І. Леніна та ленінізм, а за період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС видано понад 1 млрд. прим. книг на суспільно-політичні теми. На допомогу марксистсько-ленінській освіті за короткий строк у нас видані тиражами, що перебільшують 50 млн. прим., спеціальні підручники, наочні посібники та програми¹⁴.

До пропаганди марксистсько-ленінської науки підключені всі засоби масової інформації та пропаганди — преса, радіо, кіно, телебачення. Центральне телебачення, місцеві студії, наприклад, регулярно ведуть заняття для слухачів початкової та середньої ланок, передають цікаві матеріали з досвіду пропагандистської роботи. Дедалі більшої популярності набувають передачі по радіо циклів лекцій «Ленінський університет мільйонів». Все це дає змогу активно використовувати кращі науково-методичні сили країни, активніше впливати на зміст і теоретичний рівень навчання.

Таким чином всім радянським людям створені необхідні умови для ідейного зростання, систематичного, глибокого оволодіння великим революційним вченням — марксизмом-ленінізмом.

Характерною особливістю є посилення уваги партійних організацій на місцях до питань змісту політичної освіти. На пленумах, бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії дедалі частіше обговорюються питання вивчення історії КПРС, філософії, політекономії, економічної політики партії на сучасному етапі, наукового комунізму. Підвищується вимогливість у справі самостійного навчання комуністів і активу. На новий науковий рівень підносяться питання добору та підготовки пропагандистських кадрів, ефективності всієї пропагандистської роботи. Все це є яскравим виявленням здійснення принципу науковості змістовної сторони партійної пропаганди.

Підвищенню наукового рівня партійної пропаганди багато в чому сприяють постійний розвиток суспільних наук, посилення взаємодії теоретичної та пропагандистської діяльності партії. Добре організована, змістовна марксистсько-ленінська пропаганда не просто пропонує увазі певні наукові положення, висновки, але й сприяє їх дальшому розвитку шляхом постановки теоретичних проблем, висвітлення соціального досвіду, набутого масами, пошуків шляхів дальшого соціально-економічного прогресу.

З іншого боку, радянська наука силою своєї теоретичної аргументації розкриває прогресивність, нездоланність, гуманістичний характер мети Комуністичної партії, всього радянського народу, історичну роль

¹³ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. М., 1967, стор. 290.

¹⁴ Партійна освіта і життя, К., 1971, стор. 5.

практики комуністичного будівництва в СРСР і саме тому має величезне пропагандистське значення.

На жаль, питання про взаємодію та взаємозбагачення теоретичної та пропагандистської діяльності партії ще недостатньо розроблене в нашій науковій літературі. У певному сенсі існує дистанція між пропагандистами, які спеціалізуються в певних теоретичних проблемах, і вченими, які ці проблеми розробляють. Тимчасом є чимало висококваліфікованих пропагандистів, які мають багаторічний стаж викладання, спроможних піднятися до теоретичних узагальнень. З другого боку, чимало наукових працівників можуть внести свій посильний вклад у справу дальшого вдосконалення пропагандистської роботи.

Очевидно, є необхідність посилити роботу в цьому напрямку, використовувати різні форми та методи співдружності пропагандистів і вчених. Партійним організаціям слід було б не тільки активніше залучати вчених до виступів на теоретичних конференціях пропагандистів, але й активніше залучати найкращих пропагандистів для виступів з повідомленнями на наукових конференціях. Життя вимагає зміцнення зв'язків між наукою та пропагандою, піднесення пропагандиста до рівня вченого і активнішого залучення вчених до суспільно-політичної діяльності. Розв'язання цього завдання буде одним з найважливіших доказів успішного втілення в життя принципу науковості партійної пропаганди та її основної ланки — політичної освіти комуністів і активу.

Здійснюючи наукове керівництво політичною освітою комуністів і всіх трудящих, наша партія в той же час здійснює класовий, партійний підхід до цієї найважливішої ділянки роботи.

Керуючись вимогами принципу партійності в марксистсько-ленінській освіті комуністів, партійні комітети прагнуть організувати політичне навчання таким чином, щоб вивчення теорії сприяло вихованню політичної зрілості, активності та свідомості членів партії, їх непримиренності до будь-яких проявів буржуазної та праворевізіоністської ідеології, антиподів нашої моралі.

Останніми роками партійні організації здійснили ряд практичних заходів щодо активнішого використання системи партійної освіти з метою ідейного виховання трудящих, у справі критики ворожої нам ідеології. Так, наприклад, деякі партійні комітети Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької та ряду інших областей нагромадили певний досвід використання системи партійного навчання для активізації боротьби з ворожою ідеологією¹⁵.

Керівники ряду політшкіл і теоретичних семінарів приділяють на заняттях належну увагу виробленню у слухачів навичок боротьби проти ворожої ідеології, вміння протиставляти ворожим наклепам і дезінформації правдиві факти дійсності, відстоювати чистоту марксистсько-ленінського вчення, пропагувати радянський спосіб життя, ідеї дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму.

У світлі завдань ідеологічної боротьби сталися певні зміни у проблематиці, тематичній спрямованості політичного навчання. Деякі партійні організації складають перспективні плани політичного навчання інтелігенції в цьому напрямку, розраховані на кілька років. Так, наприклад, сільська інтелігенція Івано-Франківської та Чернівецької областей протягом 5 років вивчатиме проблеми: «Ленінізм і критика його сучасних фальсифікаторів», «В. І. Ленін про непримиренність комуністичної та буржуазної ідеологій», «Загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі», «Формування матеріалістичного світогляду трудя-

¹⁵ Партійна освіта і життя, стор. 93—134.

щих і шляхи подолання релігійних уявлень», «Марксистсько-ленінське вчення про партію та його розвиток у сучасних умовах»¹⁶.

Важлива роль у посиленні боротьби проти буржуазної ідеології, пережитків минулого у свідомості та поведінці людей відводиться теоретичним конференціям, що забезпечують високий науковий рівень обговорення складних і актуальних проблем сучасності. Деякі партійні комітети організували останніми роками для керівних кадрів, активу, ідеологічних працівників ряд науково-теоретичних конференцій з важливих проблем боротьби проти буржуазної ідеології. На пленумах і активах райкомів, міськкомів партії стали частіше обговорюватися питання поліпшення комуністичного виховання трудящих, посилення боротьби проти буржуазної та реформістської ідеології.

Однак, слід відзначити, що можливості системи партійного навчання ще недостатньо використовуються для ґартування ідейної переконаності комуністів і безпартійних, для вироблення усвідомленого активного ставлення до дійсності, для виховання якостей ідейного бійця. Слабо використовується чимало занять для викриття буржуазних і ревізіоністських концепцій. Ряд пропагандистських працівників не має ще достатньої підготовки в цій справі. Замість жвавого обговорення актуальних теоретичних і політичних проблем подекуди повторюються давно відомі істини.

Водночас більшість програм і підручників для системи партійного навчання обмежується, в основному загальними вказівками та рекомендаціями щодо необхідності викриття ворожої ідеології.

Ось чому необхідно публікувати для системи партійної освіти більше матеріалів методичного характеру, що показували б, як у процесі вивчення того чи іншого питання можна і треба викривати сучасні буржуазні та ревізіоністські теорії, вигадки ворогів марксизму-ленізму, як краще використовувати цілий ряд цікавих нових праць радянських і зарубіжних марксистів з цієї проблеми. Доцільно було б також видати спеціальні систематизовані науково-популярні методичні посібники, присвячені питанням критики сучасних буржуазних течій у галузі історії КПРС, політекономії, філософії та наукового комунізму, для пропагандистів і слухачів системи партійного навчання.

Дуже актуальним завданням є також детальніше вивчення, узагальнення та поширення нагромадженого в системі партійного навчання досвіду у справі інтернаціонального, патріотичного виховання трудящих. В наш час, коли інтернаціоналізм з ідеалу купки комуністів перетворився у глибокі переконання й норму поведінки мільйонів радянських людей¹⁷, це питання заслуговує на особливу увагу.

Наступною, не менш важливою проблемою, що є предметом постійного піклування нашої партії, є зміцнення зв'язку пропаганди з життям, з практикою комуністичного будівництва. Цей багатогранний і різнобічний зв'язок охоплює всі сфери економічного, політичного, духовного життя суспільства.

Одним з дійових засобів зміцнення зв'язку пропаганди з життям і піднесення її ефективності є економічне навчання комуністів і всіх трудящих. Економічна освіта будується на широкому теоретичному фундаменті, працях В. І. Леніна, матеріалах XXIV з'їзду КПРС і післяз'їздовських постановках Центрального Комітету партії, набуває в умовах сучасної науково-технічної революції дедалі більшого значення. Лише в

¹⁶ Там же, стор. 106, 116.

¹⁷ Див. Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 24.

минулому навчальному році, наприклад, 18 млн. чол. підвищували економічні знання в системі партійної освіти і за допомогою масових форм пропаганди¹⁸.

Останніми роками на Україні чимало зроблено в організації економічного навчання. Його формами охоплено більше 4 млн. чол. Нагороджено певний досвід у вивченні проблемних питань господарювання. Згідно з рішеннями ЦК КПРС організовується диференційована система економічної освіти керівних кадрів, робітників, службовців, колгоспників. У Донецькій, Київській, Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях¹⁹ заняття проводяться з урахуванням досвіду вивчення економічних дисциплін, укомплектовані слухачами школи, теоретичні семінари, курси, підготовлені пропагандистські кадри.

Дуже важливо також, щоб вивчення марксистсько-ленінської теорії сприяло не тільки глибокому засвоєнню основних положень марксизму-ленінізму, економічної політики партії на сучасному етапі, але й виробленню вміння впевнено орієнтуватися в нових явищах життя, давати їм правильну оцінку, активно застосовувати набуті знання на практиці, у повсякденному житті, сприяти перетворенню знань у переконання. Важливо домогтися, щоб оволодіння революційною теорією стало внутрішньою органічною потребою комуністів, усіх радянських людей.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що марксистсько-ленінське навчання комуністів — це єдиний процес, що передбачає нерозривний зв'язок освіти, набуття необхідної суми знань з актуальних питань теорії та практики комуністичного будівництва і всебічного ідейно-політичного виховання комуністів і безпартійних у процесі навчання.

На початку роботи нової системи партійної освіти основна увага партійних організацій приділялася першій стороні цього процесу — освіті комуністів. Тимчасом виховний бік не став ще предметом постійної уваги дослідників і практичних працівників, які здійснюють цей процес. Чимало написано про переваги нової системи, про те, що вона дає у здійсненні політичної освіти (форми, методи тощо). Цілком природно, що все це вкрай необхідно, що всі ці проблеми не втраять своєї актуальності і в майбутньому. Однак, не менш важливим є й питання про те, як найефективніше і раціонально сполучати освіту і виховання в системі партійного навчання, в яких напрямках слід вести це виховання, як краще попередити такий недолік у партійному навчанні, як чисто просвітительський підхід та ін.

Всебічне вивчення ролі політичної освіти у справі піднесення соціальної та суспільно-політичної активності комуністів, усіх трудящих — дуже важливе й актуальне питання. І хоч останнім часом з'явився ряд праць²⁰, що стосуються цієї проблеми, вона безперечно, повинна бути предметом більш докладного й широкого дослідження.

Неухильне додержання основних принципів марксистсько-ленінської освіти комуністів, її партійності, науковості, зв'язку з життям передбачає, у свою чергу, повнішу реалізацію на ділі саме виховної функції освіти, її правильну та повну реалізацію. Це значить, що на кожному занятті політшколи або семінару, в кожній ланці системи партійного навчання слід вирішувати не тільки учбові, але й виховні завдання,

¹⁸ «Правда», 6 вересня 1972 р.

¹⁹ «Рабочая газета», 1 жовтня 1972 р.

²⁰ В. Г. Байков. Пропаганда и человек. Социологический очерк. Красноярск, 1969; Н. И. Гончар, З. В. Щуравлева. Система политического просвещения и повышение общественно-политической активности трудящихся, Саратов, 1972; В. Ухов. Марксистско-ленинская закалка коммунистов, Минск, 1972; та ін.

забезпечувати під час викладання програмного матеріалу високу комуністичну ідейність змісту, глибоко й образно показувати творчу працю радянського народу, керівну роль КПРС, торжество комуністичних ідеалів, всіляко викривати буржуазну ідеологію. Здійснення основних принципів марксистсько-ленінської освіти передбачає також і вмілу пропаганду наших досягнень і акцентування уваги на боротьбі з успадкованими від минулого, чужими за своєю суттю соціальними пережитками, з різноманітними труднощами, з усім, що заважає нашому просуванню вперед. Всю роботу партійного навчання слід будувати таким чином, щоб кожне заняття, кожна зустріч з пропагандистом впливала не тільки на свідомість, але й на почуття й волю слухачів, сприяла б перетворенню знань у переконання, формуванню високих моральних якостей радянських людей.

Марксистсько-ленінська освіта комуністів постійно вдосконалюється, поглиблюється і розширюється на новій основі. Однак життя вимагає, щоб у єдиному комплексі заходів ідеологічного впливу на маси вона дедалі більше ставала й школою ідейного загартування всіх трудящих, підвищення їх активності, боевитості, непримиренності до всього, що заважає нам рухатися вперед. Лише за цієї умови політична освіта відповідатиме ленінським вимогам, завданням, які ставить партія.

РОЗРОБКА В. І. ЛЕНІНИМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ
ПАРТІЇ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Книжкова Ленініана з національного питання особливо збагатилася минулого року, коли радянський народ і все прогресивне людство урочисто відзначали 50-річчя утворення Союзу РСР. Численні монографічні праці й збірники статей, видані до ювілею Радянської багатонаціональної держави як у Москві, так і в союзних республіках, потребують уважного вивчення і критичної оцінки. Необхідно тепер визначити те коло питань, що вже більш-менш детально висвітлені в радянській історіографії, і водночас виділити ті проблеми, які ще вивчені недостатньо чи тільки поставлені останнім часом практикою комуністичного будівництва. Методологічною основою для правильного вирішення цих невідкладних завдань радянської історичної науки є ленінська теоретична спадщина, документи XXIV з'їзду партії, постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому піввіковому ювілею СРСР.

Питання про розробку В. І. Леніним національної програми партії вважається одним з найбільш вивчених у радянській історіографії. Особливо багато наукових і науково-популярних праць написано про розвиток В. І. Леніним теорії і програми партії з національного питання в дожовтневий період, зокрема за роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.)¹. І все ж окремі аспекти цієї теми потребують уточнення і дальшого вивчення. Це, передусім, питання про етапи розвитку В. І. Леніним національної програми нашої партії, про наукову розробку Володимиром Іллічем теорії та програми партії з національного питання наприкінці XIX — на початку XX ст., до II з'їзду РСДРП, про боротьбу вождя революції за торжество інтернаціонального принципу в будівництві партії, проти сепаратизму бундівців та інших націонал-ухильників тощо. З усіх цих питань у даній статті наголошується на одному: розробці В. І. Леніним основних вимог національної програми партії у дожовтневий період.

Як відомо, в Росії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. склались об'єктивні передумови для спільних революційних дій усіх народів, для здійснення найглибшої народної революції, яка нестримно наростала. В умовах нашої країни, де більшість населення становили національні меншості, здійснити революцію і забезпечити повалення монархії міг, за словами В. І. Леніна, тільки «...об'єднаний пролетаріат усіх націй Росії, який веде за собою послідовно демократичні і здатні на революційну боротьбу елементи трудящих мас з усіх націй»²

¹ М. П. Чернов. О некоторых аспектах марксистско-ленинской теории национального вопроса в советской литературе.— «Вопросы истории КПСС», 1971, № 2; І. П. Головаха, Ф. Я. Горовський, В. А. Чирко. За глибоке дослідження питань ленінської національної політики КПРС.— «Комуніст України», 1972, № 11.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 302.

Повалення царизму становило найближче завдання російського, українського та всіх інших народів Росії. Єдність їх мети в революції стала основою для спільної боротьби пролетарів усіх націй країни, для згуртування трудящих мас усіх національностей в єдиний могутній революційний загін, для об'єднання всіх численних народів Росії навколо російського пролетаріату в їх боротьбі за спільні інтереси — за повалення ненависного всім царизму, за знищення економічного, політичного і національного гніту.

Однак царський уряд своєю національно-колоніальною політикою робив все для того, щоб роз'єднати трудящих різних національностей, посягти між ними ворожнечу і розбрат. Як відзначав В. І. Ленін, самодержавство *«все зробило для взаємовідчуження народів»*³. Згуртуванню трудящих усіх націй Росії заважала і молода буржуазія національних окраїн, яка, добиваючись панування на «національному» ринку і монопольної експлуатації «своїх» народів, розпалювала національне недовір'я між пригнобленими народами, сіяла ворожнечу до російського народу. На початку XX ст. в усіх окраїнах з'явилися різні буржуазні і дрібнобуржуазні партії й організації, які своєю пропагандою націоналізму всіляко перешкоджали зближенню, єднанню трудящих усіх націй Росії. Це — Польська соціалістична партія, Вірменська революційна федерація — партія «Дашнакцутюн», Грузинська партія соціал-федералістів-революціонерів, Українська демократична партія, всеросійська сіоністська організація з центральним бюро у Вільні та ряд інших. Місцеві буржуазні націоналісти своєю політикою і практичними діями об'єктивно змикалися з великодержавними шовіністами і допомагали царському урядові в боротьбі проти загальнонародного революційного фронту. В. І. Ленін підкреслював: *«Ліберальна буржуазія всіх націй, а великоруська перш за все і більше за все, бореться за привілеї своєї нації..., за національне відособлення, за національну винятковість і тим допомагає політиці нашого міністерства внутрішніх справ»*⁴.

Вирішальне значення для згуртування всіх численних народів Росії під прапором пролетарського інтернаціоналізму мала конкретна науково обгрунтована В. І. Леніним марксистська програма з національного питання. В. І. Ленін ще наприкінці XIX — на початку XX ст. написав ряд праць — *«Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»*, *«Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії»*, *«Національне питання в нашій програмі»*, *«З приводу заяви Бунду»* та ін., — в яких розробив теорію і програму партії з національного питання, обгрунтував вимогу рівноправності усіх націй Росії і їх права на самовизначення⁵.

Ленінські ідеї з національного питання знайшли втілення в першій Програмі партії, прийнятій II з'їздом РСДРП. Для дальшого розвитку революційного руху в Росії величезне значення мало включення до демократичної програми-мінімум пунктів про широке місцеве самоврядування і обласне самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення (пункт 3), про скасування станів і повну рівноправність всіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності (пункт 7), про право населення діставати освіту рідною мовою, висловлюватися рідною мовою на зборах, у місцевих громадських і державних установах (пункт 8) і про

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 70.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 69.

⁵ І. М. Варзар. Національне питання в ленінській теоретичній спадщині періоду 1894—1903 рр.— «УІЖ», 1973, № 1, стор. 13—24.

право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави (пункт 9)⁶. Всі ці програмні вимоги партії з національного питання забезпечували виховання робітників усіх національностей в дусі інтернаціоналізму і дружби народів, залучали трудящих національних окраїн Росії на бік пролетаріату і його партії, як єдиних, до кінця послідовних борців за знищення всіх форм соціального і національного гноблення.

Глибоко вивчивши розгортання революційно-визвольної боротьби пригноблених народів Росії, розвиток національно-визвольного руху в країнах капіталістичного Заходу та напівколоніального і колоніального Сходу, В. І. Ленін відкрив об'єктивний закон існування двох тенденцій в національному питанні при капіталізмі.

Перша тенденція проявляється в пробудженні національного життя і національних рухів, у боротьбі проти будь-якого національного гніту, знищенні феодальної роздробленості і створенні національних держав. Друга — знаходить свій вияв у розвитку і посиленні всіляких зносин між націями, у ломці національних перегородок, створенні інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.⁷ Обидві ці тенденції прогресивні і виражають світовий закон капіталізму. Але в умовах капіталістичного суспільства вони непримиренні, тому що друга тенденція реалізується насильницьким шляхом, викликаючи, відповідно, і посилення національних рухів поневолених народів.

Усунути суперечності між цими двома тенденціями, успішно розв'язати національне питання можна було лише знищивши капіталізм. Адже міжнаціональні конфлікти — це прояв антагоністичної природи експлуататорського ладу, немінучий супутник капіталізму. Марксизм-ленінізм учить, що національний розбрат не є вічним явищем суспільного розвитку, як не вічні самі капіталістичні суспільні відносини, що послужили основою виникнення націй. Для знищення національного гніту, писав В. І. Ленін, «необхідно знищити класи, тобто запровадити соціалізм»⁸.

Щоб розбити кайдани капіталістичного рабства, робітничому класові потрібно було мати свою політичну партію, здатну згуртувати його, озброїти марксистською теорією, ясною перспективою боротьби і привести до перемоги соціалістичної революції. Підкреслюючи виняткове значення політичної партії пролетаріату, В. І. Ленін образно говорив: «...дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»⁹.

Величезна заслуга В. І. Леніна перед робітничим класом і полягає в тому, що він поставив і здійснив всесвітньо-історичне завдання створення пролетарської партії нового типу, яка докорінно відрізнялася від реформістських соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу. Ленін вперше в історії марксизму розробив вчення про партію як бойовий керівний штаб робітничого класу, як його передовий, організований, марксистський загін, як основну зброю в руках пролетаріату, без якої не можна здобути перемоги над буржуазією і побудувати комуністичне суспільство.

Найважливішими віхами на шляху створення в Росії пролетарської марксистської партії нового типу були організований В. І. Леніним Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»,

⁶ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 40.

⁷ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24 стор. 121

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 21.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 119

І з'їзд РСДРП, діяльність загальноросійської марксистської політичної газети «Искра» і II з'їзд РСДРП, на якому завершилась повним успіхом титанічна боротьба В. І. Леніна за створення такої партії. Другий з'їзд РСДРП закріпив перемогу іскрівського напрямку, ленінської більшості в партії. В. І. Ленін, більшовики взяли в свої руки прапор РСДРП. «Більшовизм,— писав пізніше Володимир Ілліч,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»¹⁰.

Створена В. І. Леніним більшовицька партія згуртувала в своїх рядах передових робітників усєї країни. Наша партія назвала себе російською (а не руською), підкресливши цим, що вона прагне об'єднати під своїм прапором весь багатонаціональний російський пролетаріат, що в її рядах дружно працюють не тільки руські робітники, а й пролетарі всіх інших національностей Росії. В. І. Ленін писав про назву партії: «Партія, щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»¹¹.

Вождь не раз відзначав вирішальне значення типу організації партії — інтернаціонального чи національного — для долі робітничого руху і вів непримиренну боротьбу проти всіляких спроб роздробити єдині партійні організації за національною ознакою. Особливо багато зусиль довелося докласти В. І. Леніну, щоб викрити націоналістичні тенденції Бунду, який намагався нав'язати принцип федералізму в партійному будівництві. У статті «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові» В. І. Ленін підкреслював, що «...в питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску на дробленням на численні самостійні політичні партії...»¹².

Бунд був не одинокий у своїх намаганнях нав'язати партії федеративний принцип її побудови. Слідом за ним виступили Білоруська соціалістична громада, Соціал-демократична партія Фінляндії, Вірменська соціал-демократична робітнича партія. На Україні націоналістичні позиції в партійному будівництві відстоювала Революційна українська партія (в грудні 1905 р. перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію), яка претендувала на роль єдиного представника українського пролетаріату в РСДРП. Федералістські тенденції і відособленість проявлялись у соціал-демократії Польщі й Литви, в Латиській соціал-демократичній робітничій партії.

В. І. Ленін завжди наголошував на першорядному значенні інтернаціональної єдності робітничого класу і його партії. Завдання згуртування соціал-демократичних організацій країни ще раз підкреслив III з'їзд РСДРП, прийнявши спеціальну резолюцію «Про ставлення до національних соціал-демократичних організацій». Великим досягненням IV (Об'єднавчого) з'їзду партії було об'єднання польської і латиської соціал-демократії з РСДРП на принципах пролетарського інтернаціоналізму. З'їзд затвердив і умови об'єднання Бунду з РСДРП, але в окремому рішенні різко виступив проти організації пролетаріату за національністю. На з'їзді представник УСДРП добивався об'єднання з РСДРП на федеративних началах і визнання її єдиним представни-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 253.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 118.

ком українського пролетаріату, але вона не була прийнята до складу РСДРП як організація дрібнобуржуазна, націоналістична. Справжніми виразниками корінних інтересів робітничого класу України були більшовицькі організації, що виникли і розвивались як місцеві організації загальноросійської партії більшовиків.

Злиття РСДРП з національними соціал-демократичними партіями, за визначенням В. І. Леніна, зміцнило загальноросійську партію, внесло свіжий струмінь у її роботу і значною мірою посилило «міць пролетаріату всіх народів Росії»¹³⁻¹⁵. Це було торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму, проголошених В. І. Леніним і закріплених II з'їздом РСДРП.

В умовах царської Росії, що була багатонаціональною державою, інтернаціональний принцип побудови пролетарської партії мав першорядне значення для зміцнення бойового союзу пролетарів різних національностей, для дальшого зміцнення співдружності народів у їх спільній боротьбі проти царизму, за соціальне і національне визволення. Працюючи в одній партійній організації з товаришами різних національностей, проводячи спільну революційну боротьбу проти своїх класових ворогів, більшовики глибоко проймалися свідомістю великої життєвої сили інтернаціоналізму. Партійне життя і практика революційної боротьби висунули на Україні цілу когорту талановитих пропагандистів марксизму-ленінізму, відомих організаторів мас — Д. М. Бассалигу, К. Є. Ворошилова, Г. І. Петровського, М. К. Муранова, Д. З. Лебеда, В. Я. Чубаря, М. О. Скрипника, М. Д. Цюрупу, О. Г. Шліхтера та багатьох інших. Пліч-о-пліч з ними працювали і боролися росіяни М. М. Шверник, Ф. А. Сергєєв (Артем), О. В. Медведєв, П. І. Старостін, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), поляк С. В. Косіор, грузин Л. Й. Картвелішвілі, білорус В. О. Радус-Зенькович, німець Е. І. Квірінг, єврей М. М. Майоров (Біберман) та численні представники інших національностей.

Такий же інтернаціональний характер мали і більшовицькі організації інших національних районів, де поряд з діями корінної національності працювали представники інших народів. На Закавказзі, наприклад, пліч-о-пліч працювали такі вірні революціонери-інтернаціоналісти, як Й. В. Сталін і М. Г. Цхакая, С. Г. Шаумян і С. С. Спандарян, В. З. Кеєховелі і О. Г. Цулукидзе, П. А. Джапарідзе і Г. К. Орджонікідзе, Б. М. Кіуриянц і М. А. Азізбеков, М. І. Калінін і В. К. Курнатовський, В. Ф. Єфімов, І. Т. Фіолетов, М. П. Козєренко та багато інших.

Буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії всіляко намагаються видати створену В. І. Леніним партію за чисто руську організацію, яка нібито не мала зв'язків з масами національних окраїн Росії і була їм чужою, інонаціональною силою, прийшла до центральних районів.

Грубо фальсифікуючи соціально-економічні умови розвитку українського народу, його революційно-визвольні традиції, буржуазно-націоналістичні апологети імперіалізму силкуються довести, нібито більшовицькі організації не мали на українському ґрунті ніякого глибокого коріння для своєї діяльності, були відірвані від трудящих мас України. Тим часом широка мережа соціал-демократичних, більшовицьких організацій в національних районах країни, їх особовий склад і участь в їх діяльності видатних партійних діячів корінної національ-

ності переконливо показує фальш усіх цих вигадок зарубіжних «спеціалістів» з історії партії.

«Партія більшовиків,— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна,— створювалась, зростала і розвивалась як партія справжніх пролетарських інтернаціоналістів. Вона глибоко інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови, характером діяльності»¹⁶.

Значення правильного вирішення організаційного принципу в будівництві партії виходило далеко за межі Росії. До чого приводило ігнорування цього принципу, видно було з практики австрійської соціал-демократичної партії, яка також діяла в багатонаціональній країні. Австрійська соціал-демократія прийняла федеративний принцип, у результаті чого єдина партія розпалася на ряд національних організацій. Російські більшовики на чолі з В. І. Леніним вказали єдино вірний шлях будівництва партії, який забезпечує бойову єдність робітників усіх національностей.

В. І. Ленін завжди високо оцінював досвід більшовицьких організацій Росії, які на практиці забезпечували інтернаціональну єдність пролетарів усіх національностей. В одному з листів до О. М. Горького за 1913 р. В. І. Ленін так писав з цього приводу: «У нас і на Кавказі с.-д. грузини + вірмени + татари + росіяни працювали *разом*, в *єдиній* с.-д. організації *більше десяти років*. Це не фраза, а пролетарське розв'язання національного питання. Єдине розв'язання. Так було і в Ризі: росіяни + латиші + литовці; відокремлювалися *тільки сепаратисти* — Бунд. Теж у Вільні»¹⁷. І далі, підкреслюючи непримиренне ставлення до федеративного принципу будівництва партії у багатонаціональній державі, який восторжествував у Австро-Угорській імперії, Ленін додавав: «Ні, тієї мерзоти, що в Австрії, у нас *не буде*. Не пустимо!»¹⁸.

Створена В. І. Леніним більшовицька партія твердо стояла на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, ведучи непримиренну боротьбу як проти великодержавного шовінізму, так і проти місцевого буржуазного націоналізму. В. І. Ленін учив: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»¹⁹.

Нищівного удару по націоналізму завдавало прийняття на II з'їзді РСДРП ленінських програмних вимог з національного питання, які спиралися на наукові висновки К. Маркса і Ф. Енгельса про виникнення і розвиток націй і нерозривний зв'язок національного питання з проблемами революції. Спроба Бунду протиставити лозунгові права націй на самовизначення глибоко опортуністичну і націоналістичну вимогу «культурно-національної автономії» не увінчалась успіхом і була відхилена II з'їздом РСДРП. У наступні роки Бунд не припиняв спроб протягнути свою націоналістичну програму, запозичену в австрійській соціал-демократії і спрямовану на відособлення робітників у «національних квартирах». Таку саму націоналістичну політику в робітничому русі проводили українські й вірменські соціал-демократи, меншовиків-ліквідатори, троцькісти та інші опортуністичні групи. На серпневій кон-

¹⁶ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 10.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 58.

¹⁸ Там же, стор. 59.

¹⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 120.

ференції ліквідаторів 1912 р. «культурно-національна автономія» була прийнята як їх програма з національного питання.

Усе це ставило під загрозу інтернаціональну єдність робітничого руху і змушувало В. І. Леніна, партію більшовиків багато уваги приділяти національному питанню. Воно зайняло важливе місце в роботі VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП, Краківської і особливо Поронінської нарад ЦК, йому постійно присвячує свої праці В. І. Ленін, обґрунтовуючи і розвиваючи далі окремі положення національної програми партії. Протягом 1912—1914 рр., коли національне питання набуло особливої гостроти в зв'язку з підготовкою імпералістичною буржуазією світової війни і розпалюванням ворожнечі між народами, В. І. Ленін написав понад 20 праць, присвячених захистові й обґрунтуванню національної програми партії, серед них такі класичні праці, як «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання» та ін.

В. І. Леніну довелося вести непримиренну боротьбу проти відкритих опортуністів, прихильників програми «культурно-національної автономії», і водночас критикувати тих представників революційної соціал-демократії, зокрема Розу Люксембург, які не розуміли важливості марксистського лозунгу самовизначення націй для успіху боротьби робітничого класу. Таке нерозуміння виявляли і деякі «теоретики», які перебували тоді в рядах більшовицької партії. На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) П'ятаков виступив проти програмної вимоги права націй на самовизначення, висунувши лівацький лозунг «Геть кордони!» У своїй промові на конференції В. І. Ленін показав теоретичну неспроможність тверджень П'ятакова і переконливо довів необхідність підтримки права націй на самовизначення, яке сприятиме зближенню і єднанню всіх народів. «Якщо українці побачать,—говорив В. І. Ленін,—що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться»²⁰.

В. І. Ленін, відстоюючи право націй на самовизначення аж до відокремлення, вказував на його матеріальну обумовленість, що відбивала одну з об'єктивних тенденцій в національному питанні при капіталізмі, тенденцію пробудження національного життя і прагнення народів до створення самостійних національних держав. Однак Володимир Ілліч не вважав це відокремлення обов'язковим. У написаній В. І. Леніним резолюції Поронінської наради ЦК РСДРП підкреслювалося: «Питання про право націй на самовизначення... недоцільно змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання с.-д. партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм»²¹. Ця думка відбита і в написаній В. І. Леніним резолюції VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

Ленінська вимога права націй на самовизначення аж до відокремлення була розрахована не на роз'єднання народів, не на поділ великих багатонаціональних об'єднань (таких, як Росія) на дрібні національні держави, як це намагались і намагаються представити наші ідейні вороги, а на зближення, згуртування народів. Підкреслюючи прогресивне значення тісних зв'язків українського і російського пролетаріату в межах великої централізованої держави, В. І. Ленін писав 1913 р.:

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 263.

²¹ КПРС в резолюціях..., стор. 292.

«Візьміть Росію і ставлення великоросів до українців. Звичайно, кожний демократ, не кажучи про марксиста, буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх. Але було б прямою зрадою щодо соціалізму і дурненькою політикою *навіть* з точки зору буржуазних «національних завдань» українців — *ослаблюти* існуючий тепер, у межах однієї держави, зв'язок і союз українського і великоруського пролетаріату»²². Саме тоді В. І. Ленін сказав свої пророчі слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»²³.

В. І. Ленін дав нищівну відсіч українським націоналістам, які з метою ослабити єдиний загальноросійський фронт пролетаріату і внести розбрат між українськими і російськими робітниками витягли на світ жупел «асиміляторства» і стали кричати про згубність впливу російської культури на українських робітників. Показуючи абсурдність таких виступів націоналістів, вождь пролетаріату писав, що є дві національні культури в кожній національній культурі: з одного боку, поміщицько-буржуазна і з другого — демократична і пролетарська. «Якщо більшість українських робітників,— вказував В. І. Ленін,— перебуває під впливом великоруської культури, то ми знаємо твердо, що поряд з ідеями великоруської попівської і буржуазної культури діють тут і ідеї великоруської демократії та соціал-демократії. Борючись з першого роду «культурою», український *марксист* завжди виділить другу культуру і скаже своїм робітникам: «всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»²⁴.

Загальновідомі виступи В. І. Леніна проти націоналістичної пропаганди київського журналу «Дзвін», навколо якого групувалися Юркевич, Донцов, Винниченко, Петлюра, Дорошенко, Левинський та інші ідейні противники марксизму-ленінізму. Надаючи важливого значення боротьбі проти ідеології українського націоналізму, Володимир Ілліч написав проект звернення до українських робітників і через Інессу Арманд домовився з українським соціал-демократом О. М. Лолою про опублікування від його імені звернення в «Правду». В. І. Ленін дав примітку «Від редакції», в якій вітав заклик до об'єднання робітників усіх національностей для спільної боротьби з царизмом і буржуазією. «Цей клич особливо насущний тепер у Росії,— писав В. І. Ленін.— Погані порадики робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з «Дзвону», з шкіри пнуться, намагаючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. «Дзвін» робить справу націоналістичних мішан.

А ми робитимемо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи.

Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»²⁵.

Вказуючи на єдність класових завдань робітників усіх національностей, В. І. Ленін разом з тим звертав увагу на відмінність завдань соціал-демократів в інтернаціональному вихованні трудящих гноблячих і пригноблених націй. Якщо соціал-демократи гноблячої нації повинні

²² В. І. Ленін, ПЗТ, т. 24, стор. 124.

²³ Там же, стор. 125.

²⁴ Там же, стор. 126.

²⁵ В. І. Ленін, ПЗТ, т. 25, стор. 344.

центр ваги інтернаціонального виховання робітників зосереджувати на пропаганді та відстоюванні свободи відокремлення пригноблених народів, то найпершим обов'язком соціал-демократів пригноблених націй є агітація за добровільне об'єднання різних народів у великій державі при умові її демократизації. В. І. Ленін роз'яснював, що «іншого шляху до інтернаціоналізму і злиття націй, іншого шляху до цієї мети *від даного* становища немає і бути не може»²⁶.

В. І. Ленін неодноразово вказував на складність підходу до національних проблем, на необхідність виявляти терпимість і делікатність щодо національних почуттів, особливо малих народів, на необхідність поступового їх виховання в дусі інтернаціоналізму. «Але від **комуністів** будь-якої національності,— підкреслював Л. І. Брежнев у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР,— Ленін завжди вимагав чіткої і принципової позиції в національному питанні, не допускав тут ніяких знижок і послаблень. Ленін завжди вів нещадну боротьбу проти будь-яких проявів націоналізму і великодержавного шовінізму в рядах комуністів»²⁷.

Підкреслюючи переваги великої централізованої демократичної держави і обґрунтовуючи програмну вимогу обласної територіальної автономії для народів, які, реалізуючи своє право на самовизначення, виявляють бажання залишитися в її складі, В. І. Ленін водночас різко виступав проти буржуазного і дрібнобуржуазного федералізму як способу розв'язання національного питання. «Ми за демократичний централізм, безумовно. Ми проти *федерації*»²⁸,— писав вождь пролетаріату, визначаючи ставлення партії до різних форм державного устрою. «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу,— роз'яснював В. І. Ленін,— марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»²⁹.

Однак не слід абсолютизувати негативне ставлення В. І. Леніна до федерації у дожовтневий період. Володимир Ілліч і тоді допускав у окремих випадках утворення федерації, якщо вона сприяє революційній боротьбі пролетаріату. В. І. Ленін, наприклад, виступав за послідовне розв'язання національного питання на Балканах і утворення там федерації «цілком і до кінця демократичних держав»³⁰.

Відомо, що Маркс і Енгельс також негативно ставилися до федеративної форми державного устрою, відстоюючи переваги унітарної демократичної держави. Вони дали всебічну критику федеральної форми управління Швейцарії, яка гальмувала національну консолідацію населення і заважала розгортанню революційного руху, різко виступали проти федеративного союзу дрібних німецьких держав на чолі з юнкерською Прусією, вказували на негативні риси федеративного устрою США, який став своєрідною формою панування монополістичного капіталу і тальмом на шляху соціального і національного прогресу. Але в окремих випадках і вони допускали федерацію, вважаючи її «кроком вперед» у розв'язанні національного питання, зокрема ірландського. В. І. Ленін писав: «Будучи принципіальним ворогом федералізму, Маркс допускає в даному разі й федерацію, *аби тільки* визволення Ірландії відбулося не реформістським, а революційним шляхом...»³¹

²⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 42—43.

²⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 24.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 442.

²⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 139—140.

³⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 22, стор. 143.

³¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 291—292.

Погляди Володимира Ілліча на федерацію набули дальшого розвитку після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., коли докорінно змінилася історична обстановка в країні і перед партією постало завдання забезпечити перехід до другого етапу революції — соціалістичного. Свого часу Й. В. Сталін у примітці до статті «Проти федералізму», опублікованій у «Правде» 28 березня 1917 р., писав, що його стаття відбивала негативне ставлення до федеративного устрою держави, яке панувало тоді в партії, і що тільки пізніше, у книзі «Держава і революція» (серпень 1917 р.) В. І. Ленін «робить перший серйозний крок до визнання допустимості федерації, як перехідної форми «до централістичної республіки», супроводжуючи, зрештою, це визнання рядом серйозних застережень»³².

Деякі автори (І. П. Цамерян, Г. В. Александренко та інші) взагалі не вбачають ніякої різниці між написаним В. І. Леніним у книзі «Держава і революція» з приводу федеративного устрою держави і його висловлюваннями до Лютневої революції³³. Думається, що з ними не можна погодитися. Але потребує уточнення і час появи ленінських праць, де помічається зміна ставлення В. І. Леніна до федерації. Авторський колектив багатотомної «Історії КПРС» проводить таку точку зору, що В. І. Ленін уперше говорив про нову багатонаціональну Росію, як про союз вільних радянських республік, тобто висловив тезу про допустимість утворення федеративної держави, у промові на I Всеросійському з'їзді Рад у червні 1917 р.³⁴ Це твердження не викликає принципових заперечень, хоча має рацію і Е. В. Тадевосян, який відносить появу ленінських вказівок про можливість федерації у майбутній Росії до травня—червня 1917 р. і відзначає ще до промови на I Всеросійському з'їзді Рад наявність таких же ідей у раніше написаних В. І. Леніном «Наказі обраним по заводах і по полках депутатам до Ради роб. і солд. депутатів» і «Матеріалах по перегляду партійної програми»³⁵.

Звичайно, це були лише загальні міркування, думки В. І. Леніна про можливість федерації вільних радянських республік у майбутній Росії. Конкретні і практичні заходи щодо створення радянської федерації розроблялися і здійснювалися Комуністичною партією під керівництвом В. І. Леніна вже після перемоги Жовтневої революції, в умовах диктатури пролетаріату. Але це вже був інший етап розвитку національної програми нашої партії, який потребує окремого розгляду.

Отже, національна програма більшовицької партії, яку розробляв і науково обгрунтовував Володимир Ілліч у дожовтневий період, включала такі основні вимоги: по-перше, побудова партійних та інших організацій пролетаріату за інтернаціональною ознакою, по-друге, рівноправність усіх націй і народностей і, по-третє, право націй на самовизначення, аж до створення самостійних держав в ім'я утвердження тісного добровільного союзу рівноправних народів (і обласна територіальна автономія для тих націй, які саме так захочуть реалізувати своє право на самовизначення, виявивши бажання залишитись у складі єдиної багатонаціональної демократичної держави; з травня—червня 1917 р. В. І. Ленін висловлюється за допустимість і федерації як перехідної форми до єдиної централізованої держави, але це питання стає програмним у національній політиці партії вже після Жовтневої революції).

³² Й. В. Сталін. Твори, т. 3, стор. 29—30.

³³ Э. В. Тадевосян. В. И. Ленин о государственных формах решения национального вопроса в СССР, М., 1970, стор. 54—58; Л. М. Глазов. Про історичну роль КПРС у створенні Радянської федерації, Харків, 1972, стор. 10—11.

³⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В шести томах, т. 3, кн. 1, К., 1968, стор. 121.

³⁵ Э. В. Тадевосян. Назв. праця, стор. 84—86.

Щоб підтвердити правомірність викладу у такому порядку основних вимог ленінської національної програми більшовицької партії, можна було б, крім наведених вище ленінських положень та першої Програми РСДРП, послатися ще на написану В. І. Леніним резолюцію Поронінської наради ЦК, де в 1-му пункті говорилося про повну рівноправність всіх націй і мов, широку обласну автономію і цілком демократичне місцеве самоуправління, у 2-му — про неспроможність так званої «культурно-національної» автономії, у 3-му — про злиття робітників усіх національностей даної держави в єдиних пролетарських організаціях — політичних, професійних, кооперативно-освітніх і т. д., у 4-му — про право пригноблених царизмом націй на самовизначення, тобто на відокремлення і утворення самостійної держави і, нарешті, у 5-му — про недозволеність змішувати питання про право націй на самовизначення (тобто забезпечення конституцією держави цілком вільного і демократичного способу розв'язання питання про відокремлення) з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації³⁶.

Хрестоматійним, найпоширенішим у нашій історичній літературі є таке визначення національної програми, зроблене В. І. Леніним у статті «Про право націй на самовизначення»: «Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми вчить робітників марксизм, вчить досвід всього світу і досвід Росії»³⁷. Однак, коли робиться виклад ленінської національної програми своїми словами, то всупереч цій цитаті, іншим висловлюванням В. І. Леніна, Програмі РСДРП, резолюціям Поронінської наради ЦК, VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) цей порядок переліку основних вимог порушувався і на перший план висувалась вимога права націй на самовизначення. В такій послідовності викладав їх до останнього часу і автор цих рядків³⁸.

Не заперечуючи першорядного значення програмної вимоги права націй на самовизначення, на яке чи не найбільше нападали і зараз нападають різного роду опортуністи і ревізіоністи, ми повинні все ж на перший план ставити вимогу інтернаціональної єдності пролетаріату. Не треба забувати, що ленінська національна програма включала і демократичні завдання пролетаріату, які передбачали досягнення рівноправності націй і їх права на самовизначення, і соціалістичні, спрямовані на згуртування робітників усіх націй в боротьбі за соціалізм. Ці завдання були між собою тісно пов'язані, але головними були завдання соціалістичні. «Окремі вимоги демократії, в тому числі самовизначення, не абсолют, а *частинка* загальнодемократичного (тепер: загальносоціалістичного) *світового руху*»³⁹, — писав В. І. Ленін у статті «Підсумки дискусії про самовизначення» (1916 р.). Через це і демократичні вимоги національної програми партії В. І. Ленін обгрунтовував з точки зору інтересів класової боротьби пролетаріату і перспектив соціалістичної революції.

Підкреслюючи матеріальну зумовленість національної програми дією об'єктивного закону існування двох тенденцій в національному питанні, В. І. Ленін писав: «На обидві тенденції зважає національна програма марксистів, відстоюючи, по-перше, рівноправність націй і мов, недопустимість будь-яких *привілеїв* у цьому відношенні (а також право націй на самовизначення, про що далі окремо), а по-друге, принцип

³⁶ Див. КПРС в резолюціях..., ч. 1, стор. 291—292.

³⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 304.

³⁸ В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР, К., 1972, стор. 35, 37.

³⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 37.

інтернаціоналізму і непримиренної боротьби проти зараження пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найвитонченішим»⁴⁰.

Але якщо перша тенденція переважає на початку розвитку капіталізму, то друга характеризує зрілий капіталізм, що йде до свого перетворення в соціалістичне суспільство. Тому в умовах зрілого капіталізму, коли на черзі дня стоїть завдання соціалістичної революції, відповідно до вимог другої тенденції світового закону капіталізму, тенденції розвитку і посилення всіляких зносин між націями, ломки національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.,— партія у своїй національній програмі ставить на перший план завдання інтернаціональної єдності пролетаріату.

Саме на це наголошують і останні партійні документи — постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і доповідь Л. І. Брежнєва на урочистому засіданні, присвяченому піввіковому ювілею Союзу РСР. У постанові ЦК КПРС до 50-річчя утворення СРСР розгляд створеного В. І. Леніним вчення з національного питання, розроблених ним наукових принципів національної політики Комуністичної партії розпочинається з принципу пролетарського інтернаціоналізму. «Невід'ємною складовою частиною ленінської національної програми, — говориться у постанові ЦК КПРС, — була вимога побудови партійних та інших організацій пролетаріату за інтернаціональною ознакою. В теорії і на практиці було доведено життєву необхідність єднання пролетарів усіх національностей в боротьбі проти капіталістичного рабства, за соціальне і національне визволення»⁴¹. А далі, після детального обґрунтування важливості створення В. І. Леніним більшовицької партії для посилення визвольної, революційної боротьби народів нашої країни, для зміцнення єдності та бойової дружби всеросійського пролетаріату, у постанові ЦК КПРС відзначаються інші вимоги національної програми: «Ленінська партія, робітничий клас рішуче відстоювали рівноправність усіх націй і народностей, право націй на самовизначення, аж до утворення самостійних держав в ім'я утвердження тісного добровільного союзу рівноправних народів»⁴².

Першорядне значення інтернаціонального єднання трудящих ще раз підкреслив Л. І. Брежнєв у доповіді на спільному урочистому засіданні, присвяченому п'ятдесятиріччю Союзу РСР: «Комуністи завжди розглядали національне питання через призму класової боротьби, вважали, що його розв'язання має бути підпорядкованим інтересам революції, інтересам соціалізму. Саме тому головним у національному питанні комуністи, борці за соціалізм вважають об'єднання трудящих незалежно від їх національної приналежності в спільній битві проти всіх видів гноблення, за новий, вільний від експлуатації трудящих суспільний лад»⁴³.

⁴⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 121.

⁴¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС, К., 1972, стор. 5.

⁴² Там же, стор. 6.

⁴³ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 6—7.

Повідомлення

РОЗВИТОК КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ПРО ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНУ ІНФОРМАЦІЮ

Г. Я. БУРТЯК

У своїй практичній діяльності Комуністична партія Радянського Союзу виходить з того, що вирішальною силою історії є народні маси. В. І. Ленін в нерозривному зв'язку з масами вбачав міць нашої партії, підкреслюючи, що держава сильна «свідомістю мас, «коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹.

Партія завжди турбувалася про вдосконалення засобів політичного керівництва і зміцнення зв'язку з масами. Важливою умовою цього є широка інформованість трудящих про діяльність партії. Володимир Ілліч неодноразово вказував, що успіх керівництва залежить від того, наскільки вдало організовано постійне інформування комуністів, усіх трудящих про заходи партії, події і процеси, які відбуваються в житті партії і країни, вимагав глибокої обізнаності партійних комітетів, усіх керівних кадрів із станом справ на місцях, підкреслював, що нам потрібна повна і справедлива інформація, що без неї у нас немає ні очей, ні вух, ні рук².

Залежно від завдань, які висувала й розв'язувала партія на різних етапах своєї діяльності, інформаційна робота вдосконалювалась, знаходила дальший розвиток у партійних документах.

Розробляючи основи інформаційної роботи партії, вождь пролетаріату спирався на досвід перших революційних організацій міжнародного пролетаріату, зокрема «Союзу комуністів» (заснованого в 1847 р.) і I Інтернаціоналу, які практикували докладну інформацію всіх своїх членів про стан справ як, у центрі, так і на місцях³.

Інформаційна робота була закладена в структурі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», організованого восени 1895 р. під керівництвом В. І. Леніна. В основу діяльності «Союзу боротьби» було покладено принцип централізму, високу дисциплінованість його членів та періодичну звітність про роботу всіх ланок. Районні групи раз на тиждень звітували про свою роботу перед центром, скликалися регулярно районні збори робітничих гуртків і не менше двох разів на місяць — загальні збори представників районів, де обговорювались питання діяльності організації та становища робітників. На заводах діяли організатори, які збирали інформацію та поширювали літературу, на великих підприємствах були створені робітничі гуртки, де розглядалися поточні питання політичного життя. Збирачі інформації зв'язували районні групи з підприємствами. 1895—1896 рр.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 53, стор. 118.

³ Союз коммунистов — предшественник I Интернационала, М., 1964, стор. 157—158.

«Союз боротьби» мав своїх представників майже на всіх великих заводах і фабриках Петербурга.

Різноманітну інформацію про життя робітничого класу маси одержували через листки, які викликали величезну сенсацію не тільки на тій фабриці, порядки якої бичував даний листок, але й на всіх фабриках, де що-небудь чули про викриті факти, «правда про робітниче життя», — писав В. І. Ленін, — захоплювала *всіх*»⁴.

Видатне місце в підготовці умов для створення партії нового типу, і зокрема в налагодженні її інформаційної роботи, належить брошурі Володимира Ілліча «Лист до товариша про наші організаційні завдання» (1902 р.), в якій значну увагу приділено розробці принципу взаємовідносин місцевих організацій — ЦК і ЦО, накреслено шляхи створення системи партійної інформації. «У нас при самодержавстві, — писав В. І. Ленін, — не може бути іншого засобу і зброї партійної гласності, крім регулярного інформування партійного центру». Одночасно Володимир Ілліч ставив завдання перед центром систематично інформувати низи про свою роботу, вважав, що в питаннях «поінформованості» про рух центру партії (а значить, і всієї партії взагалі); щодо *відповідальності* перед партією потрібна *якнайбільша децентралізація*»⁵.

У Статуті, прийнятому на II з'їзді партії (1903 р.), було закріплено положення про те, що партійні організації повинні надсилати в ЦК і редакцію ЦО всі дані про свою діяльність. III з'їзд РСДРП (1905 р.) окремо виділив питання про інформування центром периферійних партійних організацій⁶.

У ході першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. переважна частина більшовицьких організацій видавала легальні робітничі газети, листівки та прокламації. Виникла необхідність внести деякі зміни в структуру партії та методи організаційної роботи. Програму такої перебудови В. І. Ленін виклав у статті «Про реорганізацію партії» (1905 р.), де поставив завдання організувати по-новому партійну роботу шляхом широкого використання легальних можливостей⁷. Стаття була покладена в основу резолюції і конференції РСДРП у Таммерфорсі (грудень 1905 р.); в ній демократичний централізм визначався як найважливіший принцип будівництва партії нового типу.

IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП (1906 р.) у прийнятому Статуті закріпив більшовицьке формулювання демократичного централізму, принципи якого відкривали широкі можливості й для розгортання партійної інформації. Про значення інформаційної роботи йшлося і в прийнятій з'їздом інструкції КП про парламентську групу⁸.

У 1907 р., після третьочервневого державного перевороту — розпуску II Державної думи почався період столипінської реакції, партія змушена була піти в підпілля. Центральний Комітет зробив усе, щоб не втратити зв'язку з масами, велику увагу приділяв продовженню інформаційної справи. Четверта конференція РСДРП (1907 р.) прийняла спеціальну резолюцію «Про фракційні центри і зміцнення зв'язку ЦК з місцевими організаціями», де говориться, що для встановлення тісних зв'язків ЦК з місцевими організаціями необхідно зробити все можливе для негайного видання центрального органу, налагодити зв'язки з місцевими організаціями шляхом періодичного особистого відвідування їх членами та представниками ЦК, нагадати всім місце-

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 51.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 23, 20.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 44, 80.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 77—87.

⁸ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 129.

вим і національним організаціям про необхідність надсилати ЦК щомісячні докладні звіти про свою діяльність⁹.

У роки нового революційного піднесення партія доклала чимало зусиль щодо зміцнення своїх рядів. Значну інформаційну роботу проводила створена в 1912 р. щоденна легальна марксистська газета «Правда», яка знайомила своїх читачів з революційною боротьбою пролетаріату Росії і завданнями дальшого її розвитку.

Важливим загальноросійським легальним органом партії була більшовицька фракція в IV Державній думі, депутати якої, за висловом В. І. Леніна, «відзначались не пустою красномовністю..., а зв'язками з робітничими масами, самовідданою роботою в цих масах, виконанням скромних, невидних, тяжких, невдячних, особливо небезпечних функцій нелегального пропагандиста й організатора»¹⁰, надсилали правдиву інформацію про життя робітників і селян, про мету та завдання партії. Депутати-більшовики регулярно відвідували свої райони і під виглядом звітів перед виборцями вели партійну пропаганду.

Значні труднощі у інформаційній роботі партії склалися в роки першої світової війни в зв'язку з тим, що царські власті повсюдно громили партійні комітети, закрили всі видання більшовиків, арештували депутатів-більшовиків у IV Державній думі. За цих умов Центральний Комітет на чолі з В. І. Леніним керував діяльністю партії через газету «Соціал-демократ», де друкувалися резолюції та директиви ЦК, статті вожда. Зв'язок з партійними організаціями на місцях Центральний Комітет підтримував шляхом листування, а директиви і вказівки передавав через спеціальних представників.

Докорінно змінилися умови інформаційної роботи партії після перемоги Лютневої (1917 р.) буржуазно-демократичної революції. Поразка царизму дала можливість партії вийти з підпілля і розгорнути свою діяльність реорганізувати комітети на основі демократичного централізму, встановити виборність партійних органів знизу доверху, відновити вихід газети «Правда» та інших видань. Керуючись вказівками В. І. Леніна, бюро ЦК, більшовицькі організації повсюдно з перших днів своєї легальної роботи на зборах та мітингах трудящих, через газети й листівки викривали імперіалістичний характер війни, антинародні дії Тимчасового уряду, угодовську політику есерів, меншовиків та інших буржуазних і дрібнобуржуазних партій, роз'яснювали лінію ленінської партії з основних питань революції.

Велике значення для дальшого поліпшення зв'язку партії з масами мали Квітневі тези В. І. Леніна. Це була конкретна, науково обґрунтована програма боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Курс на перемогу соціалістичної революції вимагав дальшого ідейного й організаційного зміцнення партії пролетаріату, перебудови її роботи, зміцнення зв'язків з масами, дальшого вдосконалення інформаційної справи.

Після повалення царизму лави РСДРП(б) швидко зростали, поліпшувалась структура партійних організацій, встановлювались більш тісні зв'язки між ними, налагоджувалась ефективна партійна інформація. Завдяки інформації місцеві партійні організації мали можливість брати активну участь у виробленні політики, стратегії і тактики партії. Яскравим свідченням цього були партійні конференції на місцях. Тільки у вересні — жовтні 1917 р. було проведено 80 таких конференцій¹¹.

⁹ Там же, стор. 172.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 26, стор. 162.

¹¹ Ленинское учение о партии, М., 1969, стор. 214.

Після липневих подій у статтях і настановах В. І. Леніна партія знайшла не лише точну оцінку становища, яке склалося в країні, а й вказівки про дальшу діяльність і тактику в нових умовах. Питання нової тактики відповідно до обстановки розглянув VI з'їзд (1917 р.), який націлив партію на збройне повстання.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія стала правлячою. Нові умови роботи вимагали створення чіткої побудови системи партійних організацій від низових осередків до Центрального Комітету. Докорінно змінилися і умови інформаційної роботи. Справі соціалістичної революції було підпорядковано пресу, радіо, створено нові партійні та державні органи, через які до комуністів, усіх трудящих доносились найрізноманітніша інформація про життя і плани на майбутнє молодого Радянської республіки, про діяльність ЦК, партійних організацій. Публікуючи декрети, декларації, заяви та спеціальні звернення, партія інформувала таким чином трудящі маси про шляхи становлення й зміцнення першої у світі держави робітників і селян. У грудні 1917 р. Центральний Комітет провів нараду партійних організаторів, на якій обговорювались питання поліпшення зв'язків місцевих організацій з ЦК партії, наголошувалося на звітах та інформації про роботу ¹².

Перед партією стояло завдання розповсюджувати інформацію про зовнішню і внутрішню політику Радянської держави. Молодій республіці Рад потрібен був мир. Проте зовнішні та внутрішні вороги нав'язали їй нову війну, під час якої форми і методи партійної роботи «тяжили до системи бойових наказів, які давались керівними партійними установами і які безсуперечно виконувались без обговорення рядовими членами партії», організаційною формою партії була «мілітаризація партійної організації», це виявилось «в крайньому організаційному централізмі і в згортанні колективних органів партійної організації» ¹³.

Незважаючи на розруху, іноземну інтервенцію та громадянську війну, регулярно скликалися партійні з'їзди, пленуми, конференції, збори низових парторганізацій, на яких обговорювались найважливіші проблеми будівництва Радянської держави. Поліпшенню інформаційної роботи партії сприяла перебудова її організаційної структури, завдяки якій уже на початку 1919 р. була створена єдина система партійних організацій — від заводських і сільських осередків до губернських комітетів. Важливу роль у розширенні зв'язків партії з масами відіграли створені при багатьох партійних осередках групи співчуваючих, діяльності яких Володимир Ілліч дав високу оцінку ¹⁴.

Надаючи великого значення систематичній інформації місцевих партійних організацій про роботу центральних органів партії, ЦК РКП(б) регулярно надсилав на місця циркулярні листи. До березня 1919 р. було надіслано 14 таких листів ¹⁵.

Про організаційно-політичне зміцнення партії, в тому числі й налагодження партійної інформації йшлося на VIII з'їзді РКП(б) (1919 р.). У звітній доповіді, з якою виступив В. І. Ленін, відмічалось, що в своїй практичній діяльності ЦК особливу увагу приділяв тій інформації, яка надходила безпосередньо з місць. У доповіді говориться, що лише в грудні 1918 р. до ЦК надійшло 1483, у січні 1919 р. — 1537 і лютому — 1840 листів, довідок, які були джерелами найрізно-

¹² Там же, стор. 247.

¹³ КПРС у резолюціях..., ч. I, стор. 485.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 41—42.

¹⁵ А. Беляков, И. Швец. Партийная информация, М., 1970, стор. 6.

манітнішої інформації¹⁶. Володимир Ілліч вказав на те, що ряд губкомів надсилали інформацію про свою діяльність нерегулярно. З'їзд поставив вимогу «добиватися дальшого зближення органів влади з масами трудящих на ґрунті все більш строгого і все повнішого здійснення цими масами демократизму на практиці, а особливо шляхом проведення відповідальності і підзвітності службових осіб»¹⁷. У рішенні зазначалося, що Центральний Комітет обов'язково хоч раз на місяць має розсилати губернським і Центральним Комітетам партії союзних республік письмовий звіт про свою діяльність, а Політбюро — кожні два тижні повинне звітувати про свою роботу на чергових пленарних зборах Центрального Комітету. Кожних два тижні пленуму ЦК звітують Організаційне бюро та Секретаріат ЦК. Місцеві організації зобов'язані були не менше одного разу на два місяці подавати звіти про свою діяльність¹⁸. З'їзд ухвалив рішення про щотижневий видання журналу «Известия ЦК», який мав на меті інформувати партійний актив про діяльність Оргбюро ЦК, ЦПК, відділів ЦК, про партійну роботу на місцях.

Перехід від воєнного комунізму до нової економічної політики вимагав удосконалення форм і методів партійної роботи, зокрема інформаційної. Х з'їзд партії поставив вимогу перейти до нових — організаційних форм і в першу чергу до внутріпартійної демократії. Це знайшло свій вияв у широкій виборності всіх установ знизу доверху, в їх підзвітності, підконтрольності і т. д.¹⁹. Перехід до робітничої демократії відкрив значні можливості для вдосконалення партійної інформації.

Основними методами роботи з'їзд визначив широке обговорення всіх найважливіших питань, дискусії з повною свободою внутріпартійної критики, методи колективної підготовки загальнопартійних рішень, що після їх ухвали стають партійним законом і які слід виконувати. З'їзд ще раз наголосив на необхідності проведення систематичної звітності відповідних парткомів не тільки перед вищими, а й перед нижчими організаціями. Зокрема, районні комітети в містах і волосні в повітах були зобов'язані складати періодичні звіти про свою діяльність на зборах найбільших осередків. Принципові питання партійного життя, які вперше висуюються, повинні обговорюватись на засіданнях ЦК з участю представників організацій найбільших робітничих центрів, а тези з усіх питань порядку денного друкуватися не пізніше як за місяць до скликання з'їзду або конференції²⁰.

Х з'їзд партії ухвалив, що члени ЦК повинні доповідати про свою роботу, проведеної під час перебування на місцях. Звіти про ці поїздки заслуховувалися в Оргбюро і друкувалися в «Известиях Центрального Комітету». Крім того, ЦК щомісяця надсилав закриті листи, в яких інформував про внутрішнє та міжнародне становище, про життя партії та її найближчі завдання. У місцеві партійні органи періодично надходили звіти про роботу ЦК, які складалися на основі протокольних записів засідань Політбюро, Оргбюро і Пленумів ЦК. Було зміцнено інформаційний підвідділ ЦК, головне завдання якого полягало в з'ясуванні найважливіших питань, що виникали на місцях. Завдяки

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 135.

¹⁷ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 388.

¹⁸ Там же, стор. 413—414. «Известия ЦК» розповсюджувалися шляхом вільної передплати, виходили до 1929 р., а згодом — це журнал «Партійное строительство».

¹⁹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 487.

²⁰ Там же, стор. 490—493.

такій системі ЦК дістав можливість одержувати оперативну й правдиву інформацію про стан справ на місцях. Запроваджувалась також система періодичних викликів секретарів губкомів (один раз на три місяці) для доповіді в Секретаріаті ЦК про роботу партійної організації. У грудні 1921 р. Центральний Комітет визначив порядок статистичної та інформаційної звітності, яка надсилається до ЦК щомісячно²¹.

Важливим етапом у розвитку партійної інформації були рішення XI з'їзду РКП(б) (1922 р.), який визнав за необхідне встановити в кожному комосередку організатора партійної роботи. В його обов'язки входило з'ясовувати всі питання, що цікавлять як членів осередку, так і робітничо-селянські маси. Для успішного керівництва і більш повної інформації з місць з'їзд рекомендував членам губкомів та їх секретарям систематично виїздити на місця і регулярно заслуховувати доповіді окремих повіткомів, райкомів та провідних осередків про їх діяльність.

Значну увагу партійній інформації приділила тринадцята конференція РКП(б), яка ухвалила обов'язкову звітність парторганів перед колективами, що їх обрали, і перед широкими масами комуністів, збільшити кількість партійних дискусійних клубів, звернути особливу увагу на обмін досвідом партійної роботи і з цією метою проводити як при ЦК, так і при обкомах, губкомах та повітових комітетах періодичні наради. Вимагалось краще поставити справу інформації про діяльність ЦК і внутріпартійне життя. З цією метою було прийнято рішення надсилати стенографічні звіти про засідання пленумів ЦК усім членам і кандидатам ЦК і ЦКК, а також обкомам і губкомам. При ЦК партії було створено спеціальний інформаційний відділ²².

Велике значення в інформаційній роботі надавав В. І. Ленін особистим контактам партійних і радянських працівників, керівників партії і уряду з трудящими масами. Володимир Ілліч сам регулярно виступав перед робітниками, селянами, червоноармійцями. За неповними даними, лише протягом 1918—1920 рр. на мітингах і зборах трудящих він виступив 216 разів²³.

У Центральному Комітеті слухались доповіді секретарів губкомів, райкомів та партійних осередків про діяльність партійних організацій, вивчались методи їх роботи. Частіше стали бувати на місцях відповідальні працівники ЦК. Лише за один рік (березень 1921 — березень 1922), наприклад, відбулося 90 виїздів членів ЦК і відповідальних працівників апарату в 37 губерній і повітів²⁴. У 1923 р. представники ЦК М. І. Калінін, М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, В. Я. Чубар, Г. І. Петровський та інші брали участь у роботі 96 партійних конференцій²⁵. Результати таких поїздок обговорювалися в Оргбюро і публікувались в «Известиях ЦК РКП(б)» та інших друкованих органах ЦК.

Питанням інформаційної роботи партії В. І. Ленін надавав винятково важливого значення, турбувався, щоб ця робота завжди була регулярною, своєчасною, а повідомлення об'єктивними.

Після смерті В. І. Леніна партія згуртувалася навколо ЦК, твердо взяла курс на втілення в життя ленінського плану будівництва

²¹ Справочник партийного работника, вып. II, издательское отделение ЦК РКП, 1922, стор. 87.

²² КПСР в резолюциях..., ч. I, стор. 734.

²³ Л. Фотиева. Из жизни Ленина, М., 1959, стор. 104.

²⁴ «Известия ЦК РКП(б)», 1922, № 3, стор. 17.

²⁵ «Известия ЦК РКП(б)», 1923, № 3, стор. 10.

соціалізму в СРСР. Організація та аналіз інформації лишалися важливими питаннями для Центрального Комітету та місцевих партійних організацій, відігравали важливу роль в ідейному зростанні мас, служили могутнім засобом керівництва народним господарством. Основні форми і методи інформації були непохитними, повною мірою зміцнювалися лише система та вимога до неї, оскільки зростала й міцніла партія, а час висував нові, більш складні завдання. Прийнята в липні 1926 р. постанова ЦК партії «Про постановку партійної інформації на місцях і засоби її поліпшення»²⁶, відіграла важливу роль у закріпленні і дальшому розвитку системи інформації, що складалася в партії, утворенні інформаційної служби. Завдання партійної інформації полягали у тому, щоб знайомити членів партії і низових парторганізацій з внутріпартійним становищем, господарським та політичним життям, поліпшувати зміст партійної звітності, обробку та робити своєчасний облік інформаційних матеріалів; визнати за необхідне розсилку на місця поряд з стенографічними звітами Пленумів ЦК, засідань Політбюро з відповідними поясненнями до них, що характеризують стан роботи. Передбачалось також дальше поліпшення інформаційної роботи в місцевих партійних організаціях, піднесення ролі партійної преси, скорочення письмових звітів низових партійних організацій, вказано на необхідність посилення плановості в інформаційній роботі. Центральний Комітет партії зобов'язував губкоми та обкоми обговорити питання про постановку партійної інформації і накреслити заходи щодо її поліпшення²⁷.

Наприкінці 20-х років у країні загострилась класова боротьба, посилювався опір куркульства. 1928 р. Центральний Комітет РКП(б) провів Всесоюзну нараду з питань інформації, на якій підкреслювалось, що час висуває підвищені вимоги до цієї важливої справи, що вона повинна стати невід'ємною складовою частиною партійної діяльності, швидко відгукуватися на всі політичні події, забезпечувати негайну постановку назрілих питань перед керівними партійними органами²⁸.

У період боротьби за побудову соціалізму Центральний Комітет проявив велику турботу про дотримання і розвиток ленінських норм партійного життя, залучення комуністів до активної внутріпартійної діяльності. Партійні комітети регулярно звітували перед комуністами про свою роботу. Партія практикувала широке обговорення в своїх організаціях, а також серед робітників і селян найважливіших питань, що виносились на розгляд партійних з'їздів.

Проте пізніше в партійних організаціях стала порушуватись виборність керівних органів, іноді довгий час не скликалися партійні конференції, була поширена практика кооптації. Це призвело до порушення принципів внутріпартійної демократії негативно позначилося на стані інформаційної роботи.

У червні 1941 р. мирна праця радянських людей була перервана віроломним нападом на нашу країну фашистської Німеччини. ЦК ВКП(б) як бойовий штаб ленінської партії очолив діяльність місцевих партійних організацій, спрямував її на одну мету — розгром ворога. Велику увагу було приділено налагодженню інформаційної роботи в партії. З метою постійного ознайомлення населення про бойові

²⁶ Справочник партийного работника, вып. 6, ч. I, М., 1928, стор. 568—570.

²⁷ Справочник партийного работника, вып. 6, ч. II, М.—Л., 1928, стор. 568—570.

²⁸ В помощь работнику партийной информации (резолюции II Всесоюзного совещания по вопросам партийной информации) № 3, Нижегородское краевое отделение, 1929.

дії на фронті, та самовіддану працю в тилу було створено Радянське інформаційно бюро. Для ширшого розгортання агітації і пропаганди на фронті й в тилу ворога партія використовувала свій багатий досвід. Радіо, преса, література, кіно, мистецтво, доповіді, лекції, політичні інформації — все було поставлено на службу ідейному гартуванню радянського народу і його героїчної армії.

У післявоєнні роки партія очолила боротьбу радянського народу за відбудову і дальший розвиток народного господарства країни, завершення будівництва соціалізму та поступовий перехід до комунізму, за зміцнення миру й дружби між народами. Саме життя поставило вимогу значно підвищити рівень організаторської та політичної роботи партії, ліквідувати обмеження внутріпартійної демократії, зумовлені воєнним часом.

Значна увага приділялась питанням дальшого вдосконалення стилю і методів роботи місцевих партійних організацій, налагодженню оперативної, правдивої партійно-політичної інформації.

XIX з'їзд КПРС (1952 р.) дещо розширив положення Статуту партії про необхідність систематичного інформування Центрального Комітету про свою роботу та періодичну звітність ЦК Компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міських та районних партійних комітетів. Статут КПРС було доповнено окремим пунктом про те, що кожен член партії зобов'язаний повідомляти керівні органи аж до ЦК партії про хиби в роботі, незважаючи на особи.

Після смерті Й. В. Сталіна були відновлені ленінські норми в діяльності ЦК. Основні питання життя партії і народу виносились на всенародне обговорення, партійні та урядові керівники систематично інформували трудящі маси про свою роботу. Підготовчі матеріали до Пленумів ЦК попередньо розсилалися всім членам ЦК КПРС і ЦК Компартій союзних республік, обкомам і крайкомам, з'ясовувалася думка місцевих партійних працівників.

Важливою подією в житті партії і народу був XX з'їзд КПРС (1956 р.), в резолюції якого зокрема було визначено, що найважливішою умовою успішного виконання завдань, що стоять перед партією, є дальше посилення її зв'язків у цілому і кожної партійної організації зокрема з найширшими масами²⁹.

Важливим етапом у житті партії став жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС, який рішуче засудив суб'єктивізм і виявив непохитну волю партії свято оберігати і неухильно додержувати ленінських норм внутріпартійного життя, розвивати критику і самокритику, здійснювати принцип колективності керівництва, ширити й зміцнювати зв'язки з масами. Рішення Пленуму ЦК позитивно вплинули і на стан інформаційної роботи партії. Виникла потреба в її розширенні та посиленні. Ці зміни були зумовлені підвищенням ролі партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства.

Знаменною подією в житті радянського народу був XXII з'їзд КПРС, який накреслив заходи, спрямовані на суворе дотримання ленінських норм партійного життя, відзначив, що предметом постійної уваги партії, всіх її керівних органів має бути неухильне додержання і послідовний розвиток внутріпартійної демократії. У повній відповідності з ленінськими вказівками у звітній доповіді було підкреслено значення внутріпартійної інформації для зміцнення і розвитку принципу демократичного централізму. З'їзд поставив вимогу, щоб члени

²⁹ XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, К., 1956, стор. 426.

і кандидати в члени Політбюро, секретарі ЦК, члени ЦК КПРС, члени уряду, міністри та інші керівні працівники регулярно виступали перед партійним активом, комуністами і трудящими з актуальних проблем господарського та культурного будівництва, внутрішнього й міжнародного життя.

ЦК КПРС постійно приділяє велику увагу питанням дальшого поліпшення внутріпартійної інформації, постійно орієнтує партійні органи на всебічне удосконалення її в дусі ленінських вимог і традицій, що склалися в партії. Так, у постанові ЦК КПРС «Про роботу Омського обкому КПРС» (1967 р.) вказувалось на необхідність регулярно повідомляти секретарів первинних партійних організацій і партгрупоргів про рішення ЦК КПРС, уряду і партійних комітетів, ставилось завдання підняти значення апаратів обкому, міськкому і райкомів партії у вивченні і узагальненні практики партійної роботи, інструктуванні партійних працівників, поліпшенні внутріпартійної інформації³⁰.

Удосконаленню партійно-політичної інформації приділялося також багато уваги в рішеннях ЦК КП України. Так, березневий (1968 р.) Пленум ЦК КП України розглянув питання «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій республіки». Однією з найважливіших умов керівництва боротьбою за успішне виконання завдань, зазначалося в постанові, є всебічна обізнаність партійних організацій, усіх наших кадрів. А цього можна досягти лише тоді, коли буде добре поставлена партійна інформація в усіх ланках нашої партії знизу доверху і зверху донизу, і розгорнута здорова, товариська, але принципова партійна критика і самокритика недоліків³¹. Важливе значення для поліпшення партійної інформації мала нарада партійних працівників з цього питання в Харкові та республіканська методична конференція з питань політичної інформації³².

Історичною подією в житті партії і радянського народу був XXIV з'їзд КПРС, який значну увагу приділив партійно-політичній інформації. Перед партійними організаціями з'їзд поставив вимогу і надалі поліпшувати внутріпартійну та політичну інформацію, підвищувати її дієвість, ширше використовувати як інструмент керівництва, засіб виховання і контролю³³.

Таким чином, протягом усієї своєї історії, починаючи від перших марксистських гуртків і до наших днів, Комуністична партія була зв'язана з масами. Під керівництвом В. І. Леніна вона виробила чітку систему інформації, основні положення якої закріплено в партійних документах. Керуючись ленінськими настановами, партія і на сучасному етапі дбає про дальше поліпшення партійно-політичної інформації, використовує її у практичній діяльності як важливий інструмент партійного керівництва у комуністичному будівництві.

³⁰ Справочник партийного работника, вып. восьмой, М., 1968, стор. 245.

³¹ «Радянська Україна», 2 квітня 1968 р.

³² «Комуніст України», 1971, № 5, стор. 37.

³³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, К., 1972, стор. 113.

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЩОДО ЗАЛИШКІВ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ НА ПОЧАТКУ РЕКОНСТРУКТИВНОГО ПЕРІОДУ

О. П. ЄРМАК

Історичний досвід КПРС у справі подолання багатоукладності економіки та ліквідації експлуататорських класів у період переходу від капіталізму до соціалізму має актуальне значення для комуністичних і робітничих партій країн, які будують соціалізм або вступили на шлях некапіталістичного розвитку. Тому не випадково буржуазні історики, економісти, соціологи намагаються фальсифікувати зміст соціально-економічних перетворень, здійснених у Радянському Союзі. Антикомуністична пропаганда трактує неп як період мирного співіснування різних укладів в економіці країни. Цим самим робиться спроба підвести історичну базу під «теорію конвергенції» та різних моделей «ринкового соціалізму», які зараз досить широко рекламуються буржуазними ідеологами та правими ревізіоністами. В статті «Ринкова орієнтація державних підприємств у період нової економічної політики» американський економіст В. Бандера силкується довести, ніби в Радянському Союзі вже в 1921—1927 рр. ставився практичний експеримент щодо впровадження однієї з моделей «ринкового соціалізму», підкреслює, що інтерес до проблем непу особливо посилювався у зв'язку з проведенням економічних реформ у країнах соціалізму¹.

В історико-партійній літературі питанням нової економічної політики присвячено чимало праць. Значний інтерес становлять монографії Л. Ф. Морозова та І. Я. Трифонова², в яких йдеться про методи боротьби з новою буржуазією на різних етапах перехідного періоду. Однак до цього часу немає робіт, що розкривали б процес ліквідації капіталістичного сектора в приватно-капіталістичній промисловості і торгівлі в союзних республіках.

В. І. Ленін підкреслював, що процес витіснення капіталістичних елементів з усіх галузей народного господарства можливий лише на основі зміцнення соціалістичної економіки і, в першу чергу, розвитку великої промисловості як «єдиної бази соціалістичного суспільства...»³.

Втілюючи в життя ленінський план побудови соціалізму, трудящі України, завдяки самовідданій праці у відбудовний період та перші роки реконструкції народного господарства, створили все необхідне для рішучого наступу на приватно-капіталістичний сектор. Уже в 1928 р. обсяг промисловості республіки зріс на 17,9% у порівнянні з 1923 р., повністю було відбудоване сільське господарство. Значні зміни відбулись і в соціальній структурі народного господарства України. Частка приватно-капіталістичної промисловості в 1926/27 господарському році становила 4,8%, а в ценовій індустрії — 2,4%. Значною мірою були підірвані позиції приватного капіталу в торгівлі, де питома вага приватника в оптовому товарообороті становила 5%, а в роздрібному —

¹ V. N. Bandera. Market orientation of State Enterprises During NEP. "Soviet Studies", Glasgow, July, 1970, Vol. XXII, N 1, стор. 120, 121.

² Л. Ф. Морозов. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (1926—1929 гг.), М., 1960; И. Трифонов. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921—1937), М., 1960; його ж. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921—1925), ч. II, Л., 1969.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 74.

41,8%⁴. Таким чином, питання «хто-кого» в економіці вже на кінець 1927 р. було вирішене на користь соціалізму.

Зростання темпів соціалістичного будівництва в роки реконструкції народного господарства з усією гостротою поставило питання про дальшу політику щодо капіталістичних елементів. Після відбудови народного господарства капіталістична промисловість, яка раніше відіграла певну роль у виробництві товарів народного споживання, стала гальмом економічного розвитку нашої країни. Нераціонально використовуючи необхідну для усупільненого сектора промисловості сировину, приватні підприємства випускали продукцію більш низької якості та дорожчу за собівартістю, ніж державні підприємства. Особливо шкідливою була діяльність приватника в борошномельній, олійній та шкіряно-взуттєвій промисловостях. Користуючись тимчасовими труднощами, які виникали в процесі соціалістичної реконструкції народного господарства, зокрема тим, що виробництво товарів не встигало за зростанням купівельної спроможності трудящих, капіталістичні елементи в торгівлі штучно завищували ціни, займались спекуляцією. Враховуючи це, XV з'їзд ВКП(б) ухвалив, щодо «елементів приватно-капіталістичного господарства повинна і може бути застосована політика ще більш рішучого господарського витіснення». При цьому підкреслювалось, що витіснення приватного капіталу повинно здійснюватися в міру створення усупільненим сектором відповідних для цього матеріальних і організаційних передумов⁵.

У світлі рішень XV з'їзду партії щодо наступу на капіталістичні елементи партійні та радянські органи України провели відповідні заходи. Насамперед були переглянуті основні принципи податкової політики держави щодо приватного сектора промисловості й торгівлі. З цією метою 1928 р. було здійснено ряд реформ системи оподаткування, суть яких в основному зводилась до уніфікації податків та підвищення розмірів обкладання власників промислових і торгових підприємств. Так, згідно з новими положеннями про промисловий податок був скасований патентний збір, а податок з обороту цінностей об'єднувався з промисловим податком. Незважаючи на скорочення річного обороту (перерахунку на один приватний заклад) з 14,8 тис. крб. у 1927/28 році до 9 тис. крб. у 1928/29 році середній оклад податку на власника закладу зріс за цей же період з 418,6 крб. до 431,3 крб.⁶

Були внесені зміни і в систему прибуткового податку. З 1 січня 1928 р. на Україні вступило в дію нове положення про прибутковий податок, згідно з яким для нетрудового елементу ставки обкладання збільшувались у середньому на 2—10% залежно від економічної спроможності неспана. Власникам приватних промислових і торговельних закладів заборонялось записувати частину прибутків на ім'я своїх родичів з метою зменшення розмірів оподаткування. Щоб не допустити фіктивного закриття приватно-капіталістичних підприємств, на їх власників поширювалась авансова система сплати 75% суми податку в рахунок обкладання наступного року⁷.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, 1918—1956, К., 1958, стор. 422; ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 746, арк. 10; Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1928—1929 гг., Харьков, 1928, стор. 22; Десятий з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, Харків, 1927, стор. 583.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 406; 429.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7733, оп. 6, спр. 214, арк. 8.

⁷ «Пролетарий», 4 січня 1928 р.

Поліпшились і класові принципи розподілу прибуткового податку на різні верстви населення. Капіталістичні елементи, що становили 10,2% числа платників та отримували лише 15,8% оподаткованого прибутку, сплачували 54% всієї суми податку, в той час, як робітники і службовці — тільки 19,4%⁸.

З 1928 р. власники промислових і торговельних закладів, які знаходились у сільській місцевості, повинні були, крім промислового і прибуткового податків, сплачувати ще і самооподаткування. За даними НКФ УРСР, у 24 округах України 1928 р. у складі платників самооподаткування було 9% крамарів і промисловців⁹. При цьому розмір самооподаткування для капіталістичних елементів набагато перевищував розмір прибуткового податку. Самооподаткування деякою мірою зачепило також і інтереси міських торговців, оскільки сільська приватна торгівля постачалась головним чином міською, а з скороченням сільської торговельної мережі неминуче згорталась і частина міської.

Одночасно з проведенням реформи оподаткування партійні організації республіки доклали багато зусиль для удосконалення роботи фінансового апарату. Це викликалось тим, що із зростанням податкового тиску Радянської держави капіталістичні елементи всіляко намагались ухилитися від оподаткування, приховувати розміри нетрудових прибутків, часто маскувалися під дрібних торговців чи кустарів, підмовляли робітників і службовців приватних підприємств клопотати перед державними органами про зниження податків для власників цих підприємств. Деякі непмани навіть звертались до партійних органів і робітників державних підприємств з проханням допомогти знизити їх податки. Так, колишній власник трубопрокатного заводу в м. Луганську, який заборгував державі 30 тис. крб., звернувся до робітників з проханням підписати заяву до фінвідділу про скасування боргу. Партійний осередок заводу провів відповідну роз'яснювальну роботу, і на загальних зборах робітники одноголосно відхилили прохання колишнього заводчика¹⁰.

Ухилення промисловців і крамарів від оподаткування приносило значні збитки державному бюджету. Про розміри цих втрат свідчать дані НКФ УРСР. Так, наприклад, на 1 жовтня 1926 р. сума недоплат з приватного сектора (в тис. крб.) становила 18 047, на той же час 1927 р. — 22 538, на 1 жовтня 1928 р. — 28 928¹¹.

Отже, протягом двох років сума недоплат з приватного сектора народного господарства зросла на 62,4%. Приблизно 75% цього боргу припадало на капіталістичні елементи промисловості і торгівлі.

Непмани широко застосовували підкуп працівників фінансових органів, де працювало багато вороже настроєних до Радянської влади старих буржуазних спеціалістів.

Щоб не дати капіталістичним елементам можливості ухилитись від оподаткування, радянські органи 1928—1929 рр. вжили ряд заходів. 16 травня та 25 липня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанови про зміни в статті 68 Кримінального кодексу республіки. Згідно з новою редакцією цієї статті на злісних неплатників податку накладався штраф у десятикратному розмірі суми податку або ж позбавляли їх волі терміном до одного року¹².

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7733, оп. 6, спр. 214, арк. 20.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 878, арк. 63.

¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—62, спр. 45, арк. 1.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 746, арк. 26.

¹² Там же, ф. 539, оп. 7, спр. 1104, арк. 14, 15.

4 травня 1928 р. ЦК КП(б)У звернувся з листом до всіх секретарів окружних партійних комітетів, в якому вимагав взяти під пильний контроль роботу фінансового апарату з приватним сектором¹³.

Виконуючи директиву ЦК КП(б)У, партійно-контрольні органи республіки та місцеві парторганізації провели перевірку соціального складу фінансового апарату та його роботу в галузі оподаткування. 1929 р. працівники ЦКК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, наприклад, виявили, що в Ніжинському міському фінансовому відділі діяли ворожі елементи, які систематично недооподатковували непманів. Президія ЦКК ВКП(б) прийняла відповідну постанову і зобов'язала місцеву партійну організацію провести чистку міського і окружного фінвідділів та притягла до суворої відповідальності ряд партійних працівників за потурання діям ворожих елементів у фінансовому апараті¹⁴. Серйозні недоліки були виявлені й в роботі Харківського окружного фінансового відділу, де буржуазні спеці та інші ворожі елементи грубо порушували класові принципи оподаткування. Протягом 1926—1928 рр. тут з непманів не були зібрані борги на суму більше 300 тис. крб. Органи ЦКК КП(б)У в лютому—травні 1929 р. провели перевірку фінансового відділу і президія прийняла відповідну постанову, згідно з якою були притягнуті до партійної і судової відповідальності особи, зв'язані з непманами. Харківському окружному партійному комітету вказувалося про недостатній контроль за роботою державного апарату¹⁵.

Протягом 1928—29 рр. партійні органи викрили порушення класової лінії в роботі Одеського, Луганського, Криворізького та ряду інших окружних фінвідділів. Секретаріат ЦК КП(б)У у листопаді 1929 р. прийняв постанову, в якій зобов'язав окружні партійні комітети посилити партійне керівництво фінансовими та кредитними установами і посилити громадський контроль за їх роботою¹⁶.

Виконуючи рішення ЦК КП(б)У, партійні організації республіки провели чистку фінансового апарату від ворожих елементів, направили на фінансову роботу значну кількість робітників-висуванців. За ініціативою Харківського окружного партійного комітету на Україні розгорнулось шефство робітників над державним апаратом, яке дало відчутні наслідки для зміцнення класового складу і оперативності роботи фінансових органів. Робітники не тільки брали участь у проведенні чистки апарату від ворожих та бюрократичних елементів, але й активно допомагали збирати податки з непманів. Так, Дніпропетровський окружний фінансовий відділ восени 1929 р. перевіряли 70 робітників заводу «Червоний Профінтерн». Вони очистили установи від чужих елементів, виявили заборгованість крамарів на 800 тис. крб., а також прискорили стягнення з непманів податку на суму більше 200 тис. крб.¹⁷ Відповідна робота проводилась також робітниками Харкова, Києва, Запоріжжя.

Комуністична партія боролась з різними лівацькими ухилами, що вели до утисків дрібної приватної промисловості і торгівлі. Восени 1929 р. деякі окружні фінансові відділи, порушуючи закон про промисловий податок, почали оподатковувати дрібних торговців сільськогосподарськими продуктами у процентах до обороту, а не за твердими ставками, тобто застосовувати до некапіталістичної частини приватної роздрібної торгівлі заходи, спрямовані проти непманів. Ця помилка фінансових органів вела до підвищення цін на приватному ринку, сприяла

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1320, арк. 73.

¹⁴ «Бюллетень ЦКК ВКП(б) — НК РКІ СССР и РСФСР», 1929, №№ 6—7, стор. 25.

¹⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 16, оп. 1, спр. 92, арк. 124.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 28, арк. 195.

¹⁷ «Спутник партработника», 1929, № 23, стор. 17.

розвитку нелегальної торгівлі та спекуляції. Тому в листопаді 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У звернулося до НКРСІ УРСР з пропозицією вивчити практику оподаткування дрібної торгівлі. 30 листопада 1929 р. на нараді представників наркоматів робітничо-селянської інспекції, фінансів і торгівлі було прийнято ухвалу про скасування всіх протизаконних постанов місцевих органів влади, що вели до утисків дрібної торгівлі, крім того на нараді наголошувалося на посиленні оподаткування явних спекулятивних елементів¹⁸.

Вирішальне значення у витісненні приватного капіталу з торгівлі мала політика товарного постачання. Оскільки усуспільнена промисловість виробляла абсолютну більшість товарної продукції, держава в інтересах розвитку її посилювала постачання споживчої кооперації, одночасно скорочуючи відпуск товарів приватникам. Шляхом товарного постачання державні регулюючі органи мали можливість гнучко впливати на процеси, які відбувались у приватній торгівлі. Планове постачання приватної торгівлі здійснювалось через державні торги, синдикати, державну промисловість та кооперативні організації. До 1928 р. для постачання приватника існували також дві спеціальні торгові організації — Всеукраїнське акціонерне торгове товариство (ВАКОТ) і «Сприяння», між якими існувала нездорова конкуренція, що утруднювала процес регулювання приватного ринку. Непмани, користуючись з цієї конкуренції, одночасно одержували товари від двох державних організацій.

Надаючи значної уваги питанням регулювання приватного капіталу, Політбюро ЦК КП(б)У 13 січня 1928 р. прийняло рішення про перевірку роботи товаропостачальної системи. Органи ЦКК—РСІ УРСР, які здійснювали цю перевірку, визнали за доцільне приєднати «Сприяння» до ВАКОТ, надавши останньому функції основного республіканського торговельного органу постачання приватників¹⁹.

Основною формою роботи ВАКОТ з приватними роздрібними торговцями стали індивідуальні угоди (так звані конвенції), згідно з якими приватник, одержуючи товари від держави, був зобов'язаний продавати їх за цінами, що не перевищували обумовлених конвенцією. Система планового постачання приватної роздрібною торгівлі деякою мірою обмежувала спекулятивні прагнення капіталістів, сприяла стабілізації цін на приватному ринку, вела до витіснення приватного оптовика. Якщо на 1 жовтня 1927 р. такими угодами було охоплено 806 приватних торговців, то на той же час 1928 р. — 1535²⁰.

Проте, як показала практика роботи з приватниками, конвенції не виправдали себе. Приватні торговці, укладаючи угоди з державними торговельними організаціями, сподівались одержати ходові дефіцитні товари, а також розраховували на зниження податків та на інші пільги. Але в умовах товарного голоду держава направляла ходові товари для споживчої кооперації часто за рахунок скорочення постачання приватника. В свою чергу торговці, користуючись з високих цін на харчові продукти і дефіцитні промислові товари на приватному ринку, свідомо порушували умови конвенції заради спекулятивних прибутків. Тому, починаючи з листопада 1928 р., ВАКОТ скоротив свої операції з приватником і розширив постачання кооперативної торгівлі. Якщо в 1927/28 році питома вага приватника в оборотах ВАКОТ становила 64,4%, то в 1928/29 році — лише 37,0%²¹.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 968, арк. 3.

¹⁹ Там же, оп. 6, спр. 989, арк. 263, 264; ф. 423, оп. 7, спр. 736, арк. 138.

²⁰ Там же, ф. 423, оп. 7, спр. 736, арк. 138.

²¹ Там же, ф. 374, оп. 14, спр. 704, арк. 46.

Разом з ВАКОТ різко скоротили свої операції щодо постачання привагника інші державні торги, синдикати, державна промисловість і промислова кооперація. Відпуск товарів приватникам протягом року скоротився приблизно на 30%²². Певний вплив на витіснення приватного капіталу з промисловості і торгівлі мали заходи щодо обмеження їх грошового кредитування за рахунок держави. Коли на 1 жовтня 1926 р. приватнокапіталістичний сектор промисловості та торгівлі на Україні одержав 11,3 млн. крб. кредиту, то на той же час 1928 р.— 4,2 млн. крб., а на 1 квітня 1929 р.— 3,8 млн. крб.²³

Значну роботу провели партійні і радянські органи у справі обмеження і витіснення капіталістичних елементів в кустарній промисловості. В дрібній промисловості новій буржуазії належало в 1928/29 році 523 підприємства (0,9% всіх промислових підприємств нижчецензової промисловості)²⁴. Проте основні позиції приватного капіталу в дрібній промисловості концентрувалися в нелегальних сферах застосування, де державі було надзвичайно важко боротись з капіталістичними елементами. Проникаючи в кустарну промисловість, непмани на лихварських процентах кредитували некооперованих кустарів і ремісників, постачали їх сировиною та були посередниками у збуті продукції. Значні приватні капітали вкладались у створення лжекооперативів, організацію нелегальних роздавальних контор, а також у постачання артілей промислової кооперації сировиною та у збут продукції, виготовленої цими артілями на приватному ринку. Так, у 1926/27 р. непмани збували 28,1% продукції промислової кооперації та на 29,8% постачали її сировиною²⁵.

Виходячи з настанов XV з'їзду партії про необхідність посилення темпів кооперування кустарів, особливо в тих промислах, де ще був значний вплив приватного капіталу, ЦК ВКП(б) 3 вересня 1928 р. прийняв постанову «Про заходи по посиленню кооперування кустарів і масову роботу кустпромкооперації», якою зобов'язав місцеві партійні організації посилити роботу щодо залучення кустарів і ремісників у різні види промислових кооперативних об'єднань, поліпшити соціальний склад кооперації та посилити партійне керівництво її роботою²⁶.

Завдяки піклуванню партійних і державних органів протягом 1928—1929 рр. ішов інтенсивний процес кооперування дрібних промислових товаровиробників. За два роки кількість об'єднань системи промислової кооперації зросла вдвічі, подвоїлась кількість кооперованих кустарів і ремісників. У цілому на 1929 р. всіма видами промкооперації у республіці було охоплено 37% кустарів і ремісників, з них 41% працювали у виробничих артілях²⁷.

Одночасно з процесом кооперування Всеукраїнська промислово-кредитова спілка значно поліпшила роботу щодо обслуговування низових колективів промкооперації. Її операції у справі постачання членів промислової кооперації сировиною та грошовими кредитами збільшилися в 1927/28 році порівняно з 1926/27 роком з 12,5 млн. крб. до 36,2 млн. крб., а операції щодо збуту виробленої кооперованими кустарями продукції відповідно зросли з 3,3 млн. крб. до 24,5 млн. крб.²⁸

²² Там же, ф. 423, оп. 1, спр. 746, арк. 132.

²³ «Більшовик України», 1929, № 5, стор. 64; ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 746, арк. 151.

²⁴ «Вісник статистики України», 1930, вип. V, стор. 89, 90.

²⁵ «Хозяйство Украины», 1928, № 11, стор. 114, 115.

²⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, стор. 426; Партія о кооперації. Постановления и резолюции, М., 1930, стор. 559.

²⁷ «Вісник промислово-кредитної кооперації України», 1929, №№ 11—12, стор. 4.

²⁸ Сборник постановлений о промысловой кооперации и кустарной промышленности, М., 1930, стор. 370.

Посилення ролі системи промкооперації у постачанні сировиною та збуті продукції усунуло дрібної промисловості дало можливість перейти до повного витіснення приватника з сфери постачально-збутових операцій. З 1928 р. змінюється порядок збуту продукції виробничими артілями промислової кооперації. За новим положенням ці артілі повинні були збувати основну частину своєї продукції державним торговим організаціям, тоді як раніш вони продавали її приватним торговцям. В 1926/27 народногосподарському році приватник одержав від Вукоопромкредитспілки продукції на 27,1 млн. крб., а в 1927/28 році лише на 16 млн. крб.²⁹

Різке скорочення капіталістичної промисловості і торгівлі, кооперування дрібних товаровиробників посилювали прагнення приватника вдаватися до різних форм нелегальної роботи в системі промкооперації. Проникаючи в промислову кооперацію і створюючи там лжекооперативи, капіталістичні елементи не тільки незаконно користувались рядом пільг, які держава надавала кооперативним об'єднанням, але і експлуатували рядових членів кооперативів.

У зв'язку з активізацією нелегальної роботи капіталістичних елементів в промисловій кооперації ЦК КП(б)У 4 травня 1928 р. направив секретарям окружних партійних комітетів листа з пропозицією посилити боротьбу з фальшивими об'єднаннями в промисловій кооперації. Головний кооперативний комітет при РНК УРСР 27 липня 1928 р. видав постанову «Про ознаки лжекооперативності», а 17 жовтня ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову про включення до Кримінального кодексу республіки статті, згідно з якою утворення лжекооперативів каралось позбавленням волі до одного року³⁰.

Місцеві партійні організації посилили контроль за станом справ в артілях промкооперації. Так, наприклад, Дніпропетровським окружним партійним комітетом була зроблена перевірка соціального складу виробничих артілей промислової кооперації, яка показала, що в них на посадах комерційних і технічних керівників, головних бухгалтерів влаштувались колишні власники промислових і торговельних підприємств. Вони використовували своє службове становище для особистого збагачення, визискували кооперованих кустарів. У постанові про роботу промспілки Дніпропетровський окружний комітет партії зобов'язав комуністичну фракцію окружної спілки промислової кооперації очистити правління артілі від колишніх непманів і висунути на цю роботу кваліфікованих робітників. Частина технічних керівників і головних бухгалтерів була підготовлена на курсах з кустарів і направлена на роботу в артілі.

В 1928 р. Київська окружна контрольна комісія перевірила соціальний склад членів кустарно-промислової кооперації, виявила ряд серйозних недоліків. Київський окружний комітет партії обговорив питання про становище в промкооперації, розробив конкретні заходи щодо поліпшення соціального складу виробничих артілей³¹. Протягом 1928/29 р. низову мережу промкооперації округу було посилено за рахунок 1300 комуністів і членів профспілки³². Процес зміцнення промислової кооперації комуністами, комсомольцями та кадровими робітниками з фабрик і заводів здійснювався в інших округах республіки. В

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 1, спр. 746, арк. 132.

³⁰ Сборник постановлений о промышленной кооперации и кустарной промышленности, стор. 397, 398.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 224, арк. 117—119; спр. 405, арк. 232, 248.

³² Київський обласний державний архів, ф. 709, оп. 2, спр. 423, арк. 74.

1928 р. в складі членів кооперативних об'єднань було 3812 комуністів і комсомольців, а в 1929 р.— 6308 ³³.

Ведучи боротьбу за витіснення капіталістичних елементів з промисловості і торгівлі, партійні і державні органи прагнули надати цьому процесу планомірного характеру, одночасно стежачи за тим, щоб приватний капітал в міру скорочення свого впливу в легальних сферах не розширював операцій у нелегальних.

У контрольних цифрах народного господарства УРСР на 1928/29 р. вказувалось, що «загальна політика щодо приватного капіталу повинна зводитись до того, щоб мобільний капітал, який працює в нелегальних формах і ухиляється від оподаткування, спрямувати в можливо більших розмірах в ті галузі, де він, будучи підкорений плановому впливу, міг би працювати з найбільшою продуктивністю для народного господарства» ³⁴.

Державні планові органи вважали можливим застосування приватного капіталу в хіміко-фармацевтичній промисловості, в галузі переробки відходів шкіряно-взуттєвої промисловості, у виробництві будівельних матеріалів та житловому будівництві. Протягом 1928—1929 рр. з метою залучення приватного капіталу в ці галузі виробництва було видано кілька постанов та розроблено заходи щодо їх реалізації. Наприклад, після постанови РНК СРСР від 17 квітня 1928 р. «Про заходи заохочення будівництва житла за рахунок приватного капіталу», уряд УРСР 20 листопада 1929 р. видав постанову, в якій конкретизувались пільги для будівництва коштом нової буржуазії. Проте непмани досить обережно поставилися до цієї справи. Про це свідчать дані про кількість збудованих приватними підрядчиками житлових будинків. Якщо в 1928 р. було збудовано 30 будинків зовнішнім об'ємом 33,6 тис. м³, то в 1929 р.— 226 невеликих будинків об'ємом 70,6 тис. м³, що, відповідно, становило 0,54 та 1,04% від загального зовнішнього об'єму житлових будинків, зведених у республіці в 1928 і 1929 рр. ³⁵

Не дали бажаних наслідків спроби залучити приватний капітал і в інші нешкідливі для соціалістичної економіки сфери застосування. Непмани вважали за краще заради високих прибутків йти на ризик нелегальної діяльності, ніж працювати під пильним контролем радянської держави, яка значною мірою обмежувала експлуататорські прагнення капіталістичних елементів.

Процес витіснення капіталістичних елементів з приватної промисловості відбувся в цілому без шкоди для розвитку народного господарства, оскільки усупільнена промисловість зростала такими високими темпами, які давали можливість успішно займати позиції, залишені приватним капіталом. Зокрема, в результаті витіснення непманів основний капітал приватнокапіталістичної промисловості з 1926 до 1929 р. скоротився з 25,7 до 11,7 млн. крб. У той же час основний капітал промисловості республіки зріс з 1013 млн. крб. у 1926 р. до 1793 млн. крб. у 1929 р. Отже, незважаючи на скорочення долі приватного капіталу в промисловості основний промисловий капітал України в цілому зріс на 77% ³⁶.

Проте різке скорочення приватної торгівлі, яке було небагато більшим планових передбачень, вело до значного зменшення мережі роз-

³³ Промысловая кооперация СССР в цифрах в 1928/29 г. М., 1931, стор. 36.

³⁴ Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1928—29 год, Харьков, 1928, стор. 160—161.

³⁵ Житлове будівництво на Україні 1927—1929 рр., Харків, 1931, стор. 8, 34.

³⁶ «Вісник статистики України», 1930, вип. V, стор. 116; XI з'їзд КП(б)У. Резолюції та постанови, Харків, 1930, стор. 37.

дрібних торгових закладів. З 1926/27 народногосподарського року до 1928/29 включно кількість закладів приватної торгівлі скоротилась на 47 тис. одиниць, а мережа усупільненої торгівлі за цей же період зросла лише на 14 тис. одиниць³⁷. Навіть беручи до уваги те, що новозбудовані державні і кооперативні крамниці мали більшу товаропрпускну спроможність у порівнянні з приватними, скорочення великої кількості приватних торговельних закладів привело до деякого погіршення обслуговування населення, особливо в сільській місцевості. Тому Комуністична партія і Радянський уряд вжили необхідних заходів щодо усунення цього негативного явища. 27 серпня 1929 р. Рада Праці і Оборони СРСР прийняла постанову про збільшення мережі усупільненої торгівлі як по лінії будівництва нових крамниць, так і за рахунок використання приміщень, що звільнилися внаслідок скорочення приватної торгівлі³⁸.

Згідно з цією постановою Українська економічна нарада внесла значні корективи в контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1929/30 народногосподарський рік. Зокрема, було передбачено додатково збільшити мережу крамниць споживчої кооперації в містах і селах на 6 тис. одиниць. З метою кращого використання діючих закладів усупільненої торгівлі в 1929 р. запроваджувалася робота крамниць у дві й півтори зміни, а також безперервний робочий тиждень для більшості торговельних закладів. Уже на 1 грудня 1929 р. 65,7% усіх крамниць і 33,6% ларків на Україні працювали без вихідних днів. Змінна торгівля була запроваджена в 22% крамниць та 16,9% ларків³⁹. Ці заходи дали можливість значною мірою подолати ті негативні моменти, які виникли у зв'язку з витісненням приватної торгівлі.

Перші успіхи індустріалізації країни, посилення кооперування дрібних товаровиробників у промисловості, ріст усупільненої торгівлі у поєднанні з послідовною політикою обмеження і витіснення капіталістичного сектора народного господарства вже на кінець 1929 р. привели до майже повного згортання роботи непманських елементів. У 1928/29 році капіталістичні підприємства випустили лише 1/8% валової продукції промисловості, в оптовому товарообороті питома вага приватника скоротилась до 1,6%, а в роздрібному — до 24,3%⁴⁰. На початку 1930 р. приватний капітал був повністю витіснений з оптової торгівлі, а в 1931 р. з промисловості та роздрібної торгівлі. Складна проблема ліквідації непманівської буржуазії на Україні була повністю вирішена.

³⁷ Народне господарство УРСР. Статистичний збірник, К., 1935, стор. 349.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 968, арк. 14.

³⁹ Там же, арк. 6; Харківський обласний державний архів, ф. 1296, оп. 2, спр. 54, арк. 137.

⁴⁰ «Вісник статистики України», 1930, вип. V, арк. 115; Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР на 1929—30 рр., Харків, 1929, стор. 11, 76.

В. І. ЛЕНІН ПРО МАСОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК У ПЕРІОД ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

П. А. МИХАЛЬЧУК

У своїй теоретичній і політичній діяльності В. І. Ленін приділяв значну увагу узагальненню форм і методів класової боротьби пролетаріату. Зокрема, він ретельно аналізував буржуазно-демократичну революцію 1905—1907 рр., в ході якої робітничий клас Росії вперше в істо-

рії застосував цілий ряд нових форм політичної боротьби. Це, перш за все, масовий політичний (революційний) страйк, зв'язаний із збройним повстанням. В. І. Ленін зазначав, що жовтневий політичний страйк і грудневе збройне повстання 1905 р.— це «найбільші рухи пролетаріату після Комуни, що тільки в розвитку таких форм боротьби лежить запорука грядущих успіхів революції, що ці зразки боротьби повинні бути нам маяком у справі виховання нових поколінь борців»¹.

Твори, написані В. І. Леніним у період першої буржуазно-демократичної революції, такі капітальні праці, як «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» і «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», і виступи на III, IV і V з'їздах РСДРП і сотні статей охоплюють всі без винятку аспекти революційної боротьби.

На урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив, що ленінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про ставлення до інших класів і партій, про тактику пролетарської партії в період піднесення і спаду революції — «все це і тепер становить більшовицький «зразок тактики для всіх», хто ще має повалити експлуататорський лад»².

В історико-партійній літературі питання про революційний страйк висвітлено недостатньо. Це повідомлення і є спробою розкрити ленінське вчення про цю форму революційної боротьби, про її роль і значення в класових виступах пролетаріату в період першої російської революції.

В. І. Ленін неодноразово зазначав, що російська революція 1905—1907 рр. була першою в світовій історії буржуазною революцією, яка ознаменувалася застосуванням чисто пролетарського знаряддя боротьби — масового політичного страйку, що страйки 1905—1907 рр.— ще небачене явище в світі за розмахом і гостротою революційного руху³.

Масові політичні страйки були найпоширенішою формою боротьби робітничого класу з січня по жовтень 1905 р. Вони відіграли особливу роль не тільки у справі підготовки народної революції, але й наклали істотний відбиток на її розвиток. У «Доповіді про революцію 1905 року», прочитаній Леніним німецькою мовою 9 (22) січня 1917 р. в Цюрихському Народному будинку на зборах швейцарської робітничої молоді, відзначалося, що без глибокого вивчення статистики страйків не можливо зрозуміти подій російської революції і зміни її політичних форм⁴. Масові політичні страйки, що виникли в революційну епоху, служили головним засобом розхитування мас, ефективним методом її агітації, організації і залучення до революційної боротьби. В роки нового революційного піднесення, виступаючи проти ліберального опошлення страйків, В. І. Ленін писав, що революційний пролетаріат Росії знайшов новий засіб втягувати в рух маси: «Цей засіб — революційний упертий страйк, який перекидається з місця на місце, з одного кінця країни в інший, страйк повторний,— страйк, який піднімає відсталих до нового життя боротьбою за економічні поліпшення,— страйк, який плямує і бичує

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 46.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 530.

³ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 294; т. 19, стор. 363; т. 21, стор. 301; т. 30, стор. 294.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 294.

всякий визначний акт насильства, сваволі, злочину царизму,— страйк-демонстрація, що розгортає червоний прапор на вулицях столиць, несе революційні промови і революційні лозунги в *юрбу*, в народну масу.

Такого страйку не можна викликати штучно, але його не можна і спинити, коли він почав охоплювати сотні і сотні тисяч»⁵.

Вождь партії зумів узагальнити перший досвід січневих страйків 1905 р. і розкрити їх характерні риси: тісний зв'язок економічної і політичної боротьби, поєднання із збройним повстанням, здатність підбадьорювати, піднімати на революційні виступи широкі маси як у центрі, так і на місцях, вносити заворушення у війська, служити виразником загальнонародного характеру руху і основною підмогою гегемонії пролетаріату.

Узагальнюючи досвід застосування масових страйків, В. І. Ленін у працях, написаних в період російської революції 1905—1907 рр., не вживав терміну «революційний страйк», а називав страйки того часу «масовими політичними», «загальними». Для Володимира Ілліча не було ніякого сумніву, що масові політичні страйки 1905 р.— революційні. До речі, це визнавали й ліберали, які лише після поразки грудневого збройного повстання і, особливо, після революції 1905—1907 рр. почали відкрито паплюжити пролетарські форми руху, намагаючись боротьбу народних мас звести до незначних реформ. Уперше термін «революційний страйк» Володимир Ілліч вжив у «Плані першотравневої листівки», але, починаючи з статті-замітки «Про демонстрацію з приводу смерті Муромцева»⁶ систематично використовував його, щоб підкреслити цим фальш і спекуляцію меншовиків та інших «друзів народу» словами «масовий політичний», «загальний страйк», які вкладали в ці поняття не революційний, а реформістський зміст.

Володимир Ілліч в принципі не заперечував реформ, але вказував, що необхідно підтримувати лише ті з них, які поліпшують умови трудящих мас, підвищують їх самостійність і боездатність. Разом з тим він застерігав від перебільшення їх ролі в класовій боротьбі пролетаріату в умовах капіталізму, зауважуючи при цьому, що реформи — це побічний продукт революційної боротьби робітничого класу, це поступка, яку правлячі класи використовують для послаблення руху народних мас.

Це положення має виняткове значення й тепер. Воно сприяє правильному розумінню сучасних процесів класової боротьби, служить азбукою і фундаментом революційної тактики, яку часто перекручують різного роду опортуністи. З одного боку, праві опортуністи виступають проти застосування в сучасній класовій боротьбі революційних засобів і методів, обстоюють тільки реформістські прийоми боротьби. Так, Ернст Фішер в книзі «Революція є щось інше» пише, що «революційне рішення не обов'язково», що, мовляв, має рацію той, хто «прагне до реформ, а не до революційного перевороту»⁷. В той же час, ультраліві неотроцькісти, маоїсти, анархісти зневажливо ставляться до реформ, виступають проти використання їх у класовій боротьбі пролетаріату. Яскравим представником цієї течії є теоретик «лівих» Герберт Маркузе⁸.

На жаль, у нашій історичній літературі з питань буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. майже не вказується на революційний характер масових політичних страйків. Це залишає лазівку для

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 22, стор. 273.

⁶ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 355—356; т. 20, стор. 7.

⁷ Fischer E. Die Revolution ist anders. Ernst Fischer stellt sich zehn Fragen an kritischer Schüler. Reinber bei Hamburg, 1971, стор. 30, 46, 94.

⁸ Р. Штейгервальд. «Третий путь» Герберта Маркузе, М., 1971, стор. 244—250.

реформістів та опортуністів різних мастей, які на словах теж не заперечують проти політичних страйків. Насправді ж, як учив В. І. Ленін, опортуністи визнають лише ті політичні страйки, що виставляють вимоги конституційних реформ, а не революційних заходів⁹.

Характерною рисою революційних масових страйків 1905—1907 рр. був їх тісний зв'язок із збройним повстанням. В. І. Ленін першим розкрив цей зв'язок, показав роль і значення страйку у справі підготовки повстання. На цей зв'язок він вказував ще в передреволюційні роки, а після подій 9 січня 1905 р.—зробив висновок про те, що страйковий і демократичний рух зростали вшир і вглиб і практично підійшли до загального збройного повстання¹⁰. У статті «Перші уроки» В. І. Ленін простежив двадцятирічну історію страйкового руху в Росії, починаючи з 1885 р., коли пройшли широкі робітничі страйки з мізерною участю в них поодиноких, не згуртованих ніякою організацією, соціалістів. Поступово пролетаріат переходить від економічної боротьби до політичних демонстрацій, від них — до революційного натиску, все більше наближаючись до збройного повстання¹¹.

Особливо наочно розкрито цей процес у статті «Революційне піднесення», в якій він не тільки узагальнив досвід подій 1905 р. у зв'язку з новим піднесенням революційного руху в Росії, а й показав механізм залучення найвідсталіших верств населення країни через масові страйки до участі у вищій формі класової боротьби — збройному повстанні. «Досвід 1905 р.,— писав Ілліч,— створив глибоку і велику традицію масових страйків... Масові вперті страйки нерозривно зв'язані у нас із збройним повстанням. ...Як зростало повстання в 1905 році? По-1-е, масові страйки, демонстрації і мітинги робили частішими сутички юрби з поліцією і військом. По-2-е, масові страйки підняли селянство на ряд часткових, роздрібнених, напівстихійних повстань. По-3-є, масові страйки дуже швидко перекинулись у військо і у флот, викликавши сутички на економічному ґрунті («горохові» і т. п. «бунти»), а потім повстання. По-4-е, контрреволюція *сама* починала громадянську війну погромами, розправою над демократами і т. п.»¹².

В. І. Ленін завжди підходив до аналізу історичного досвіду й узагальнення пролетарського руху як діалектик, політичний діяч, вождь робітничого класу. Його творчому духу був чужим абстрактний підхід до явищ дійсності. Володимир Ілліч прагнув, щоб теоретичні узагальнення, висновки та уроки класової боротьби пролетаріату були закріплені в партійних документах, стали надбанням усієї партії, всіх борців за соціальне визволення. Так, ленінські ідеї про переростання страйків у збройне повстання, провідна роль у якому відводилась робітничому класові, були закріплені в резолюції ІІІ з'їзду РСДРП. З'їзд визнав одним з найголовніших, завдань партії в тодішній революційний момент «організувати пролетаріат для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання», а тому доручив партійним організаціям а) вияснити пролетаріатові шляхом пропаганди і агітації не тільки політичне значення, але й практично-організаційну сторону майбутнього збройного повстання; б) вияснити... роль масових політичних страйків, які можуть мати важливе значення на початку в самому ході повстання...»¹³.

⁹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 22, стор. 161.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 17—18; т. 7, стор. 55—60; т. 9, стор. 190—193, 240—248.

¹¹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 9, стор. 237—241.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 326—327.

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, ч. І, К., 1954, стор. 73.

Це рішення з'їзду відіграло значну роль у підготовці і здійсненні переходу від революційних масових страйків до повстання. Якщо до жовтня 1905 р. В. І. Ленін узагальнював досвід переростання окремих страйків і політичних демонстрацій у збройні сутички з ворогом, то жовтневий Всеросійський політичний страйк він вважав найвищим етапом розвитку революційного страйку, генеральною репетицією повстання.

Важливим етапом у розробці В. І. Леніним питання про масовий політичний страйк і його зв'язок з повстанням були листопадово-грудневі бої трудящих Росії. Ці два місяці революції він розглядав як період переростання мирного загального страйку у всенародне збройне повстання¹⁴. Детально співставивши уроки жовтнево-грудневої боротьби з аналізом становища, яке склалося в країні після поразки московського збройного повстання, Володимир Ілліч дійшов висновку, що основною формою пролетарського руху й надалі повинна бути не парламентська трибуна, як говорили кадети і меншовики, а масовий революційний страйк і збройне повстання. В. І. Ленін, марксисти взагалі, ніколи не абсолютизували тих чи інших форм і методів боротьби. Вони завжди підходили до їх застосування конкретно-історично. Слова Володимира Ілліча про повстання як головну форму, а страйк — підпорядковану стосуються виключно конкретного періоду розвитку першої російської революції. Це було викликано тим, що після жовтня—грудня 1905 р. царський уряд був готовим зустріти будь-який виступ пролетаріату. Уже в 1906 р. у зв'язку з пожвавленням страйкового руху, В. І. Ленін застерігав, що кликати до всеросійського страйку, не закликаючи до повстання, не роз'яснювати нерозривного зв'язку його з повстанням, було б «легковажністю, яка межує із злочинном»¹⁵.

В. І. Ленін постійно наголошував, що корінного поліпшення економічного становища і справжньої свободи неможливо добитися без політичної боротьби. Тільки поєднання в революційних масових страйках економічних і політичних вимог надавало рухові великої сили і революційного напруження, підіймало його на вищий ступінь. У березні 1912 р. у «Вибірчій платформі РСДРП» В. І. Ленін писав: «Робітники! Пригадайте п'ятий рік: страйковою боротьбою ви підняли до нового життя, до свідомості, до свободи мільйони трудящих. І десятиріччя царських реформ не давали, не можуть дати десятої частки тих поліпшень нашого життя, яких ви добилися тоді боротьбою мас»¹⁶. Ці ленінські слова не тільки гостро вражали ліквідаторів, які викривляли роль і значення революційних масових страйків, намагались звести їх у русло тред'юніонізму, але й сьогодні б'ють реформістів і ревізіоністів, які намагаються виступи трудящих мас звести до боротьби за дрібні реформи.

В. І. Ленін не тільки розкрив тісний зв'язок між економічною і політичною боротьбою, але й показав її механізм, форму. На початку руху провідну роль відігравав економічний страйк, який був своєрідним базисом для політичного. Якщо в першій чверті 1905 р. в економічних страйках брало участь 604 тис. чол., а в політичних — 206 тис., то в період найвищого революційного піднесення — в останню чверть того ж року — відповідно 430 тис., і — 847 тис. чол.¹⁷

Через усі праці Леніна, присвячені узагальненню досвіду застосування в першій російській революції такого специфічного засобу проле-

¹⁴ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 163.

¹⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 13, стор. 299.

¹⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 171.

¹⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 19, стор. 377.

тарської боротьби як масовий політичний страйк, проходить думка, що найважливішою й історично своєрідною рисою масових страйків було те, що в них робітничий клас виступав як передовий загін усього народу. «Пролетаріат відіграє в таких випадках роль не просто одного з класів буржуазного суспільства, а роль гегемона, тобто керівника, передовика, вождя»¹⁸. В. І. Ленін показав, що пролетаріат був гегемоном не тільки в період піднесення революційного руху, але й під час його спаду, в роки діяльності I і II Державних дум¹⁹. Слід вказати на помилкову думку авторів книги «Российский пролетариат: облик, борьба и гегемония», які твердять, що під час I і II Державних дум пролетаріат ніби-то втратив свою гегемонію у визвольному русі, безпідставно приписуючи цей свій висновок В. І. Леніну²⁰.

Ще в 1906 р., аналізуючи уроки I Державної думи, В. І. Ленін писав в статтях «Перед бурею», «Як пишеться історія...» та інших, що пролетаріат і в період парламентської діяльності залишився природним вождем революції. Не дивлячись на те, що під час спаду революційного руху, в періоди «затишшя» на авансцені першою з'явилась галаслива і хвастовита ліберальна буржуазія, «на ділі *розв'язання* поставленого на чергу історією політичного завдання брали на себе всякий раз пролетарі, ведучи за собою передове селянство, виходячи на вулицю, відкидаючи всі старі закони і всі старі рамки, збагачуючи світ новими формами, прийомами, комбінаціями засобів прямої революційної боротьби»²¹.

В. І. Ленін і після першої російської революції, повертаючись неодноразово до узагальнення її досвіду, зазначав, що якщо в період I і II Державних дум кадети весь час відмовлялися від революції, намагалися загасити її, зраджували селян, то робітничий клас, як представник найреволюційнішої частини російського суспільства, був завжди душею руху, його авангардом, керівником і вождем. Він ніколи не випускав з своїх рук революційного прапора, завжди виховував і організовував сили для боротьби²².

Сучасні фальсифікатори історії КПРС намагаються довести, що форми і методи класової боротьби, які застосовував пролетаріат Росії в боротьбі за завоювання політичної влади, носять суто «російський» характер, що вони непридатні для інших країн, особливо, для високорозвинутих. Класові бої пролетаріату в країнах капіталу, що час від часу спалахують в різних кінцях світу повністю спростовують це твердження. В країнах розвинутого капіталізму з 1960 р. по 1968 р. страйкувало понад 300 млн. чол. проти 150 млн. за попередні 14 років²³. Тільки в 1971 р. страйкувало 48 млн. Часто страйки носять загальнонародний характер і примушують правлячі кола відступати. В революційному русі пролетаріату все помітнішими стають якісні зміни в напрямку боротьби проти всієї системи державно-монополістичного капіталу.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 303.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 257, 342.

²⁰ Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония, М., 1970, стор. 21.

²¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 13, стор. 313.

²² Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 15, стор. 318; т. 16, стор. 11; т. 17, стор. 259, 342; т. 19, стор. 206, 347; т. 27, стор. 72.

²³ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. К., 1969, стор. 49.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТУВИНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

О. М. КОЛОМІЄЦЬ

У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» говориться: «Нині трудящі кожної республіки становлять багатонаціональний колектив, в якому національні особливості органічно поєднуються з інтернаціональними, соціалістичними, загальнорадянськими рисами і традиціями»¹. Шлях до встановлення цього нового типу міжнаціональних відносин пролягав через цілі історичні епохи і завершився створенням Радянської багатонаціональної держави, яке «...було результатом теоретичної і політичної роботи партії, різнобічного досвіду радянських народів і відображало їх сподівання»².

Міжнаціональні зв'язки народів СРСР виникли ще задовго до Жовтневої революції, але тільки в роки Радянської влади вони набули яскравої форми співробітництва та взаємодопомоги.

У практиці міжнаціональних відносин народів країни Рад певне місце займають тувинсько-українські зв'язки*. Це цікаве питання, на жаль, не знайшло ще достатнього висвітлення в літературі. Щоправда, ряд тувинських істориків торкається тією чи іншою мірою тувинсько-українських відносин, але в основному тільки періоду Великої Вітчизняної війни³.

Вивчення міжнаціональних зв'язків народів СРСР, у тому числі тувинсько-українських, становить не лише науково-пізнавальний інтерес, але й сприяє інтернаціональному вихованню трудящих.

17 квітня 1914 р. царський уряд оголосив протекторат Туви. Незважаючи на те, що у влади в той час перебували поміщики та капіталісти, приєднання Туви до Росії мало прогресивне значення для тувинського народу.

Незабаром в Урянхайський край, як тоді називалася Тува, було направлено переселенський та лікарський загони тощо. При злитті рік Великого та Малого Єнісеїв було закладено перше в краї місто — Беллоцарськ (тепер столиця Тувинської АРСР — Кизил).

Висвітлюючи загальні підсумки російської колонізації Туви на 1917 р., дослідник В. І. Дулов зазначав, що поряд з основною масою переселенців — вихідців, головним чином, з прикордонних сибірських губерній в Урянхай у 1915 р. переселялися також і жителі Харківської та Київської губерній⁴.

Втім, як свідчать архівні дані, переселенці з України з'явилися в Туві раніше ніж у 1915 р. і представляли не тільки Київську та Хар-

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 17.

² Там же, стор. 10.

* За своєю чисельністю українці займають у Туві четверте місце (після тувинців, росіян і хакасів). — Народное хозяйство Тувинской АССР. Статистический сборник, Кызыл, 1971, стор. 20.

³ Утгундурбас чылдыр (Незабутні роки), Кызыл, 1965; Ю. Л. Аранчын. Тува в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. — Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории (далі — УЗ ТНИИЯЛИ), вип. 2, Кызыл, 1954, стор. 11—36; його ж. Тувинцы-кавалеристы в боях за социалистическое отечество. — УЗ ТНИИЯЛИ, вип. 14, Кызыл, 1970, стор. 276—301; В. А. Дубровский. Участие Тувы в Великой Отечественной войне. — УЗ ТНИИЯЛИ, вип. 8, Кызыл, 1960, стор. 272—307.

⁴ В. И. Дулов. Социально-экономическая история Тувы. XIX — начало XX в., М., 1956, стор. 468.

ківську губернії, але й Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Кам'янець-Подільську та ін.

У загальному звіті по Урянхайській переселенській організації за 1915 р. відзначалося, що основна маса населення з'явилася й заснувалася в Туві в 1908—1914 рр.⁵, тобто після поразки революції 1905 р.

Основний склад переселенців з України, як і з інших губерній Росії, був багатосімейний. Так, у 1912 р. в Урянхай прибув житель с. Олексіївки Павлоградського повіту Катеринославської губернії П. С. Таран з дружиною та дітьми у віці від 1 до 10 років. У тому ж році в селище Медведівка переселився Ф. І. Труханов — багатосімейний старообрядець з Херсонської губернії Тираспольського повіту⁶.

Всупереч планам царизму, разом з заможними селянами, які насаджували в Туві куркульські хуторські господарства, сюди стихійно проникали й бідняцькі сім'ї. У 1909 р. у Боярівку «самовільно» перебрався з сім'єю селянин з Подільської губернії О. П. Квітний та ін.⁷

Оскільки в Томській та Єнісейській губерніях жило багато переселенців з України, то через деякий час вони в пошуках щастя відправлялися також за Саяни. Як свідчать статистичні дані щодо поселення Уюк за 1915 р., окремі жителі його, вихідці із Зміївського повіту Харківської губернії, переселилися в прикордонне, суміжне з Урянхаєм, поселення Верхньо-Усинське ще в березні 1906 р. Вихідець з Полтавської губернії Ромненського повіту селянин І. М. Жмак, який у 1915 р. жив в Урянхаї, у селищі Верхньо-Усинському був прописаний у 1911 р. У 1907—1909 рр. в Турані та суміжних селищах Урянхайського краю проживали переселенці з Охоченського повіту Харківської губернії, які прибули в Усинську волость 1889 р.⁸ Таким чином, значна кількість вихідців з українських губерній, яка переселилася наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. у Сибір, внаслідок несприятливих умов перебралася в Урянхай.

«Історія сім'ї селянина-переселенця з України Івана Тешукова,— відзначала газета «Тувинская правда»,— схожа, як дві краплини води, на історію тисяч сімей бідноти, яких доля в пошуках землі та волі прогнала через увесь Сибір»⁹.

Нерідко переселенців на новому місці чекало розчарування, матеріальні труднощі, викликані відсутністю вільних земель та суворими кліматичними умовами. Так, селянин Куп'янського повіту Харківської губернії С. М. Мосалаб у проханні на ім'я завідуючого влаштуванням переселенців в Урянхаї 29 серпня 1916 р. писав: «З 1911 р. живу в селищі Чакуль*. Майже щороку посіяні ярові мерзнуть, отже протягом 5 років сіяв, але не одержав нічого від цього посіву». Того ж року аналогічну скаргу подав селянин з селища Шагонар Л. Мельниченко¹⁰.

Отже, сподівання переселенців знайти щастя у віддаленому куточку Росії нерідко виявлялися селянською ілюзією. Серед передової частини

⁵ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 123, оп. 2, спр. 141, арк. 17.

⁶ Там же, спр. 4, а, арк. 200; спр. 119, арк. 40, 321.

⁷ Там же, арк. 150—154, 203.

⁸ Там же, арк. 138, 149; спр. 119, арк. 360, 362.

⁹ «Тувинская правда», 11 червня 1967 р. Під час громадянської війни старший син І. Г. Тешукова — Іван був командиром роти в партизанському загоні С. Г. Кочетова, а 15-річний Максим підносив партизанам патрони. У 1921 р. Максим вступив у «срібну» роту К. Мордвинцева і разом з односельчанами відбивав туди білогвардійців — банд генерала Бакича. Під час Великої Вітчизняної війни М. Тешуков був тяжко поранений під Києвом, нагороджений двома медалями «За відвагу» і орденем Слави.

¹⁰ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 123, оп. 2, спр. 102, арк. 138; спр. 75, арк. 9.

* Чаа-Холь.

селянства зростало невдоволення. Революціонізуванню як селян так і робітників сприяли політичні засланці. Як відомо, багато з них, у тому числі В. І. Ленін, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, О. Г. Шліхтер та інші діячі більшовицької партії тривалий час перебували в сусідніх з Урянхаєм губерніях Росії. Слід також відзначити, що на початку XX ст. в Туві знаходило притулок багато селян і робітників, яких царизм переслідував за революційну діяльність.

Життя, сповнене бурхливими подіями, прожив в Урянхаї О. П. Квітний. За участь у революційній агітації селян у Кам'янець-Подільській губернії проти поміщиків він переслідувався властями і, рятуючись від арешту, змушений був втекти на Далекий Схід. На станції Погранична О. П. Квітний був схоплений і «за непокору губернатору» відправлений у Харбінську в'язницю. Але звідти О. П. Квітний втік і з великими труднощами у 1910 р. добрався до селища Усинського, де влаштувався робітником на золотому приїску «Тепла». В 1912 р. він був звільнений як «бунтівник» з вимогою негайного виїзду з селища. В тому ж році він переїхав на Малий Єнісей, у Боярівку, де проживав його брат¹¹.

О. П. Квітний відіграв активну роль в революційних подіях в Урянхаї. Як свідчать архівні документи, білогвардійська слідча комісія, зробивши дізнання «Про більшовицьку діяльність заарештованих і висланих з с. Боярівки», відзначала 10 серпня 1918 р.: «Квітний Олексій Петрович житель селища Боярівки Урянхайського краю, головний агітатор більшовиків і винуватець поширення в с. Боярівці більшовизму, був висланий ще при Тимчасовому уряді, але, коли настала Радянська влада, залишився... Перебуваючи в листуванні з отаманом Червоної Гвардії В. Нікольського — Іваном Петровим, наполягав на закликанні до району Малеого Єнісею Белоцарської Червоної Гвардії для конфіскації майна осіб, які не визнають Радянської влади»¹².

Вийшовши з Мінусінської в'язниці після чотиримісячного перебування в ній, О. П. Квітний довго переховувався від переслідувань і тільки влітку 1919 р. разом з партизанською армією О. Д. Кравченка — П. Ю. Щетінкіна повернувся до Урянхя. Добре знаючи місцевість, він провів партизанів у тил ворога, чим допоміг ліквідувати засідку білих під с. Усинським без втрат для армії.

З відходом партизанської армії становище в Урянхайському краї значно погіршилося. Тому з революційно настроєних селян, які мешкали «в Боярівці, Знамянці та інших селах Малеого Єнісею, було утворено партизанський загін чисельністю 105 чол. (командир О. П. Квітний)...»¹³, що пізніше збільшився до 400 чол. Місцеве тувинське населення подавало загону Квітного велику допомогу, зокрема, своєчасно повідомляючи про розташування білогвардійців¹⁴.

Вірний справі революції за переконаннями, О. П. Квітний визначив свою позицію ще в Жовтні 1917 р., коли на краєвому з'їзді обіцяв «служити справі народній згідно зі своєю силою та розумінням»¹⁵. Про популярність О. П. Квітного у краї свідчить та обставина, що він у жовтні 1917 р. був секретарем 1-го російського селянського з'їзду Рад, делегатом 3-го з'їзду російського населення (6 грудня 1917 р.), входив до складу крайової Ради IV з'їзду російських жителів Урянхя.

Діяльність О. П. Квітного була спрямована й на захист інтересів тувинського народу, турботою про долю якого були пройняті майже всі

¹¹ Рукописний фонд ТНІІЯЛИ, № 222, арк. 1—2.

¹² ЦДА Тувинської АРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 70, арк. 33.

¹³ История Тувы, М., 1964, т. 2, стор. 57.

¹⁴ В. Ч. Очур. Великий Октябрь и Тува, Кызыл, 1967, стор. 82.

¹⁵ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 88, стор. 66; спр. 56, арк. 7.

його виступи на з'їздах. Зокрема, як записано у протоколі засідання IV Крайового з'їзду від 16 березня 1918 р., він заявив: «...потрібна народна влада, щоб розбиралися образи урянхів»¹⁶. У протоколі від 22 березня було записано: «Квітний пропонує, щоб у комітет увійшли й урянхи»¹⁷. Остання пропозиція мала велике значення, оскільки перші Ради в Урянхай за своїм складом були російськими. Послідовне відстоювання більшовиками, зокрема О. П. Квітним, прав тувинського народу важливе й тому, що сприяло залученню тувинців до революційної боротьби, розвиваючи в них почуття інтернаціоналізму й довір'я до інших народів.

Користуючись підтримкою селянської бідноти, О. П. Квітний був обраний делегатом V з'їзду російських жителів краю (липень 1919 р.) і представником 1-го Всетувинського з'їзду (січень 1918 р.). Він брав участь у роботі X й XII з'їздів російського населення Урянхия. У серпні 1921 р. О. П. Квітний брав участь у роботі 1-го Великого Хуралу Танну-Тувинської аратської республіки, який виробив й затвердив першу конституцію Туви.

О. П. Квітний — організатор першої сільськогосподарської комуні в селищі Боярівка (1923 р.). Чим більше зростав авторитет О. П. Квітного, тим більше ненавиділи його вороги. У жовтні 1924 р. він був по-зрадницькому вбитий. Але ім'я його не забуто й досі*.

Не менш яскравою постаттю, що зайняла певне місце в історії Тувинської АРСР, був В. П. Левченко. Він очолював відділ народної освіти з самого початку діяльності крайової Ради, завідував першою громадською бібліотекою, що відкрилася 1918 р. в Белоцарську. В архіві зберігся цікавий документ, в якому говориться: «Левченко Володимир Петрович, Полтавської губернії, Ромненського повіту й міста, заарештований у місті Белоцарську і висилається в Мінусінську тюрму. Був членом, скарбником і головою Ради, учасником збройного походу на Туран і Уюк як санітар. Був головою 5-го Крайового російсько-урянхайського з'їзду, на якому було підписано зрадницький договір про відокремлення урянхів від Росії»¹⁸.

Підписання російсько-тувинського договору, названого «зрадницьким» у заведеній контрреволюонерами судовій «Справі про голову колишньої крайової Ради В. П. Левченка», було на ділі раптовим ударом по великодержавних шовіністах, ставлениках Тимчасового уряду. Стоячи на справжніх інтернаціональних позиціях і послідовно відстоюючи принципи революційного розв'язання національного питання, Рада, підписавши договір і проголосивши свободу і незалежність Урянхия, тим самим залучала тувинський народ на бік Радянської влади. Договір був підписаний представниками корінного населення, а також представниками Крайового з'їзду — В. Левченко, М. Терентьевим, І. Саф'яновим, П. Дорошенко та ін.¹⁹.

Голова виконкому Урянхайської крайової Ради після контрреволюційного перевороту в Сибіру був ув'язнений спочатку в Мінусінську тюрму, а потім у Красноярську, і визволений тільки після приходу Червоної Армії. З грудня 1919 р. він — член РКП(б), делегат VIII Всеросійського з'їзду Рад.

¹⁶ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 15, арк. 5.

¹⁷ За свободу народа. Сборник воспоминаний красных партизан, Кызыл, 1967, стор. 229.

* Ім'я О. П. Квітного носять тепер боярівська восьмирічна школа і одна з вулиць селища Знамянка (Саянг-Сеп).

¹⁸ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 72; спр. 70, арк. 33.

¹⁹ УЗ ТННІЯЛИ, вып. 4, Кызыл, 1956, стор. 186; ЦДА Тувинської АРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 342, арк. 2.

Крім В. П. Левченка, у встановленні Радянської влади в Туві певну роль відіграли й інші вихідці та переселенці з України. В іменних списках осіб, які брали участь у роботі органів Радянської влади та загонів Червоної Гвардії, є прізвище заарештованого в липні 1918 р. жителя с. Сосновки Н. П. Артеменка, який приїхав у Туву з Таврійської губернії. Членом крайової Ради селянських та робітничих депутатів був вихідець з Чернігівської губернії П. В. Дорошенко²⁰.

Згадуючи пізніше про підпільну роботу в роки царизму, письменник В. Єрмолаєв відзначав: «Ці троє (Крюков, Крючков, Родак,— О. К.) і ще фельдшер Терентьев і таможенний Дорошенко першими з службовців пішли в народ з лозунгом «Вся влада Радам!»²¹.

Одним з активних революційних діячів краю був О. Д. Кравченко. Він народився в 1880 р. у сім'ї українського селянина. У 1902 р. за революційну діяльність у студентські роки він був заарештований і засуджений до 2 років ув'язнення в одиночній камері Царицинського централу. Після Лютневої революції О. Д. Кравченко став активним членом Ачинської Ради. Про цю сторону його діяльності у повідомленні делегатів Красноярської Ради президії говорилося: «За ініціативою прапорщика Кравченка виникла думка про створення Ради солдатських депутатів і 5 березня Рада утворилася»²².

Ухилившись від мобілізації до білої армії після контрреволюційного перевороту в Сибіру, О. Д. Кравченко взяв активну участь у роботі Баджейської підпільної організації і з перших днів повстання у листопаді 1918 р. вступив у партизанський загін, що пізніше перетворився у Сибірську партизанську армію. До складу цієї армії, очолюваної О. Д. Кравченком, входили Канський, Манський, Ачинський, Тальський полки. У квітні 1919 р. вона налічувала близько 2700 штиків і 350 шабель з кулеметною ротою²³.

Організаторські та ораторські здібності О. Д. Кравченка зробили його найколеритнішою фігурою того героїчного часу. Працівник агітаційного відділу армійської Ради партизанської армії П. П. Петров писав, що головком «виділявся серед товаришів, які його оточували, викликаючи в людей довір'я та симпатії». Говорив він зрозуміло й дохідливо. Його злегка хриплавий бас, український акцент, використання в мові народних, переважно українських висловів і прислів'їв робили його мову живою й переконливою»²⁴. Партизанська армія О. Д. Кравченка — П. Ю. Щетінкіна* зробила перехід через Саяни на Туву і 18 липня 1919 р. основні її сили вступили в Белоцарськ.

Інтернаціональна політика більшовиків сприяла консолідації сил у боротьбі проти колчаківщини. Армія О. Д. Кравченка була справді інтернаціональною за своїм складом. Сам головком з глибокою повагою ставився до представників різних національностей. Виступаючи на захист тувинського народу, він відзначав пізніше: «В царські часи російські купці та куркулі безсоромно обманювали і грабували цей відсталый, але чесний народ. Куркулі-колонізатори жили помістями, тримаючи тувинців у своїх хижих руках». Тувинські бідняки всіляко допомагали партизанській армії. Головком писав з цього приводу: «Встановився зв'я-

²⁰ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 88, арк. 6—7; спр. 93, арк. 2.

²¹ «Улуг-Хем» (літературний альманах), 1967, стор. 151.

²² Их не забудет Тува, Кызыл, 1967, стор. 89; За власть Советов. Сборник документов о борьбе за власть Советов в Енисейской губернии (март 1917 — июнь 1918 гг.), Красноярск, 1957, стор. 427.

²³ Рукописный фонд ТНИИЯЛИ, № 32, стор. 19.

²⁴ Их не забудет Тува, Кызыл, 1967, стор. 92.

* Загін П. Ю. Щетінкіна влився до армії О. Д. Кравченка у квітні 1919 р.

зок з тувинцями, їх ставлення до російського населення ставало дедалі дружним»²⁵.

Тяжкі умови життя підірвали здоров'я мужнього борця за щастя народу. У листопаді 1923 р. О. Д. Кравченко помер. 30 грудня газета «Правда» писала: «О. Д. Кравченко був справжнім героєм масового революційного руху. Він любив масу, що розкриває свої споконвічні кайдани, і рвався до неї, він вмів просто, по-товариському ділити з нею всі труднощі і тому користувався великою популярністю...»²⁶.

Боротьба за встановлення Радянської влади в Туві знаходила жвавий відгук не тільки в серцях корінного тувинського населення, але й у представників інших національностей, зокрема українців. Інтернаціональна політика більшовиків у роки громадянської війни сприяла успіху в боротьбі з ворогами і привела до перемоги народної революції в Туві.

Зв'язки між Україною й Тувою, що виникли в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, зміцнилися в радянський час. Проголошена у серпні 1921 р. Тувинська Народна Республіка потребувала великої кількості спеціалістів у всіх галузях народного господарства. Залученням їх до Туви безпосередньо займався ЦК Тувинської народно-революційної партії.

Вже у 1925—1929 рр. серед співробітників Тувинського відділення держторгу РРФСР були працівники, які прибули з України²⁷. З метою залучення спеціалістів велось листування повпреда ТНР в СРСР з відповідними організаціями Радянського Союзу. Як свідчать списки, серед спеціалістів, відряджених до Туви в 1936—1937 рр., також було багато українців. Це ж підтверджується і списками робітників і службовців міністерства промисловості й торгівлі Туви²⁸.

Тувинсько-українські міжнаціональні зв'язки знайшли свій яскравий вияв і під час другої світової війни. Вони служили загальній справі героїчної боротьби трудящих проти фашизму й мілітаризму.

Однією з організацій, що згуртовувала народи світу в той час, була МОДР, яка, зокрема, зміцнювала і зв'язки України з Тувою. 9 грудня 1939 р. в газеті «Вперед» було надруковано листа робітників цеху № 3 київського заводу «Укркабель» до Шагонарського бюро МОДР під назвою «Нашим товаришам-модрівцям Тувинської Народної Республіки». В листі кияни писали: «Ми, модрівці Києва, столиці квітучої України, бажаємо встановити з Вами дружний тісний зв'язок і листування»²⁹. Цей лист, як і листи з Москви, Ленінграда, Грузії та Казахстану, відіграв певну роль у поживленні діяльності модрівських організацій в ТНР, що підтверджується й думкою голови ЦК МОДР ТНР Базир-Сата, висловленою у статті «Інтернаціонально-виховна робота МОДР у ТНР»³⁰.

Справжню силу інтернаціональної єдності показала Велика Вітчизняна війна. В цей суворий час трудящі республіки подавали систематичну допомогу Червоній Армії.

Висловлюючи братерську подяку на адресу Президії Малого Хуралу ТНР, Президія Верховної Ради УРСР 3 січня 1943 р. писала: «Ук-

²⁵ Из воспоминаний А. Д. Кравченко.— Ученые записки ТНИИЯЛИ, вып. 5. Кызыл, 1957, стор. 270—271.

²⁶ Памяти вождя красных партизан.— «Правда», 30 грудня 1923 р.

²⁷ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 65, оп. 1, спр. 96, арк. 3; спр. 53, арк. 26, 41; спр. 42, арк. 1; «Тувинская правда», 15 липня 1967 р.

²⁸ Партархів Тувинського обкому КПРС, ф. 1, оп. 2, спр. 799, арк. 1—26; ЦДА Тувинської АРСР, ф. 97, оп. 2, спр. 2, арк. 7, 9, 14, 31.

²⁹ «Вперед», 9 грудня 1939 р.

³⁰ «Вперед», 20 березня 1941 р.

райнський народ, як і всі народи Радянського Союзу, глибоко цінує і ніколи не забуде тієї допомоги фронту й Червоній Армії, яку подають трудящі Тувинської Народної Республіки»³¹.

Патріотичне піднесення аратів Туви відображено в ряді кореспонденцій «Тувинской правды»: «Для партизанів України», «Практичні справи молодих патріотів», «На допомогу колгоспам Київщини», «Починається приймання худоби для колгоспів Київської області Радянської України», «Братерська допомога», «Передані перші гурти подарованої худоби» тощо³².

У всенародну справу подання допомоги визволеним районам України включилися всі промислові підприємства Туви, школи, лікарні. Тільки колгоспам Київщини трудящі Туви передали безвідплатно 26 572 голови молодняка великої рогатої худоби³³.

Населення ТНР не тільки подавало матеріальну допомогу, але й зі зброєю в руках у роки Великої Вітчизняної війни боролося проти фашизму на фронті. У травні—вересні 1943 р. на радянсько-німецький фронт виїхали 209 тувинських добровольців. Свій бойовий шлях вони почали на українській землі у складі 25-го танкового полку і 8-й кавдивізії³⁴.

За героїзм, виявлений у боях за Умань, 25-й танковий полк був нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора, багато бійців і командирів полку — орденами й медалями, а доброволець з ТНР Х. Н. Чургуй-оол став Героєм Радянського Союзу. Згадуючи незабутні події тих років, Х. Н. Чургуй-оол писав пізніше: «Тут, у боях, я побачив справжнє братерство народів. Люди різних національностей боролися й вмирали за прекрасну українську землю»³⁵.

Славою вкрили себе тувинські кавалеристи. В одному з повідомлень воєнних років писалося: «Першим на залізничну станцію Ровно увірвався 4-й тувинський ескадрон гвардії капітана Кечил-оола...». Ця операція сприяла визволенню міста від фашистів. 50 бійців і командирів, які відзначилися в ній, було представлено до урядових нагород, а капітан Кечил-оол нагороджений орденом Червоного Прапора, а в Туві — Орденом Республіки³⁶. Імена тувинських добровольців увічнені українським народом. Ім'я кавалериста Сата Бурзекея носять вулиця і одна з шкіл м. Ровно. В центрі с. Деражня на одному з будинків прикріплено меморіальну дошку з написом: «1 лютого 1944 р. село Деражня визволене від німецько-фашистських загарбників тувинськими добровольцями на чолі з капітаном Кечил-оолом»³⁷.

В одній з вітрин Тувинського республіканського краєзнавчого музею ім. Алдан Маадир експонуються реліквії, привезені делегацією Туви, що побувала в Ровно з нагоди 23-ї річниці визволення міста від німецько-фашистських загарбників. У зверненні виконкому міської Ради депутатів трудящих і Ровенського комітету партії до трудівників Туви говориться: «Ровенчани передають вам дорогу реліквію — землю, щедро зрошену кров'ю ваших земляків-тувинців».

³¹ УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 8, 1960, стор. 285.

³² «Тувинская правда», 16, 29, 31 жовтня, 5 листопада, 3, 4, 11, 18 грудня 1943 р.; 29 січня, 19 квітня, 7, 20, 27, 31 травня, 7 червня, 4 липня 1944 р.

³³ Н. А. Сердобов. История формирования тувинской нации, Кызыл, 1971, стор. 339.

³⁴ История Сибири, т. 5, стор. 166.

³⁵ «Тувинская правда», 9 травня 1969 р.

³⁶ «Тувинская правда», 14 червня 1968 р.

³⁷ Н. П. Войцешко. Що увічнює меморіальна дошка? — «Червоний промінь», 6 лютого 1971 р.

Дружні зв'язки між учасниками війни не перериваються й зараз. Так, у 1967 р. у Туві відбувався зліт ветеранів, на якому були присутні й гості з Ровно³⁸.

Скріплені кров'ю зв'язки трудящих Туви й України набули нових різноманітних форм у післявоєнний період. У Жовтні 1944 р. Тува увійшла до складу СРСР. Співробітництво братніх народів розширювалося щороку в галузі сільського господарства, культури, тощо. У п'яту річницю входження Туви до СРСР зі словами привіту до трудящих Тувинської автономної області звернулися В. Сосюра, М. Рильський, В. Василевська³⁹.

Як і в попередні роки, у Туву приїздили молоді спеціалісти з різних куточків СРСР. У складі працівників шкіл Туви в 1950—1951 рр. працювали вчителі, які закінчили Вінницький, Херсонський педінститути, Корсунське, Кременчуцьке, Лебединське педагогічні училища тощо⁴⁰.

У 50-ті роки розширилися відносини між двома народами і в галузі сільського господарства. Механізатори Туви, зокрема, широко використовували виробничий досвід відомого комбайнера Кам'янської МТС Запорізької області М. І. Бови⁴¹.

Прикладом міцніючої дружби тувинського та українського народів був приїзд у 1954 р. групи комбайнерів з України для подання допомоги механізаторам колгоспів Барун-Хемчикського району у збиранні врожаю. Високої продуктивності досягнув К. С. Шиян, який самохідним комбайном «С-4» за сезон зібрав 380 га і намолотив 8996 ц хліба⁴².

В 60-і роки зв'язки між двома республіками в галузі сільського господарства виявилися у формі змагання двох колгоспів — тувинського та українського. 24 лютого 1967 р. редакція газети «Червона Зірка» Дубнівського району, висилаючи номер з матеріалами про підсумки змагання за 1966 р., писала про доцільність закріплення й продовження цього змагання між тувинським колгоспом ім. ХХІІ з'їзду КПРС і українським колгоспом «Україна».

Зміцненню інтернаціональних зв'язків радянських народів сприяло будівництво Ак-Довурацького азбестового комбінату. У жовтні 1950 р. на будівництво прибули перші робітники. «Розпрощався я тієї осені з Україною і прибув у Туву», — писав столяр В. Кучер. Він згадує, як у скрутні часи тувинські арати ділилися з будівниками всім, допомагали їм, відмовляючись від грошей. «Ми вам не продавали м'ясо, а допомагали, як друзям», — говорили вони⁴³.

Загальною мовою представників усіх національностей, які працювали на підприємстві «Туваазбест», була мова творчої праці. У 50-градусний мороз посланці республік СРСР будували автостраду через Саяни. У кореспонденції «Тувинской правды» писалося: «Багато посланців України пройшли тяжкий шлях, підкоряючи Саяни»⁴⁴.

На комбінаті працювали робітники з Київської, Одеської, Вінницької, Ворошиловградської, Херсонської, Сумської та інших областей, молоді спеціалісти з вузів і технікумів України — харківських гірничого та інженерно-економічного інститутів, Дніпропетровського гірничого.

³⁸ «Тыванын аныктары», 25 жовтня 1967 р.

³⁹ «Тувинская правда», 21 серпня 1966 р.

⁴⁰ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 79, оп. 2, спр. 63, арк. 53, 54, 95; спр. 107, арк. 60, 161, 217; спр. 71, арк. 43, 45; оп. 1, спр. 8, арк. 2.

⁴¹ «Тувинская правда», 10 вересня 1954 р.

⁴² «Тувинская правда», 26 жовтня 1954 р.

⁴³ «Тувинская правда», 29 квітня 1964 р.

⁴⁴ «Тувинская правда», 1 лютого 1968 р.

Краматорського машинобудівного інститутів, Ворошиловградського технікуму залізничного транспорту, Харківського машинобудівного технікуму та ін.⁴⁵

Як і Ак-Довурак, символом дружби народів СРСР є й комбінат «Тувакобальт», де на будівництві працювали пліч-о-пліч тувинці з росіянами, хакаси — з українцями, уродженці Прибалтики — з татарами, писала «Тувинская правда»⁴⁶.

У своїй доповіді на спільному урочистому засіданні, присвяченому п'ятдесятиріччю СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв ще раз підкреслив: «...у нас утвердилася, стала реальною дійсністю **нова історична спільність людей — радянський народ**».

Ця спільність ґрунтується на глибоких об'єктивних змінах у житті країни як матеріальних, так і духовних, на виникненні і розвитку в нашій країні соціалістичних націй, між якими склалися відносини нового типу.

Економіка Радянського Союзу — це не сума економік окремих республік та областей. Це вже давно єдиний господарський організм, що склався на основі спільних економічних цілей та інтересів усіх націй і народностей»⁴⁷.

Підприємства Туви отримують з України різноманітну техніку⁴⁸. Промисловість УРСР одержує азбест з Туви.

Співдружність України й Туви знайшла свій вияв і в розвитку культурних зв'язків. Найбільше поширення вони дістали в галузі літератури, музики, театру, кіно тощо. Тувинський письменник О. Саган-оол висловився з цього приводу так: «Творчо використовуючи досвід російських, українських та інших радянських народів-братів, спираючись на їх щедру підтримку, тувинський народ ще вище піднімає свою економіку та культуру»⁴⁹.

Досліджуючи перший роман тувинського письменника М. Кенін-Лопсана, Д. Куулар звертає увагу на значення українсько-тувинських літературних зв'язків: «Таке значення явище в історії радянського роману, як поява «Тронки» О. Гончара, відіграло, як здається, чималу роль у долі роману «Стрижень великої ріки». Примітне те, що український поет П. Воронько темою одного із своїх віршів обрав долю тувинської дівчинки»⁵⁰. Окремі твори тувинських поетів вийшли у перекладі українською мовою. «Я щасливий, — писав М. Кенін-Лопсан, — що поет Юрій Петренко переклав українською мовою моє маленьке творіння «Я на навчання приїхав»⁵¹. Відомий на Україні й твір С. Токи «Слово арата», виданий тиражем 60 тис. примірників. Українському читачеві відомі твори таких тувинських поетів, як Ю. Кюнзегеш, С. Сариг-оол, А. Даржаа та ін. Про одного з них В. Сосюра відгукнувся: «Як просто й задушевно пише мій друг-тувинець про красу й велич рідної любимої України»⁵².

⁴⁵ ЦДА Тувинської АРСР, ф. 77, оп. 1, спр. 18, арк. 55; спр. 101, арк. 21, 123—126, 141; оп. 7, спр. 47, арк. 1; оп. 6, спр. 65, арк. 7; оп. 7, спр. 22, арк. 143—146; ф. 78, оп. 2, арк. 1; оп. 1, спр. 10, арк. 6.

⁴⁶ «Тувинская правда», 17 жовтня 1956 р.

⁴⁷ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському палаці з'їздів 21 грудня 1972 року, К., 1972, стор. 19—20.

⁴⁸ «Тувинская правда», 4 вересня 1964 р.; 7 червня 1972 р.

⁴⁹ «Тувинская правда», 30 травня 1954 р.

⁵⁰ «Улуг-Хем», 1966, № 8, стор. 249; «Тувинская правда», 23 травня 1954 р.

⁵¹ Рукописний фонд відділу національної та краєзнавчої літератури республіканської бібліотеки ім. О. С. Пушкіна (Кизил).

⁵² «Тувинская правда», 21 серпня 1966 р.

1954 р. в Туві було видано тувинською мовою збірку «Письменники України», куди були включені твори Т. Шевченка, М. Рильського, М. Упеніка, Л. Забашти, А. Малишка, В. Сосюри, С. Олійника, Н. Рибачака, Я. Галана, Ю. Яновського, О. Корнійчука⁵³. Переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки зайняли значне місце в об'єднаному 7—8 номері «Улуг-Хема» (1954 р.). Особливо великою любов'ю користуються в Туві твори Кобзаря. «Близькі й зрозумілі,— писала «Тувинская правда»,— думи великого українського співця людям далекого Засаяння»⁵⁴. До ювілею безсмертного поета Тувинське республіканське видавництво випустило збірник віршів Т. Г. Шевченка під назвою «Душ» («Сон»).

Ще в 30-ті роки тувинці мали змогу ознайомитися з спектаклями «Назар Стодоля», «Платон Кречет» та іншими у постановці аматорського гуртка клубу радянських громадян. У період другої світової війни в театрі ТНР з успіхом йшла п'єса О. Корнійчука «В степах України». В 1950 р. провідне місце в репертуарі обласного драматичного театру було відведене спектаклю «Приїздить у Дзвонкове» О. Корнійчука. В 1951 р. на сцені Кизильського театру йшли його п'єси «Калиновий гай» та «Макар Діброва», а також «За другим фронтом» — В. Собка.

У 1952 р. в районах республіки гастролі національного театру почалися з показу спектаклю «Життя починається знов» В. Собка. В 50-х роках національний театр показав глядачам Туви спектаклі «Запорожець за Дунаєм» Гулака Артемовського, «Крила» О. Корнійчука⁵⁵. До 10-ї річниці входження Туви до складу СРСР молоді актори підготували постановку твору Я. Галана «Любов на світанні», в сезон 1958—1959 рр. було здійснено постановку п'єси Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», а в жовтні 1970 р. відбулася прим'єра спектаклю «Пам'ять серця»⁵⁶.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що театральне життя Туви протягом усього періоду свого існування було нерозривно зв'язане з досягненнями української драматургії.

З музикальною культурою народів СРСР, зокрема українського, зв'язаний і розквіт тувинської музики. Великий вплив на розвиток музичного виховання в республіці справили скрипаль Л. Н. Шевчук (нині ректор Новосибірської консерваторії, Заслужений діяч мистецтва РРФСР), піаністка О. Р. Близнюк та ін.

Українська тематика міцно увійшла в репертуар музичних колективів Туви. Так під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в кінотеатрах Кизилу виконувалися «Марш на Українські теми», Юцевича, «На Україні» — фантазія-гопак Фельдмана, «Ой, за гаєм, гаєм» тощо. В програму оглядів художньої самодіяльності завжди входить українська музика: уривки з опери «Наталка-Полтавка», дуєт Одарки й Карася та романс «Місяць ясний» з опери «Запорожець за Дунаєм». У 1964 р. в репертуар Кизильського народного хору входили українська народна пісня «Ой, у вишневому садочку», пісня Леонтовича «Дударик»⁵⁷. До репертуару Тувинського державного ансамблю пісні й

⁵³ Украинанын чогаалчылары, Чыынды ном, Кызыл, 1954.

⁵⁴ «Тувинская правда», 8 березня 1964 р.

⁵⁵ УЗ ТНІИЯЛИ, вып. 12, 1967, стор. 268; вып. 4, 1956, стор. 132; вып. 5, 1957, стор. 117; «Тувинская правда», 1 січня, 30 квітня, 11 липня 1950 р.; 20 січня, 27 березня 1951 р.; 31 травня, 14 червня 1952 р.

⁵⁶ «Тувинская правда», 22 травня 1954 р.; 18 жовтня 1955 р.; 13 листопада 1970 р.; «Улуг-Хем», 1960, № 5, стор. 243.

⁵⁷ «Тувинская правда», 22, 23 травня 1954 р. 25 грудня 1955 р., 11 квітня 29 листопада 1964 р., 18 грудня 1965 р.

танцю «Саяни» крім тувинських, російських пісень, у 1972—1973 рр. включені українські народні пісні «Ой, чий то кінь стоїть?», «І шумить і гуде».

Восени 1972 р. під час огляду народних талантів Туви виконувалися українські пісні «Марічка», «Причинна» (на слова Т. Г. Шевченка), «На городі верба рясна», «Ніч яка місячна» та ін.⁵⁸

Українсько-тувинські зв'язки розвиваються в галузі обміну інформацією. У рукописному фонді відділу національної та краєзнавчої літератури республіканської бібліотеки ім. О. С. Пушкіна в Кизилі зберігається багато листів з України, датованих 1970—1972 рр.: викладач Вінницького педінституту цікавиться відгуками про М. М. Коцюбинського, працівники музею ім. М. О. Островського з Шепетівки запитують про авторів перекладів книги «Як гартувалася сталь?» тувинською мовою, директор Центральної наукової бібліотеки АН УРСР С. К. Гу-тянський просить вислати список перекладів творів П. Г. Тичини та літератури про нього, виданої в Туві. Як правило, всі кореспонденти одержують докладні відповіді.

Розвиваються наукові зв'язки. У травні 1972 р. на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулася в Києві, виступив із доповіддю про створення колгоспу «Червоний орач» Пій-Хемського району Тувинської АРСР В. Л. Биче-оол, доцент КДПІ⁵⁹.

Напередодні 50-річчя утворення СРСР поживавилося листування школярів обох республік. Тувинські школярі листуються зі своїми ровесниками з Ровна, сс. Клевань, Деражня Ровенської області, Шелепухи Черкаської області та ін. Українські друзі з Харкова надіслали червоним слідопитам Ерзінської середньої школи в Туві скульптурне зображення Тараса Бульби, альбоми з листівками про Україну. Школярі Ровенщини, які дбайливо бережуть пам'ять про тувинців-учасників визволення Ровна від німецько-фашистських загарбників⁶⁰, обрали почесним членом свого клубу «Майбутній воїн» учасника Великої Вітчизняної війни Д. Х. Таржаа.

Студенти Кизильського педінституту листуються з багатьма вузами України «Дорогі друзі! — так звертаються студенти 4-го курсу Уманського педінституту до тувинських друзів, — ми дякуємо вам за фотографію Героя Радянського Союзу Х. Н. Чургуй-оола. Ми шлемо уклін від усього українського народу вашим землякам, які проливали кров за нашу рідну Україну, і вшановуємо пам'ять тих, хто загинув»⁶¹.

В дні святкування 50-річчя УРСР на адресу Тувинського обкому КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів Тувинської АРСР відповідні органи УРСР надіслали спеціальну медаль, присвячену ювілею Радянської України.

Зближення, розвиток дружби та співробітництва радянських народів в усіх галузях відбуваються в умовах соціального та економічного ладу Країни Рад, знаменною віхою в історії якого було 50-річчя СРСР. «Піввікова історія Союзу Радянських Соціалістичних Республік, — зазначив Л. І. Брежнев, — це історія виникнення непорушної єдності і дружби всіх народів, які об'єдналися в рамках Радянської соціалістичної держави. Це — історія небаченого зростання і всебічного розвитку держави, яка народжена соціалістичною революцією і стала

⁵⁸ «Тувинская правда», 28 листопада, 3, 28 грудня 1972 р.; «Шын», 28 листопада 1972 р.

⁵⁹ «История СССР», 1972, № 6, стор. 246.

⁶⁰ «Тувинская правда», 28 вересня, 3 листопада 1972 р.

⁶¹ «Тыванын аныктары». ВЛКСМ Тыва Обкомунун органы, 23 січня 1973 р.

сьогодні однією з наймогутніших держав світу. Це — історія змушення і справжнього розквіту — економічного, політичного і культурного — всіх республік, які згуртувалися під її прапором, всіх націй і народностей, які населяють країну»⁶².

⁶² Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському палаці з'їздів 21 грудня 1972 року. К., 1972, стор. 3.

СПРАВА 69-ТИ

В. Т. КРЮКОВ

У першій половині 1880 р. в «Народну волю» влився київський терористичний гурток, який існував з 1879 р. самостійно і одержав свою назву від гуртка В. А. Осинського. О. І. Бичков згадував суперечки свого брата В. І. Бичкова (одного з керівників терористичної групи) з членом розпорядчої комісії Виконавчого комітету (далі — ВК) «Народної волі» О. Д. Михайловим, який приїжджав до Києва в 1879 р. Хоча В. І. Бичков, як і більшість членів гуртка, підтримував програму ВК «Народної волі» і був готовий сприяти боротьбі народолюбців, він всіляко відстоював незалежність групи від Виконкому. Лише на початку 1880 р. група Бичкова—Левинського ввійшла до «Народної волі», зобов'язалася підкорятися ВК і виробити загальний план роботи.

Членами гуртка були брати О. І., В. І. та Є. І. Бичкови¹, І. Я. Левинський, Ф. Д. Яновський², А. І. Богданович³, В. Є. Гориневич⁴, К. Д. Диковська⁵, В. О. Мещерський, В. С. Пироженко та ін. Зв'язок з ВК «Народної волі» вони підтримували через члена Виконкому С. С. Златопольського⁶, а з серпня 1881 р. — через агента ВК П. В. Гортинського. На знак протесту проти призначення останнього зв'язковим учасники групи знову почали проводити революційну діяльність самостійно.

П. В. Гортинський створив окремий гурток, до якого ввійшли С. М. Дубницький*, В. Г. Іванов, М. О. Сажин**, І. М. Саранчов,

¹ Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь (далі — Био-библиографический словарь), т. III, вып. 1, М., 1933, ствп. 500—507.

² У березні 1882 р. втік з Києва. Заарештований 10 лютого 1884 р. у Москві. ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 278, арк. 1—245.

³ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 336—338.

⁴ Там же, вып. 2, М., 1934, ствп. 906—908.

⁵ Там же, ствп. 1158—1159. За постановою Особливої наради від 12 серпня 1882 р. її було вислано під гласний нагляд поліції на 3 роки в Томську губернію.

⁶ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 1540—1543.

* Там же, ствп. 1258—1259.

** Навчався в Полтавській гімназії. З 1874 р. був членом гуртка гімназистів, організованого Р. А. Стеблін-Каменським. У 1877 р. закінчив гімназію. Влітку 1877 р. у нього проведено обшук і його було допитано в справі про таємне товариство, яке вело пропаганду в Полтаві. Восени 1877 р. вступив на медичний факультет Харківського університету. З 4 вересня 1877 р. перебував під негласним наглядом поліції. Наприкінці 1878 р. разом з Р. Стеблін-Каменським і М. Яцевичем ввійшов до так званого гуртка полтавців, членами якого були також Д. Т. Буцинський, О. І. Преображенський, В. С. Єфремов та ін. У грудні 1878 р. був одним з керівників студентських заворушень, брав участь у сходках, розсилав прокламації про ці заворушення. За рішенням міністра внутрішніх справ і шефа жандармів у січні 1879 р. його

О. Г. Урусов⁷ та ін. Таким чином, у Києві було організовано дві народовольські групи: Бичкова—Левинського і Гортинського.

Група Бичкова—Левинського готувала замах на київського, подільського і волинського генерал-губернатора Черткова і провокатора Забрамського. Серед робітників вели агітаційну роботу Н. Й. Баранова (Коган-Бернштейн), А. І. Богданович, Л.-М. С. Залкінд⁸ та ін. У всіх учбових закладах Києва було створено мережу гуртків, якими керували О. І. Бичков (входив до центрального гуртка київської молоді, що навчалася), М. І. Кржемінський, пізніше Я. Калмансон та ін. «Коли я почав працювати в партії,— згадував О. І. Бичков,— я ближче за все стикався з організацією молоді, що навчалася, серед якої майже в кожному учбовому закладі було по кілька груп (від п'яти до десяти чоловік у кожному). Гуртки молоді працювали за... програмою підготовчих робіт партії «Народна воля», ставлячи головною метою самоосвіту. Вони читали книжки за особливими програмами, систематично розробленими; на групових читаннях обговорювали реферати; вибирали своїх представників до центральної групи організації, яка об'єднувала всі гуртки, мала загальну нелегальну бібліотеку, видавала (на гектографії) свій журнал («Попытка».— В. К.) і підтримувала зв'язки з активними партійними працівниками, роблячи їм всілякі дрібні послуги: продавала літературу, давала адреси для листів, для явок, для ночівлі і виконувала багато дрібних технічних робіт, знайомлячись з партійною роботою, готуючись до неї. Кожний член центральної групи був зобов'язаний організовувати нові групи і в інших містах через тих учнів, які їхали на уроки або канікули додому»⁹.

І. М. Кашинцев через Є. М. Ковальську та М. П. Щедріна підтримував зв'язки з Південно-Російським робітничим союзом¹⁰. Через учня 7 класу 2-ї київської гімназії М. Кржижевського з групою Бичкова—Левинського безпосередньо був зв'язаний ніжинський народовольський гурток* (М. В. Ааронський¹¹, І. Пархоменко та ін.). Баранова підтримувала контакти з гуртком учнів Кременчуцького реального училища (Н. І. Коган, Х. Д. Співаковський, Х. М. Ярославський, Л. В. Хазано-

вислано в Архангельську губернію під гласний нагляд поліції. 9 вересня 1880 р. його звільнили з-під нагляду, але заборонили жити в столичних губерніях, водночас дозволивши закінчити навчання в одному з вузів (але не харківських). У 1881 р. вступив на медичний факультет Київського університету і вже восени брав участь у сходках, організованих народовольським гуртком П. Гортинського, в 1881—1882 рр. був членом народовольського гуртка А. Богдановича. Керував касою допомоги засланцям і вів велике листування з цього приводу.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1882 р., спр. 139 («О студенте Киевского университета Александре Урусове»).

⁸ Л. Залкінд. Воспоминания народовольца.— «Каторга и ссылка», 1926, № 3 (24), стор. 90—94.

⁹ А. И. Бычков. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879, 1880, 1881 гг.— «Летопись революции», 1924, № 2 (7), стор. 56—57.

¹⁰ Н. О. Коган-Бернштейн и Л. С. Залкінд. Народовольческие организации в Киеве с осени 1880 г. по апрель 1883 г.— Народовольцы после 1 марта 1881 г., М., 1928, стор. 168.

* У цей гурток входили вчителі М. Лук'янович, А. Яценко, І. Цихмистренко, В. Ковтуненко, учні ніжинської гімназії О. Любарський, І. Савченко, студент історико-філологічного факультету Ніжинського інституту І. Ігнатенко і фельдшер І. Пінчук (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 831, спр. 91, арк. 1—72). Ще в 1879—1880 рр. цей гурток через М. Подревського підтримував зв'язки з київською об'єднаною групою М. Р. Попова—Д. Т. Бущинського.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 78 (1880 р.), спр. 8328 («О дворянине Николае Викторовиче Ааронском»); ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1321, т. 1—2 («О бывшем политическом ссыльном Николае Викторовиче Ааронском»).

вич, С. Е. Галацький¹² і С. М. Брусиловський¹³), Полтавою, Новгород-Сіверськом та іншими містами.

Серед військових агітацію вели Є. І. Бичков¹⁴, І. Я. Левинський, С. І. Мельников * і О. П. Тиханович. «У Києві в цей час,— згадував О. І. Бичков,— була вже організована група офіцерів, серед яких працював мій третій брат Євген, який служив у 48-му кадровому резервному батальйоні прапорщиком; у цій же групі працював і дезертир Ісаак Левинський (рядовий)»¹⁵.

Після вбивства Олександра II народовольцем Г. І. Гриневицьким у країні посилилася реакція. Так, для придушення селянських заворушень у Черкаському, Каневському, Чигиринському і Звенигородському повітах Київської губернії з 16 травня до 16 вересня 1881 р. діяло

¹² Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 703.

¹³ Там же, вып. 1, ствп. 436.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 832 («О прапорщике запаса армии Евгении Бычкове»).

* Народився в 1859 р. у Києві. Дворянин. У 1879 р. виключений з Київського юнкерського училища «за різкі судження про начальство і неблагонамірний образ думок». У 1881 р. вступив до Київського університету. Ще в 1878—1879 рр. входив до нелегального гуртка юнкерів. Був тісно зв'язаний з київською народовольською організацією, вів пропагандистську роботу і розповсюджував революційні видання. Через брата Володимира зв'язувався з Харковом. Після арешту брата (в Харкові у жовтні 1883 р.) його було кинуте в київську в'язницю, де за його участю готувалася втеча Конашевича. За постановою Особливої наради в березні 1884 р. висланий під гласний нагляд до Східного Сибіру на 3 роки. Після закінчення строку заслання за постановою Особливої наради, затвердженою міністром внутрішніх справ, строк гласного нагляду продовжено на 2 роки. Він оселився в Тюмені, звідки за ведення пропаганди серед молоді був висланий у Туринськ Тобольської губернії, потім через хворобу переведений у Тобольськ, де організував революційний гурток. Заарештований 24 жовтня 1888 р. у справі про місцевий революційний гурток. За «височайшим повелінням» від 15 листопада 1889 р. його мали вислати на 3 роки під гласний нагляд до Якутської області. Він подав прохання у департамент поліції про заміну висилки в Якутську область поселенням в Єнісейській губернії. 18 липня 1890 р. його прохання було задоволене. В 1892 р. йому дозволили виїхати з Сибіру. Оселився в Полтаві, де, перебуваючи під негласним наглядом поліції, працював у земському статистичному бюро. Підтримував зв'язки з членами організованого братом Володимиром терористичного гуртка. 6 січня 1895 р. заарештований, переведений у харківську в'язницю і обвинувачувався в справі про харківський гурток. За «височайшим повелінням» від 21 лютого 1896 р. мав бути висланий на 8 років у найвіддаленіші місця Східного Сибіру (Колимськ Якутської області). Ще у в'язниці захворів на туберкульоз хребта. За «височайшим повелінням» від 24 квітня 1896 р. у зв'язку з хворобою його вислано до Мінусінська Єнісейської губернії, а згодом він лежав у красноярській лікарні. За «височайшим повелінням» від 13 жовтня 1898 р. йому дозволили переїхати в Севастополь під гласний нагляд поліції. На початку 900-х років відновив революційну діяльність. Разом з дружиною С. Н. Мельниковою (Крицькою) організував революційний гурток молоді есерівського напрямку. Був зв'язаний з місцевими есерами (С. Ніконов, В. Голіков та ін.). За словами севастопольського градоначальника, цей гурток «негативно» впливав на настрої портових робітників і нижніх чинів флоту. За постановою Особливої наради строк гласного нагляду продовжено на 3 роки з висилкою до Архангельської губернії. В лютому 1904 р. міністр внутрішніх справ замінив заслання оселенням у Севастополі з звільненням з-під гласного нагляду. В серпні 1904 р. йому дозволили повернутися в Севастополь, де 19 жовтня 1905 р. його було обрано членом Ради народних депутатів. У листопаді брав участь у нараді, на якій обговорювалася разом з лейтенантом Шмідтом можливість повстання на флоті. Після придушення повстання був заарештований. Приблизно 7 січня 1906 р. в його квартирі було проведено обшук, коли там проходила нарада, на якій обговорювалося питання про організацію втечі матросів — учасників повстання. Його було знову заарештовано, але визволено під заставу в 2 тис. крб. Він виїхав до Ялти, де організував бойову дружину для замаху на генерал-майора Думбадзе. На початку 1906 р. втік з Ялти, жив у Києві, Москві та Харкові, де в 1908 р. його було заарештовано і відправлено у севастопольську в'язницю. Через хворобу на суд його принесли на носилках. Його взяли на поруки до видужання. В 1916 р. переїхав у Київ, де й помер 27 грудня 1928 р.—ЦДАЛМ СРСР ф. 1744, оп. 1, спр. 27, арк. 15—25.

¹⁵ А. И. Б и ч к о в. Назв. праця, стор. 57.

Тимчасове управління у справах охорони громадського порядку і спокою. Його очолював командуючий військами, які перебували в цих місцевостях. Для розгрому революційного руху на півдні Росії 5 серпня 1881 р. Олександр III зобов'язав військового прокурора Київського військово-окружного суду генерал-майора Стрельникова* вести справи про державні злочини, які зв'язані з таємними революційними організаціями, що існували в губерніях, підвідомчих київському, подільському і волинському, а також тимчасовому одеському генерал-губернаторам. Обов'язки прокурора згідно з «височайшим повелінням» виконував товариш прокурора Київської судової палати Кочуков.

Наділений особливими повноваженнями, Стрельников почав «викорінювати крामолу». Використовуючи спеціальну «систему дізнань», він добився «відвертих показань» від деяких обвинувачених і примусив жандармських агентів давати «показання свідків». Так, робітник Петлицький видав 33 чол., в основному робітників, студент Полляк — 22, переважно інтелігентів, і т. д. 3 грудня 1881 р. до травня 1882 р. було притягнуто до дізнання 69 чол.** Серед них — 24 робітники***: 12 столярів (Бессарабов, Гейнц, Головацький, Єльніцький, Кожар, Козловський, Овчаренко, Постемський, Сметюшенко, Суббот, Чухлебов, Шаповалов), 5 слюсарів (Анейчик, Буторін, Качуровський, Станіславов, Шульц), 2 токарі (Лесневич і Мешков), 2 колісники (Ткаченко і Яковлев), 2 шевця (Буряк і Цельман), маляр Пироженко.

До однієї групи обвинувачених входили В. і О. Бичкови, Левинський, Горинович (народовольці), а також Пироженко як співучасник

* Вбитий в Одесі 18 березня 1882 р. агентом ВК «Народної волі» М. А. Желваковим за участю члена ВК С. М. Халтуріна.

** З них за станом: з *дворян і дітей чиновників* — 28 (40,58%) (З. В. і Н. С. Астаф'єви, А. І. Богданович, О. М. Богомолец, І. М. Бутков, О. І. і В. І. Бичкови, В. Є. Горинович, П. В. Гортинський, І. Й. Длуський, Л. М. Жебульов, О. І. Іорданська, Ю. В. Каменецька, М. В. Клосовська, І. М. Леонтович, С. М. Лесневич, В. О. Мещерський, О. Ф. Москальцев, О. М. Мушкін, В. Е. Неметті, С. Ф. Русова, М. О. Сажин, І. М. Саранчов, Ф. Л. Станіславов, М. Л. і Ф. Л. Сухманови, О. Г. Урусов, Н. Р. Енгельгардт); з *міщан* — 25 (36,23%) (Ф. Ф. Алексєнко, В. Д. Ансйчик, І. Г. Бессарабов, Я. В. Буторін, Г. Т. Гаркушенко, Г. М. Гейнц, Н. Н. Геккер, А. Й. Головацький, С. В. Зацепін, В. Л. Іньков, А. І. Качуровський, Г. В. Кожар, П. М. Козловський, І. Я. Левинський, Б. М. Ліберман, Я. Д. Овчаренко, В. С. Пироженко, П. К. Постемський, К. П. Сметюшенко, П. С. Ткаченко, І. Г. Цельман, І. І. Чухлебов, Б. К. Шульц, О. Я. Енгель, Г. С. Яковлев); з *селян* — 7 (10,14%) (Г. В. Буряк, Ю. С. Гребенюк, С. А. Єльніцький, В. О. Мандрика, С. В. Мешков, М. А. Суббот, Ф. В. Шаповалов); з *купців* — 6 (8,7%) (А. А. Аншельзон, В. Г. Іванов, М. С. Мазченко, М. В. Полляк, Д. С. Розенталь, М. В. Шеболдаєв); з *духовних осіб* — 3 (4,35%) (О. Ф. Дяконенко, Й. Ф. Кирилов, Ф. І. Сви́дєрський).

За освітою: *закінчили університети* — 2 (Богомолец, Саранчов); *технологічний інститут і Московське технічне училище* — 2 (Жебульов, Гортинський); *студентів* — 24 (Київського університету — 18: медики Аншельзон, Богданович, Бутков, Гребенюк, Длуський, Дяконенко, Кирилов, Ліберман, Мазченко, Неметті, Розенталь, Сажин, Урусов, Шеболдаєв; студенти природничого факультету Зацепін, Іванов, Мушкін; юрист В. І. Бичков); Харківського університету — 3 (Алексєнко, Леонтович, Енгель); Петербурзького — 1 (Сухманов); Новоросійського — 1 (Полляк); ветеринарного відділення медичної академії — 1; *слухачок вищих жіночих курсів* — 3 (З. В. Астаф'єва, Каменецька, Енгельгардт); *слухачок акушерських курсів* — 2 (Іорданська, Клосовська); *тих, що здали екзамен на помічника аптекаря*, — 1 (Іньков); *осіб, що закінчили таксаторські класи*, — 1 (Левинський); *закінчили жіночу гімназію* — 1 (Русова); *гімназисти, що не закінчили навчання*, — 6; *семінаристи* — 1 (Свидерський); *виключені з учительського інституту* — 1 (Горинович); *виховувалися в приватному пансіоні* — 1 (Н. Астаф'єва); *одержали домашнє виховання* — 1 (Мещерський); *виховувалися у фельдшерському училищі* — 1 (Качуровський); *виховувалися в ремісничих і початкових училищах* — 8; *грамотних, але які не вчилися в учбових закладах*, — 9; *малописьменних* — 3 (Овчаренко, Цельман, Чухлебов); *неписьменних* — 2 (Ткаченко, Шаповалов). — ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1883 р., спр. 1416 («О социально-революционных кружках в г. Киеве»).

*** З них: 17 міщан, 5 селян, 2 дворян і дітей чиновників.

підготовки замаху на Судейкіна. До другої значно більшої групи входили робітники. Очолювали її В. І. Іванов — керівник народовольських робітничих гуртків * і Н. Л. Геккер — один з керівників Південно-Російського робітничого союзу **.

Внаслідок розгляду справи 69-ти мала бути ліквідована народовольська організація *** і залишки «Союзу» ****, оскільки він не був розгромлений після процесу Щедріна та ін.

До числа осіб, які належали до Південно-Російського робітничого союзу, було притягнуто Буткова, Жебуньова, Богомольця, Москальцева та Енгеля. Було виділено спеціальну студентську групу (Длуський, Зацепін, Мушкін, Шеболдаєв та ін.), члени якої купляли книжки для пропагандистів і підшукували приміщення для зборів. Спочатку в неї входили народники і народовольці, але згодом вони розділилися.

Специфікою суспільно-політичного руху на Правобережній Україні 70—80-х років XIX ст. було те, що його складовою частиною став національний рух, який мав демократичний і ліберально-буржуазний напрями. Активно боролася за розвиток національної культури в цей час так звана київська «громада». Київський гурток «молодих громадівців» співробітничав з народницькими гуртками міста. Цьому сприяло те, що революціонери-народники виступали проти будь-якого національного гноблення, визнавали право кожного народу на національне самовизначення і розвиток ¹⁶. Тому і в справі 69-ти проходили 3 члени київського гуртка «молодих громадівців» — Дяконенко, Русова і Шеболдаєв.

Зв'язок з київським відділенням Польської соціально-революційної гміни підтримували С. М. Лесневич і З. Й. Длуський.

6 квітня 1883 р. було дано «высочайшее повеление о 62 лицах» ¹⁷: а) вислати до Східного Сибіру під нагляд поліції на 5 років: П. В. Гортинського ¹⁸, Л. М. Жебуньова, В. Г. Іванова *****, М. В. Полляка ¹⁹ та

* Членами гуртка В. Іванова були робітники Головацький, Єльницький, Овчаренко, Суббот, Чухлебов, Шаповалов, Буторін (касир), Станіславов, Лесневич, Пироженко.

** До Південно-Російського робітничого союзу входили робітники Анєйчик, Качуровський, Шульц, Бессарабов, Гейнц, Козловський (касир), Мешков, Буряк і Цельман, члени гуртка залізничників Постемський і Сметюшенко, робітники арсеналу Ткаченко і Яковлев.

*** Так, члени гуртка М. Р. Попова (1879—1880) З. В. Астаф'єва, Г. В. Буряк, Я. В. Буторін, С. М. Лесневич, М. С. Мазченко, М. Л. Сухманьов та ін. продовжували революційну діяльність.

**** Південно-Російський робітничий союз було засновано Щедріним і Ковальською в травні — червні 1880 р. 28 квітня 1881 р. його розгромлено.

¹⁶ А. К. Волощенко. Классовая борьба на Правобережной Украине в период второй революционной ситуации (1879—1881). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1966, стор. 23.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 832, спр. 361, ч. 2, арк. 162—168.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 27 («О сыне действительного статского советника Петре Гортынском»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствл. 921—922.

***** У ніч на 17 серпня 1882 р. при допомозі офіцера-народовольця О. П. Тихановича він утік з тюрми. Виїхав до Кременчука, згодом — до Харкова, де в 1882—1883 рр. входив до місцевої народовольської організації і виконував доручення В. М. Фігнер. На початку 1883 р. разом з В. І. Чуйком організував у Харкові підпільну народовольську друкарню. Водночас працював у військовій організації «Народної волі». Виданий Дегаєвим, заарештований у Харкові 25 лютого 1883 р. Петербурзьким військово-окружним судом у справі 14-ти (1884 р.) засуджений до довічного заслання на каторгу. 13 жовтня 1884 р. його поселено в Шліссельбурзьку фортецю. На основі маніфесту від 14 травня 1896 р. «височайшим повелінням» від 31 жовтня 1904 р. відправлений на поселення до Ташкента. За «височайшим указом» від 21 жовтня 1905 р. строк поселення скорочено до 4 років з наступною забороною протягом 3 років проживати в столичних губерніях.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1390 («О сыне купца Марке Васильевиче Полляке»).

О. Г. Урусова²⁰; на 4 роки: А. Й. Головацького²¹ і Г. С. Яковлева²² (якщо Іванова і Головацького не буде покарано більш суворо за іншим дізнанням). б) Вислати до Західного Сибіру під нагляд поліції на 4 роки: І. М. Буткова²³, М. В. Клосовську²⁴ і І. М. Леонтовича²⁵, на 3 роки: О. М. Богомольця²⁶, Г. В. Буряка²⁷, Г. Т. Гаркушенка²⁸, В. Л. Інкова²⁹ і М. О. Сажина³⁰; виконати «височайше повеління» від 28 квітня 1882 р. щодо І. Й. Длуського*.

в) Визначити як покарання попереднє ув'язнення і встановити гласний нагляд поліції: поза місцевостями, оголошеними на становищі посиленої охорони, на 5 років — за Й. Ф. Кириловим³¹, С. Ф. Русовою³² і Ф. Л. Сухманьовим**; на 4 роки — за С. В. Зацепиним³³.

²⁰ Там же, спр. 1385 («О бывшем студенте Киевского университета, сыне чиновника Александре Григорьевиче Урусове»).

²¹ Там же, негласний нагляд, 1889 р., спр. 300 («О киевском мещанине Антоне Осиповиче Головацком»). По другій справі 26 травня 1883 р. виправданий Нижинським тимчасовим військовим судом. — Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 845—846.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1405 («О киевском мещанине Григорие Семеновиче Яковлеве»).

²³ Там же, спр. 864 («О бывшем студенте Киевского университета, сыне коллежского ассесора Иване Матвеевиче Буткове»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 471.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 866 («О жене дворянина, бывшей слушательнице акушерских курсов Марие Викентьевне Клоссовской»). За «височайшим повелінням» від 30 травня 1884 р. заслання до Західного Сибіру замінене гласним наглядом у Києві.

²⁵ Там же, спр. 1109 («О бывшем студенте Московского университета Иване Николаевиче Леонтовиче»). За «височайшим повелінням» від 17 травня 1885 р. за клопотанням його батька І. М. Леонтовичу дозволено відбувати строк нагляду в Лубенському повіті, куди він і виїхав. — ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 835, спр. 214, арк. 1—3.

²⁶ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 345—346.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1282 («О крестьянине Григорие Васильевиче Буряке, он же Жуковский»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 465—467.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1327 («О киевском мещанине Игнатие Трофимовиче Гаркушенко»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 730—731.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 399 («О аптекарском помощнике, мещанине Василе Логиновиче Инкове»).

³⁰ Там же, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1068 («О докторе медицины Николае Александровиче Сажине»). Його вислали в Акмолінськ. Після закінчення строку гласного нагляду він перебував під негласним. Циркуляром департаменту поліції від 26 січня 1895 р. негласний нагляд припинено. Працював земським лікарем у с. Мала Перещепина Костянтинівського повіту Полтавської губернії, де й помер від виспного тифу в 1905 р.

* У справі про київську соціально-революційну гміну (справа М. Бернацького, К. Лесневича та ін.) за «височайшим повелінням» від 28 квітня 1882 р. його вислано до Західного Сибіру під нагляд поліції на 3 роки. — Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 1173—1174.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 383 («О бывшем студенте Киевского университета (ныне — враче) Ионне Федоровиче Кириллове»).

³² Там же, 1882 р., спр. 969 («О проживающей в Киеве Софье Руссовой, находившейся в весьма близких отношениях к одному лицу, осужденному по делу о террористах»). У 1918 р. — кандидат у Всеукраїнські Установчі збори від української партії соціалістів-федералістів.

** У 1873 р., навчаючись у Новоросійському університеті, входив до одеського гуртка, яким керували «чайковці». У жовтні 1874 р. заарештований. За «височайшим повелінням» від 15 липня 1876 р. його справа вирішена в адміністративному порядку із встановленням поліцейського нагляду. В 1876—1879 рр. був студентом Петербурзького університету, звідки виключений за участь у заворушеннях і висланий у Чернігівську губернію під нагляд поліції.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1331 («О бывшем студенте Киевского университета мещанине Сергее Васильевиче Зацепине»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 1500—1501.

С. М. Лесневичем³⁴, О. Ф. Москальцевим і М. В. Шеболдаєвим *; на 3 роки — за Є. С. Гребенюком³⁵, О. Ф. Дяконенком **, Ф. І. Сви́дерським³⁶ і Ф. Л. Станіславовим³⁷; на 2 роки — за М. Л. Сухманьовим³⁸ і О. Я. Енгелем ***; на батьківщині на 5 років — за В. О. Мандрикою³⁹ і Ф. В. Шаповаловим⁴⁰; на 4 роки — за Ф. Ф. Алексенком⁴¹ і П. М. Козловським⁴²; на 3 роки — за С. А. Ельницьким⁴³; на 2 роки — за П. К. Постемським.

г) Встановити гласний нагляд поліції: поза місцевостей, оголошених на становищі посиленої охорони, на 5 років — за В. Е. Неметті⁴⁴; на 4 роки — за М. С. Мазченком⁴⁵; на 2 роки — за А. А. Аншельзоном⁴⁶

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 86 (1885 р.), спр. 10766 («О дворянине Сигизмунде Лесневиче»). Нагляд було встановлено у Брест-Литовському, звідки він утік 11 травня 1884 р. Заарештований 28 вересня у Житомирі. За «височайшим повелінням» від 29 травня 1885 р. висланий під гласний нагляд поліції до Західного Сибіру (Сургут Тобольської губернії) на 3 роки.— ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 835, спр. 215, арк. 1; ф. 317, оп. 1, спр. 291, арк. 1—164.

* За «височайшим повелінням» від 22 травня 1886 р. звільнений з-під гласного нагляду.

³⁵ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 958—959.

** За участь у гадяцькому і катеринославському народовольських гуртках за «височайшим повелінням» від 25 жовтня 1884 р. строк гласного нагляду продовжено ще на 3 роки. Помер від туберкульозу 17 травня 1885 р.— Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 1286—1287.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 діловодство, 1884 р., спр. 7 («О сыне священника Федоре Сви́дерском»). 8 травня 1882 р. втік. Заарештований 29 грудня 1883 р. За «височайшим повелінням» від 22 серпня 1884 р. висланий під нагляд поліції на 3 роки до Західного Сибіру (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 295, арк. 1—261). У 1893 р. був допитаний у справі так званого «російсько-кавказького гуртка» (група Егупова — Бруснева).

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 843 («О сыне коллежского ассесора Федоре Львовиче Станиславове»). В 1887 р. йому заборонили перебувати у п'яти губерніях, що входили до складу Київського генерал-губернаторства.— ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 837, спр. 68, арк. 1—6.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 639 («Об обер-офицерском сыне Михаиле Леонтьевиче Сухманеве»).

*** Висланий в Катеринослав, де став членом місцевого народовольського гуртка. Заарештований 21 січня 1884 р. За «височайшим повелінням» від 30 липня 1884 р. висланий до Західного Сибіру (Атбасар Акмолінської області) під гласний нагляд на 3 роки. звідки переведений в Кокчетав. Втік разом з Ф. Іваницьким 26 жовтня 1885 р. (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 836, спр. 1, арк. 13). Жив у Харкові, де заарештований 21 грудня. За «височайшим повелінням» від 18 березня 1887 р. висланий під гласний нагляд до Східного Сибіру на 10 років. Заслання відбував у Середньо-Колімську, а потім — у Нижньо-Колімську. Помер у Тифлісі у вересні 1924 р.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 1316 («О мещанине Василии Алексеевиче Мандрике»).

⁴⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 39, арк. 1—37. Помер у катеринославській лікарні наприкінці 1893 р.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 871 («О мещанине Флоре Федоровиче Алексенко»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 44—45.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 883 («О мещанине Платоне Михайловиче Козловском»).

⁴³ Там же, 1889 р. спр. 928 («О крестьянине Степане Андреевиче Ельницком»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 1328—1329.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1883 р., спр. 1223 («О бывшем студенте Киевского университета Владимире Эдуардовиче Неметти»).

⁴⁵ За ним встановлено нагляд у Варшаві, звідки в 1883 р. висланий у Гомель, а згодом — у Казань, де жив до 6 квітня 1887 р. У липні прибув до Києва, де встановлено негласний нагляд. 17 липня покінчив життя самогубством.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 39 («О бывшем студенте Киевского университета Авраме Аншельзоне»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 100—101.

і Ю. В. Каменецькою*; на батьківщині на 3 роки — за Г. В. Кожаром⁴⁷ і М. А. Субботом⁴⁸; на 2 роки — за С. В. Мешковим; на 1 рік — за Я. В. Буторінім⁴⁹, Я. Д. Овчаренком** і І. І. Чухлебовим; на місці проживання на 2 роки — за В. Д. Анейчиком⁵⁰ і Б. М. Ліbermanом⁵¹; на 1 рік — за З. В. Астаф'євою⁵², І. Г. Бессарабовим⁵³, Г. М. Гейнцем⁵⁴, О. І. Джорданською, А. І. Качуровським⁵⁵, Д. С. Розенталем, П. С. Ткаченком, Б. К. Шульцем⁵⁶ і Н. Р. Енгельгардт.

д) Припинити справу В. І. Бичкова і О. М. Мушкіна (Бичков покінчив життя самогубством⁵⁷; Мушкіна залучено до іншої справи).

е) Припинити справу Н. С. Астаф'євої⁵⁸, Н. Л. Геккера***, К. П. Сметюшенка і І. Г. Цельмана.

З 69-ти сім осіб Київський військово-окружний суд 14 серпня 1883 р. присудив⁵⁹: І. Я. Левинського****, В. Є. Гориновича⁶⁰, В. О. Мещерського⁶¹, В. С. Пироженка та І. М. Саранчова⁶² — до 15 років каторжних робіт у рудниках; О. І. Бичкова — до 10 років каторжних робіт у фортецях, а А. І. Богдановича⁶³ — виправдати. При конфірмації київським, подільським, волинським і тимчасовим чернігівським і полтавським генерал-губернатором вирок було пом'якшено. Гориновичу —

* За «височайшим повелінням» від 26 вересня 1884 р. строк гласного нагляду продовжено на 1 рік. Померла 14 березня 1885 р. у м. Олександрівську.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1889 р., спр. 882 («О мешанине Григорие Васильевиче Кожаре»).

⁴⁸ Там же, спр. 893 («О казаке Михаиле Агафоновиче Субботе»).

⁴⁹ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 474.

⁵⁰ У 1896 р. — слюсар електростанції Київської міської залізниці (трамвайного депо). Активний учасник гуртка Ю. Д. Мельникова. Після доносу В. Чернавського у нього було проведено обшук 12 квітня 1896 р. Знайдено брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи» (В. Манілов. Очерк из истории социал-демократического движения в Киеве. — «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 135—136).

⁵¹ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 78.

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 490 («О студенте Киевского университета, бердянском мешанине Борисе Моисеевиче Либмане»).

⁵³ Там же, спр. 130 («О дочери отставного поручика Зинаиде Васильевне Астафьевой»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 134—135.

⁵⁴ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 301—302.

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 303 («О киевском мешанине Гавриле Николаевиче Гейнце»); Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 758—759.

⁵⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, негласний нагляд, 1889 р., спр. 385 («О киевском мешанине Андрее Ивановиче Качуровском»).

⁵⁷ Там же, спр. 784 («О киевском мешанине Болеславе Карловиче Шульце»).

⁵⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83 (1883 р.), спр. 11252, арк. 3.

⁵⁹ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 135.

*** Київська справа про Геккера була припинена у зв'язку з тим, що 22 листопада 1882 р. він був засуджений Одеським військово-окружним судом на 10 років каторжних робіт у рудниках. — Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 760—762.

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 5 діловодство, спр. 4262, ч. 1 («О лицах, осужденных Киевским военно-окружным судом 14 августа 1883 г.»), арк. 1—20; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 316, оп. 1, спр. 160, арк. 289—290; ЦДІА СРСР, ф. 1093, оп. 1, спр. 65, арк. 1—9.

**** Помер 22 серпня 1884 р.

⁶⁰ Био-библиографический словарь, т. III, вып. 2, ствп. 906—909.

⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1892 р., спр. 1173 («О дворянине Владимире Александровиче Мещерском»).

⁶² Там же, 1889 р., спр. 934 («Об отставном губерньском секретаре Иване Михайловиче Саранчеве»). За «височайшим повелінням» від 20 жовтня 1880 р. його було помилувано.

⁶³ Там же, 1883 р., спр. 1400 («О бывшем студенте Киевского университета Ангеле Ивановиче Богдановиче»). У 1893—1894 рр. він був одним із засновників і авторів маніфесту партії «Народне право». — Био-библиографический словарь, т. III, вып. 1, ствп. 336—338.

8 років каторжних робіт у фортецях, Саранчову — 6 років на заводах, Пироженку — заслання у найвіддаленіші місця Сибіру, а Бичкову — в не такі віддалені місця, Мещерському — зисилка в Тобольську губернію.

Однак ліквідація Стрельниковим народовольських груп Бичкова — Левинського і Гортинського та залишків Південно-Російського робітничого союзу не змогла припинити спроб народовольців встановити зв'язки з робітниками.

РОСІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В 1910—1915 рр.

А. К. МАРТИНЕНКО

Наприкінці 1909 — початку 1910 рр. економічна депресія в Росії змінилася промисловим піднесенням, що тривало до 1914 р. й розвивалося в умовах посиленої підготовки двох імперіалістичних угруповань до світової війни, боротьби за придбання союзників на Балканах.

В ці ж роки спостерігається даліше прагнення російської монополістичної буржуазії до завоювання нових зовнішніх ринків, у першу чергу на Близькому Сході, що цікавило торговельно-промислові кола не тільки Південної, але й Центральної Росії на чолі з Московським біржовим комітетом¹. Тому V з'їзд представників російської промисловості й торгівлі (травень 1910 р.) вимагав від уряду активізації балканської політики з метою посилення своїх економічних інтересів у цих країнах і протидії австро-німецькому засиллю в них². У лютому 1911 р. міністр торгівлі та промисловості Росії С. І. Тімашев у листі на ім'я міністра закордонних справ писав: «Зараз... увага наших торговельно-промислових кіл зосереджена головним чином на ринках Близького Сходу та на збільшенні туди експорту товарів вітчизняного виробництва»³.

Партії кадетів та октябристів, що відбивали інтереси торговельного і промислового капіталів країни⁴, прагнули одержати концесії на будівництво в Болгарії воєнних заводів, а також домагались від болгарського уряду замовлень на військові матеріали. Так, голова партії октябристів Гучков влітку 1910 р. у бесіді з російським військовим агентом у Болгарії полковником Леонтьєвим настійно рекомендував робити все для того, щоб одержати болгарські казенні замовлення в «російські руки» і обіцяв допомогти в цьому через Державну думу⁵.

З метою свого економічного посилення в балканських країнах, переслідуючи при цьому політичні та стратегічні цілі, царський уряд намагався залучити до боротьби за близькосхідні ринки й ті групи російських експортерів, які до цього часу не брали участі у цій справі⁶.

¹ И. В. Бестужев. Борьба в России по вопросам внешней политики 1906—1910 гг., М., 1961, стор. 67, 321—322.

² Центральний державний історичний архів СРСР, Ленінград (далі — ЦДІА СРСР), ф. 32, оп. 1, спр. 31, арк. 90, 98, 254; спр. 594, арк. 34—36.

³ Там же, ф. 23, оп. 11, спр. 101, арк. 1.

⁴ И. В. Бестужев. Назв. праця, стор. 67—69.

⁵ Центральний державний воєнно-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2000, оп. 1, спр. 3065, арк. 26.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 11, спр. 49, арк. 3 зв.

Коли в жовтні-листопаді 1910 р. російському дипломатичному агенту в Болгарії Сементовському-Курило та полковнику Леонтьєву стало відомо, що болгарський уряд планує побудувати пороховий, патронний та гарматний заводи і що «ця справа буде здана на концесію якійсь іноземній державі», обидва представники з особливою настирливістю рекомендували своєму петербурзькому начальству докласти всіх зусиль, щоб не випустити цієї можливості з російських рук⁷.

Та боротися із західноєвропейськими конкурентами, які мали в Болгарії широку агентуру і величезні кошти, царизмові було не під силу. Так, наприклад, агент фірми Крупа Кауфман щедро осипав грошами й подарунками болгарських політичних і військових діячів. Ця «щедрість» сторицею окупалася німецькому капіталові за рахунок болгарської казни. Російський уряд не мав таких можливостей.

Але, природно, не відсутність коштів на хабарі відігравала головну роль у невдачах російського капіталу під час спроб одержати концесії та замовлення у Болгарії. Основною причиною була економічна відсталість царської Росії та слабкість російської капіталістичної промисловості. Підтвердженням цього можуть бути торги на паровози й вагони, що відбулися у Болгарії в січні 1913 р. Російський Коломенський завод, який був єдиним з російських підприємств, що брав участь у цих торгах, запропонував найвищі з усіх конкуруючих фірм ціни і, звичайно, не одержав замовлень. Те ж саме вийшло й під час торгів на залізничні вагони⁸.

З метою розширення торгівлі з близькосхідними країнами в 1909 р. у Росії було створено товариство «Восток», головою якого став директор Російського товариства пароплавства і торгівлі О. К. Тімот. Особливу увагу товариство приділяло вивченню «всіх різноманітних умов, за яких... експорт у Болгарію зможе розраховувати на солідний успіх»⁹.

Для вивчення стану на ринках і кон'юнктури на різні види товарів Міністерство торгівлі та промисловості домовилося з Міністерством закордонних справ про те, що в усьому, що торкатиметься сфери економічної та торговельної діяльності, консули вступатимуть у безпосередній зв'язок з Міністерством торгівлі та промисловості Росії¹⁰, при якому було створено спеціальну «Довідкову частину». Бюлетень, що видавався цією частиною, публікував окремі донесення консулів з економічних та торговельних питань¹¹.

Крім того, 17 березня 1911 р. царський уряд вніс у Державну думу законопроект про введення посад агентів Міністерства торгівлі та промисловості за кордоном¹². В записці, представлений з цього приводу міністрові торгівлі та промисловості, зазначалося: «Завдання російської торгівлі на Близькому та Далекому Сході більш широкі. Вони обумовлюють не лише вивіз сировини, але й збут деяких виробів російської промисловості..., посилення торговельних відносин на Сході не лише з точки зору одних економічних, але й політичних інтересів». Відзначаючи, що «інтереси російської торговельної промисловості через відсутність досить компетентного та енергійного керівництва перебувають в не досить сприятливих умовах», в результаті чого збут ряду російських промислових товарів не лише не розвивався, але й переходив

⁷ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 3065, арк. 23; спр. 3066, арк. 57.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 11, спр. 374, арк. 22, 33.

⁹ Там же, спр. 687, арк. 1—1 зв.

¹⁰ Там же, оп. 1, спр. 140, арк. 42 зв.

¹¹ Там же, оп. 11, спр. 10, арк. 4, 29, 30.

¹² Там же, оп. 1, спр. 140, арк. 37.

«до рук іноземців» на Близькому Сході, в записці рекомендувалось встановити там «порівняно більшу кількість посад агентів»¹³.

11 квітня 1912 р. законопроект був прийнятий Державною думою, а 28 травня того ж року затверджений Миколою II. Невдовзі до Софії прибув агент вказаного міністерства Й. К. Окуліч, сферою діяльності якого, крім Болгарії, були також Сербія, Румунія та Чорногорія¹⁴.

На початку травня 1911 р. російський уряд вирішив командувати в Болгарію, Сербію та Румунію чиновника з особливих доручень Аматауні «для з'ясування сучасного стану діяльності російського Дунайського пароплавства, а також вивчення умов торгівлі у тих місцях»¹⁵. У Болгарії Аматауні мав з'ясувати, по-перше, «ступінь можливості вітчизняних вуглепромисловців брати участь у поставці вугілля для болгарських залізниць і чи можливо чекати згоди управління вказаних залізниць на заміну англійського вугілля російськими та на яких саме умовах»; по-друге, — за допомогою яких засобів можна досягти збільшення експорту російського гасу в Болгарію, прозондувавши при цьому можливість будівництва Російським Товариством пароплавства і торгівлі резервуарів для гасу у Варні, Бургасі та Софії; по-третє, — на яких умовах можна заснувати російський банк у Болгарії; по-четверте, вивчити, через які статті можна збільшити ввіз товарів у Болгарію та якими засобами цього досягти. Крім того, Аматауні доручалося зібрати відомості про те, «які існують в Болгарії, Сербії та Румунії найголовніші організації у справах хлібної торгівлі...», в якому стані знаходиться елеваторна справа... та чи є там... кооперативні зерносховища»¹⁶.

Коли Аматауні вже був у дорозі, царський уряд вирішив для більш глибокого вивчення справи обмежити район його діяльності лише Румунією, а в Болгарію та Сербію надіслати російського фінансового агента в Константинополі О. С. Остроградського. Та Аматауні, очевидно, розглядав свою поїздку як приємну прогулянку і, щоб не нудьгувати в дорозі, порушуючи інструкцію, приєднався до Остроградського. І хоч ці чиновники й відвідали в Болгарії Рушук (Руса) та Софію, серйозним вивченням справ вони не займалися. Звіт Аматауні не містив ні важливих відомостей, ні відповідних рекомендацій¹⁷. Таким чином, ця поїздка ні на крок не просунула вперед справу російсько-болгарських економічних зв'язків.

Щоб активізувати російсько-болгарські торговельні зв'язки, 18 травня 1911 р. в Одесі була скликана нарада представників болгарських торговельних палат і російських торговельно-промислових організацій чорноморського району. Від Болгарії тут були присутні представники всіх торговельних палат, від Росії — головним чином, представники торговельно-промислового капіталу Одеси. Тімрот, який головував на нараді, у вступному слові зазначив, що після промислової кризи та економічної депресії створився сприятливий момент для широкого розвитку торговельних відносин між Росією і Болгарією й закликав обидві сторони сприяти усуненню труднощів, що стоять на їх шляху. Потім голова комітету Одеського товариства фабрикантів і промисловців С. І. Соколовський виголосив велику промову, в якій звинувачував болгарську сторону в небажанні розширити торговельні зв'язки з Росією, хоча, за його твердженням між двома країнами існують зручні морські

¹³ Там же, арк. 42—43.

¹⁴ Там же, оп. 5, спр. 24, арк. 61.

¹⁵ Там же, оп. 11, спр. 101, арк. 5.

¹⁶ Там же, арк. 8—9 зв.

¹⁷ Там же, арк. 36, 37, 39 зв.

шляхи. У проєкті резолюції, запропонованому Соколовським, відзначалася «ненормальність існуючих економічних відносин між Росією та Болгарією» й рекомендувалося: 1. Доручити Одеському товариству фабрикантів і промисловців у Росії та Колегії представників торговельних палат у Болгарії шляхом спільних зусиль та спільних переговорів з відповідними відомствами... скласти загальний план дій... для того, щоб економічне зближення обох країн стало реальним фактором... 2. Доручити вищезгаданим організаціям... скликати в Софії з'їзд представників російських та болгарських торговельно-промислових організацій для затвердження виробленого ними... плану.

Голова болгарської делегації Г. Караджев у своєму виступі відзначив, що торговим палатам у Болгарії не було відомо про вказані труднощі й висловився за прийняття запропонованої резолюції, яку було прийнято одностайно¹⁸.

Але нарада в Одесі не дала бажаних наслідків. Хоча болгарська делегація після повернення на батьківщину й висловилася за розширення торгівлі з Росією¹⁹, ця ініціатива не одержала дальшого розвитку. Намічене нарадою в Одесі скликання російсько-болгарського з'їзду так і не відбулося.

У вересні 1911 р. почалася італо-турецька війна. Скориставшись важким становищем Туреччини, царська дипломатія поставила перед турецьким урядом питання про відкриття проток Босфор і Дарданелли для російських військових суден*. Активізація політики царизму на Близькому Сході супроводжувалася дальшими спробами посилити економічні позиції Росії в цьому районі і, особливо, в Болгарії, яка, як писав 11 жовтня 1911 р. товариш міністра торгівлі та промисловості П. Л. Барк, «за своїм географічним положенням є найбільш зручним і вигідним ринком збуту для наших товарів», і зближення з якою «є, безперечно, одним із завдань першочергового значення»²⁰.

Донесення російського консула в Софії К. Джаккелі (№ 102 від 11 вересня 1911 р.)²¹ привернуло особливу увагу Голови Ради Міністрів Росії В. М. Коковцева, і він незабаром зустрівся з товаришами міністра торгівлі та промисловості Коноваловим і Барком. Після цього під головуванням Коновалова та Барка у міністерстві було скликано Особливу нараду, яка накреслила ряд заходів, спрямованих на поліпшення умов російського експорту в країни Близького Сходу (зниження залізничних тарифів та морських фрахтів, полегшення різних митних, акцизних формальностей, пільги щодо повернення мит за товари, що експортуються). На нараді було вирішено надіслати в країни Близького Сходу «особливу експедицію», яка, згідно з рішенням, «повинна носити цілком практичний характер і мати завданням не якесь абстрактне дослідження ринків, а безпосереднє практичне вивчення справи на місцях та досягнення цілком реальних наслідків у вигляді встановлення торговельних відносин, а, по можливості, й негайного укладення торговельних угод»²².

15 листопада 1911 р. Міністерство торгівлі та промисловості скликало Міжвідомчу нараду під головуванням керуючого канцелярією мі-

¹⁸ Протокол наради див.—там же, спр. 687, арк. 1—7 зв.

¹⁹В. А. Жебокрицкий. Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1960, стор. 61.

* Події, пов'язані з цим, відомі як «демарш Чарикова» (див.—История дипломатии, т. II, М., 1963, стор. 710—714; И. С. Галкин. Демарш Чарикова в 1911 г. и позиция европейских держав.—«Из истории общественных движений и международных отношений», М., 1957; И. В. Бестужев. Назв. праця, стор. 336—354).

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 11, спр. 10, арк. 44 зв.

²¹ Повний текст див.—там же, арк. 33—36.

²² Там же, оп. 1, спр. 115, арк. 66, 54—54 зв.

ністра В. В. Прилежаєва. Її мета полягала в тому, щоб визначити коло питань, які повинна з'ясувати експедиція, та пункти де вона мала побувати²³. Під час наради зазначалося, що «по суті, умови та вимоги близькосхідного ринку добре відомі експортерам Півдня Росії». Труднощі полягали в тому, що Росія не мала ряду товарів, які «за своєю якістю й ціною могли б знайти збут на цих ринках». Тому Тімот, наприклад, пропонував спочатку з'ясувати, що можуть запропонувати для експорту російські промисловці. Але оскільки на це потрібен був час, а царський уряд поспішав, членам експедиції рекомендувалось звернути особливу увагу на такі товари як спирт, вугілля та вироби гірничої промисловості, гас та інші нафтопродукти, цукор, борошно, мануфактуру, канітельний товар, мішуру, ліс, сірники, фаянс, скло, металеві вироби, картон, папір, фармацевтичні та парфюмерні вироби, шкіру і взуття.

Учасники наради знову наголосили на тому, щоб уряд запровадив пільги і вжив заходів щодо полегшення експорту. Нарада визначила питання, які повинна була з'ясувати експедиція, і вказала приблизні пункти відвідання: Варна, Константинополь, Салоніки, Смірна, Мерсіна, Бейрут, Порт-Саїд, Александрія, Трапезунд*.

Головним російським торговельно-промисловим фірмам було запропоновано взяти участь в експедиції**. Але на це погодилися лише ті фірми, які або намагалися заново розпочати торгівлю з близько-східними країнами, або розширити свої торговельні зв'язки, а також чиновники Міністерства торгівлі та промисловості В. К. Лісенко, М. І. Аматауні, В. М. Лінден та Міністерства фінансів К. Я. Загорський²⁴.

27 січня 1912 р., напередодні відплиття експедиції з Одеси, там відбулася нарада, на якій учасники експедиції зустрілися з представниками інших фірм. Пропозиції взяти участь у цій нараді були розіслані торговцям та промисловцям Півдня Росії, але відгукнулися на них лише кавказькі експортери нафтопродуктів. Отже, на зустрічі були присутні майже ті ж самі особи, що брали участь і в нараді з представниками болгарських торговельних палат 18 травня 1911 р.

Голова Ради З'їзду представників промисловості та торгівлі Півдня Росії О. О. Гуляєв, відкриваючи нараду, ще раз підкреслив, що за допомогою економічного зближення з країнами Близького Сходу досягаються не лише економічні, але й політичні цілі Росії. Цікавою була промова Соколовського, який цього разу твердив, що «уся справа експорту не організована» і «становище зовсім не сприяє йому», тобто цілком протилежне сказаному ним 18 травня 1911 р. Загальне переконання російських торговців і промисловців зводилося до того, що експорт промислових товарів їм «ні до чого, що на його шляху існує безліч перешкод, які все одно не допустять його розвитку». В Росії, за словами Соколовського, за все розплачується споживач, він «мусить платити, у нього немає іншого вибору. Споживач же за кондомом за наші неподобства платити не бажає». Російські капіталісти теж не хотіли втрачати прибутків. І Соколовський вимагав, щоб царизм, якщо він зацікавлений у посиленні своїх позицій на Близькому Сході, повертав за рахунок сплатників податків промисловцям і торговцям різницю між

²³ Про Міжвідомчу нараду див.—там же, арк. 39—41, 54—59 зв.

* Згодом до маршруту був доданий Белград замість Трапезунда. (ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 1, спр. 115, арк. 173, 182, 189—190).

** Членам експедиції надавалося право безкоштовного проїзду та провезення зразків товарів на спеціальному судні. Коштів на командировочні витрати вони не отримували. Чиновники, що супроводжували експедицію, а також російські дипломатичні та консульські представники на місцях повинні були надавати членам експедиції «всіляку допомогу» (ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 1, спр. 115, арк. 47—48).

²⁴ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 1, спр. 115, арк. 122, 199.

низькими цінами на зовнішньому та високими цінами на внутрішньому ринках²⁵.

Інші капіталісти наголошували на тому, що консули погано відстоюють їх інтереси за кордоном, що Одеський порт погано обладнаний для експорту. Фактично всі претензії експортерів адресувалися царському урядові. Ніякого наказу від учасників наради члени експедиції не одержали.

І все ж експедиція, що відбула з Одеси 28 січня 1912 р. й тривала близько двох місяців, дала деякі позитивні наслідки. Вона дозволила групі зацікавлених торговців та промисловців краще познайомитися з близькосхідними ринками і з'ясувати перспективи розвитку експорту різних категорій російських товарів. У записці міністра торгівлі та промисловості Росії Тимашева на ім'я Голови Ради Міністрів Коковцева від 22 січня 1913 р. зазначалося: «До останнього часу головними предметами нашого вивозу в Болгарію був гас, сочевиця, олія, солона та в'ялена риба, ікра, цукор. За відомостями, одержаними експедицією..., ми могли б успішно поставляти на болгарський ринок й інші товари, як-от: кам'яне вугілля, гумові вироби, лісоматеріали, фарфорові та скляні вироби, предмети металургійного виробництва, крам, парфюмерію, папір та картон, кондитерські вироби тощо». Далі він повідомляв, що Товариство «Треугольник», Московське експортне товариство, фірма «Нобель», Товариство Ралле та К^о, фірма І. О. Найдича та ін. заснували у Болгарії свої постійні представництва²⁶.

Хоч збільшення російського експорту в Болгарію у 1912—1913 рр. появлялося в першу чергу ростом потреб цієї країни у зв'язку з Балканськими війнами*, а його питома вага в загальному імпорті Болгарії була, як і раніше, невелика, все ж у значному збільшенні російського вивозу в Болгарію в ці роки зусилля російського уряду, мабуть, відіграли певну роль. В усякому разі те, що в 1911 р. в торгівлі з Росією Болгарія мала активний торговий баланс (див. таблицю 1) при загальному пасивному балансі країни (її зовнішньоторговельний дефіцит досягав 14 710 863 левів), було результатом підвищеної уваги російського уряду до розширення торговельних зв'язків з цією країною.

15 листопада 1912 р. комерсанти А. Я. Столкінд з Москви та Г. Л. Мінскер і М. З. Хайкевич з Риги заснували в Болгарії фірму «Російсько-балканське торговельне агентство» з основним капіталом 150 тис. франків. Передбачалося, що воно діятиме в контакт з групою болгарських комерсантів на чолі з фірмою «Ганчев і К^о» і що в разі перемоги над Туреччиною буде створене спільне «Болгарсько-російське торговельне товариство», яке б не тільки вело торговельну діяльність на Балканському півострові, але й займалося б також будівництвом нових промислових підприємств та шляхів сполучення в цьому районі²⁷.

У 1912 р. російське товариство «Нобель» одержало від болгарського уряду дозвіл і розпочало будівництво на березі Варненського каналу резервуарів-сховищ для гасу та бідонної фабрики²⁸.

Восени 1912 р. в Софії було організовано «Музей-виставку росій-

²⁵ Там же, арк. 201—202.

²⁶ Там же, оп. 11, спр. 129, арк. 64 зв., 65.

* 18 вересня 1912 р. Окуліч писав: «Посланник... Неклюдов та військовий агент полковник Романовський вважають надзвичайно важливим зараз надати всіляку допомогу болгарському урядові в справі постачання армії необхідними припасами» (ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 11, спр. 129, арк. 3—3 зв.). 20 вересня 1912 р. Окуліч знову сповіщав: «Посланник... Неклюдов бажав би, щоб була надана всіляка допомога болгарам у справі постачання їх предметами для армії і країни». (Там же, арк. 4).

²⁷ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 11, спр. 129, арк. 34.

²⁸ Там же, арк. 28.

Таблиця 1

Торговельний обмін в карбованцях
між Росією та Болгарією за період 1900—1915 рр.

Роки	Вивіз з Росії до Болгарії	Вивіз з Болгарії до Росії	Торговий баланс Росії з Болгарією (в крб.)	% болгарського вивозу в Росію відносно до російського вивозу в Болгарію
1900	479973	386487	93486	80,5
1901	849831	72075	777756	8,4
1902	626402	107135	519267	13,9
1903	815177	144158	671019	17,7
1904	723568	58557	665011	8,1
1900—1904	3494951	768412	2726539	21,9
1905	702175	36790	665385	5,2
1906	307469	340859	—33390	110,9
1907	352926	119026	233900	33,7
1908	458041	38555	419486	8,4
1909	791871	32118	759753	4,0
1905—1909	2610682	567348	2043334	21,7
1910	211101	56908	154193	26,9
1911	321287	326082	—4795	101,5
1912	3543630	46367	3497263	1,3
1913	2343078	32278	2310800	1,4
1914	1556727	90978	1465749	5,8
1910—1914	7975793	564513	7411280	7,1
1915	365696	1201582	—835886	328,6

* Таблицю складено на підставі даних довідника «Обзор внешней торговли России» за 1900—1915 рр., Спб, 1901—1916 рр.

ських товарів», що фінансувалась Міністерством торгівлі та промисловості Росії і проіснувала до вересня 1915 р.²⁹

Одним з моментів, що гальмував розвиток торгівлі та економічних зв'язків між двома країнами була відсутність у Болгарії російської кредитної установи. Російський капітал зробив кілька спроб проникнути у банківські установи Болгарії. Так, «Міжнародний комерційний банк у С.-Петербурзі» взяв деяку, правда незначну, участь у створенні в січні 1912 р. в Софії нового іпотечного банку «Сейло сіе Блаіе», де основний капітал був франко-австро-бельгійський і частково болгарський³⁰.

У квітні 1912 р. у Софії відкрився банк «Търговска и ипотечна банка на Бълканите»*, що вважався франко-російсько-болгарською установою**, хоч російська частка в ньому була незначною. Спочатку планувалося, що російські банки («Міжнародний комерційний у С.-Петербурзі», «Волзько-Камський», «С.-Петербурзький розрахунковий» і «Російський банк для зовнішньої торгівлі») ще внесуть свою недодану частку, але відсутність вільних капіталів, мабуть, не дозволила цього зробити, і вже в травні 1912 р. російська група банків поступилася 1 млн. франків з своєї частки перед французькими компаньйонами. У

²⁹ Там же, оп. 1, спр. 190, арк. 3; спр. 382, арк. 1; оп. 11, спр. 374 арк. 161.

³⁰ Див. Ж. Натан, Л. Бероу. Монополістический капитализъм в България, София, 1958, стор. 47—48.

* Ж. Натан та Л. Бероу вважають, що цей банк був створений в лютому 1912 р. (Там же).

** Основний капітал повинен був розподілятися так: французький — 5 млн., болгарський — 2,5 млн. і російський — 2,5 млн. франків, але на момент створення банку російська частка становила лише 450 тис. франків.

Таблиця 2

Товари, що Росія вивозила до Болгарії

№№ п/п	Назва товарів	1910	Роки				
			1911	1912	1913	1914	1915
1.	Хліб (зерно, борошно)	21,1	4,1	20,1	562,7	347,1	
2.	Ікра червона	19,7	48,7	9,2	42,2	206,5	60,8
3.	Ікра інша		0,5		0,5	5,5	2,0
4.	Копчена та солена риба		13,5	14,9	27,9	12,0	
5.	Цукор	2,8	10,4	68,9	4,0		
6.	Чай		9,3	2,2			
7.	Варення, цукерки		1,4	2,7	7,0	1,3	
8.	Олія	12,6	72,0	43,9	345,4	624,9	242
9.	Спирт та спиртові напої					15,1	
10.	Сир овечий				2,9	9,3	3,0
11.	Сухофрукти				1,1		
12.	Гриби сушені				0,5		
13.	Масло коров'яче				13,6		
14.	Сало бараняче				4,3		
15.	Інші харчові вироби				105,6		
16.	Насіння, рослини	1,2	0,8	8,2	2,6	16,1	23,1
17.	Велика рогата худоба		1,3	1,0	203,1	1,2	
18.	Коні	4,4	14,0	556,4	287,1	12,6	
19.	Шкіра		43,3	6,9	19,4	12,2	
20.	Сіно				4,1		
21.	Газ та нафтопродукти		10,7	21,2	239,7	93,9	
22.	Кам'яне вугілля	8,0	4,0	344,6	55,1		
23.	Мідь (у злитках)	2,7					
24.	Азбест	1,8					
25.	Цемент		6,5				
26.	Вално		6,5				
27.	Ліс, дошки, шпали	33,3	13,5	57,7	45,7	19,9	
28.	Вироби з дерева	3,6	10,3	29,2	39,4	12,0	1,0
29.	Сірники				56,5		
30.	Дьоготь				0,8		
31.	Папір	1,0		2,2			2,6
32.	Кодола, канати				5,3		
33.	Коноплі				18,2		
34.	Скипидар		0,5		1,8	2,1	
35.	Залізні та сталеві вироби	3,0	13,4	1744,3	40,5	4,7	
36.	Машини та агрегати до них	8,0	1,0	87,6	18,0	51,6	4,0
37.	Вироби з міді			1,8	0,8		
38.	Вироби з золота			4,1			
39.	Вироби із скла	3,0		1,7	2,8	3,6	
40.	Електротовари			1,0			22,4
41.	Хімічні та фармацевтичні товари	6,9		3,1	34,2	4,8	
42.	Дубильні речовини				1,1		
43.	Добрива				16,3		
44.	Клей	2,6	4,1				
45.	Взуття			397,9	2,7		
46.	Калоші			19,9	1,2		
47.	Шерстяні тканини		0,9		3,6	0,8	

(Продовження табл. 2)

№№ п/п	Назва товарів	1910	Роки				
			1911	1912	1913	1914	1915
48.	Бавовняні та лляні тканини		3,3	11,4	6,3	1,3	
49.	Шовкові тканини			22,7	2,0		
50.	Галантерея			1,1	17,1	2,8	
51.	Косметика		3,6	9,9	9,9	28,7	
52.	Музичні інструменти			2,3	0,5	0,5	
53.	Книги	54,9	4,6	12,2	17,3	8,5	

Таблиця 3

Товари, що Болгарія вивозила до Росії
(у тис. крб.) *

№№ п/п	Найменування товарів	1910	1911	Роки			
				1912	1913	1914	1915
1.	Трояндове масло	1,4		27,8		46,0	2,8
2.	Ефірні масла	1,0	10,4			27,0	69,3
3.	Ладан			3,3			
4.	Дубильні речовини, фарби	2,7	15,0	1,4	2,9		448,7
5.	Овочі, фрукти (у тому числі сушені)	1,6	6,3	2,8	1,7	0,6	17,0
6.	Зерно (у тому числі рис)			1,2		15,0	
7.	Насіння, рослини		0,7	1,3	1,3	1,5	12,7
8.	Тютюн		0,6			1,1	124
9.	Кофе		1,9				
10.	Шоколад						8,4
11.	М'ясо в'ялене та копчене	1,9					
12.	Сало					3,6	
13.	Спиртові напої			2,0			12,9
14.	Риба та рибопродукти				3,9		1,1
15.	Мінеральні води	1,7					
16.	Дрова, ліс		8,9	9,1			
17.	Деревне вугілля		1,6				
18.	Каміння (у тому числі мармур)		1,9		1,2	2,2	
19.	Дерев'яні вироби	5,6	3,6	3,1		2,1	1,2
20.	Папір, паперові товари		1,8				2,1
21.	Каніфоль				1,2		
22.	Тальк						3,1
23.	Хімічні та фармацевтичні товари						13,0
24.	Шкіри (необроблені)		257,9				404
25.	Шкурки		2,2	1,3	1,5	1,0	
26.	Кам'яне вугілля		1,3		12,4	0,7	
27.	Олово	1,5					
28.	Ртуть						4,0
29.	Ремісничі та сільськогосподарські інструменти		2,9				
30.	Судна, машини						2,5
31.	Вогнепальна зброя ручна						2,6
32.	Залізні та мідні вироби						3,7
33.	Фізичні прилади						4,9

* Таблиці складено на підставі довідника «Обзор внешней торговли России» за 1910—1915 рр., Вартість вивезених товарів показана після стягнення з них митних зборів. Вартість товарів, вивезених на суму менше 0,5 тис. крб., не показано.

зв'язку з цим керівні посади в банку потрапили до рук іноземців: головою та віце-головою правління стали французькі фінансисти (відповідно Лост і Равін), адміністратором — болгарський представник Ляховський, директором у Софії — француз Севіне. Таким чином, як констатував Окуліч, «банк перестав носити слов'янський характер». «Нині, — писав він у вересні 1912 р., — цей банк зовсім не цікавиться розвитком російсько-болгарських торговельних відносин»³¹.

Скаржачись на індиферентне ставлення російських банків до роботи на Балканському півострові, Окуліч вказував на величезне політичне значення створення російських банківських установ у Белграді, Варні, Ніші, Софії, Бургасі і, особливо, в Салоніках. Він просив Міністерство торгівлі та промисловості вплинути на російські банки, що вклали свої капітали у «Търговска и ипотечарна банка на Бълканите» («Торговельно-іпотечний банк на Балканах»), і спонукати їх до створення самостійного російського банку на Балканах³².

Серед русофільської частини болгарської буржуазії в цей час дійсно було помітним прагнення до економічного та політичного зближення з Росією, і ця частина болгарських ділових кіл домагалася відкриття у Болгарії банку з чисто російським капіталом, вважаючи, що це може серйозно вплинути на зближення двох держав. Саме тому директор болгарського страхового товариства «Нью-Йорк» Георгій Георгов та колишній професор Софійського університету П. Бахметєв, які перебували у Петербурзі в липні 1912 р., звернулися до міністра торгівлі та промисловості Тімашева з проханням відкрити в Болгарії «виключно російський банк». Тімашев обіцяв перевести до Болгарії 1,5—2 млн. крб. з Державного казначейства³³. Але напружене становище в цьому районі напередодні Першої балканської війни примусило російський уряд зайняти вичікувальну позицію у цій справі.

Переконали перемоги союзників над Туреччиною, розширення за її рахунок болгарської та сербської територій і, особливо, перспектива виходу Болгарії до Егейського моря створили сприятливу кон'юнктуру для економічної активності Росії в цих країнах. Окуліч писав, що викуп залізниць, які проходили по зайнятій болгарами території і належали англійським та австрійським компаніям, а також необхідність побудови нових залізничних шляхів створять для Болгарії широку потребу в кредиті, і російський банк, якби він був створений, міг би надати його на дуже вигідних умовах; переселення турків із зайнятих територій призведе до широкої спекуляції землею, на чому іноземні банки також зможуть погріти руки. У зв'язку з усім цим, а також враховуючи «важливість збереження політичного впливу Росії на Балканах», 19 листопада 1912 р. Окуліч знову поставив перед своїм петербурзьким керівництвом питання про відкриття російських банківських установ у Болгарії та Сербії³⁴.

У другій половині грудня 1912 р. виникла ідея замість створення тут самостійного російського банку значно посилити позиції російського капіталу в «Торговельно-іпотечному банку на Балканах». Болгарська сторона висловила побажання, щоб частина капіталів, що перебувала під контролем французів (1 млн. 800 тис. франків), була придбана росіянами³⁵. Не лише Окуліч, але й Неклюдов гаряче підтримали цю ідею перед Петербургом³⁶.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 11, спр. 129, арк. 9 зв.— 10.

³² Там же, арк. 10—11.

³³ Там же, арк. 8, 88.

³⁴ Там же, арк. 36—38.

³⁵ Там же, арк. 39—40.

³⁶ Там же, арк. 49.

25 грудня 1912 р. міністр фінансів Болгарії Т. Тодоров прибув до Петербурга, щоб схилити російський уряд до підтримки вимог болгарської сторони про проведення болгаро-турецького кордону по лінії Родосто-Мідія. Крім того, йому було доручено «домовитися (з урядом Росії.— А. М.) про деякі фінансові питання»³⁷. Разом з Тодоровим до Петербурга прибув Ляховський³⁸. Одночасно до російської столиці був викликаний і Окуліч³⁹.

У Петербурзі Ляховський вручив Голові Ради Міністрів та міністрові фінансів В. М. Коковцеву доповідну записку, в якій підкреслювались переваги створення «Російсько-болгарського або Слов'янського банку». «Кращі болгарські представники та фінансисти уповноважили мене доповісти...,— зазначалося в ній,— що даний момент є вирішальним для економічного завоювання Росією Балканського півострова... Австрійські та німецькі фінансові сили вже захоплюють ринки шляхом створення великих банків. Болгарські фінансисти, щоб перешкодити цьому, бажають зблизитися з російськими фінансистами... Ці ж болгарські фінансисти заявляють, що в разі відмови російських фінансистів... вони змушені будуть прийняти інші пропозиції»⁴⁰. Копію цієї записки Ляховський передав міністрові торгівлі та промисловості Тімашеву⁴¹.

Під час перебування в Петербурзі Тодоров з свого боку намагався переконати російський уряд прийняти болгарські пропозиції. У відповідь на зауваження Коковцева про те, що для здійснення цієї справи потрібна, крім бажання російської сторони, ще й згода Лоста і К^о на передачу росіянам французької частини капіталу у «Торговельно-іпотечному банку» і що він, Коковцев, має сумнів у тому, що французькі банкіри погодяться на це, Тодоров обіцяв «особисто переговорити з представниками французької групи»⁴².

В Росії розуміли економічну та політичну вигоду запропонованого проекту. 22 січня 1913 р. Тімашев писав Коковцеву, що «створення... російського банку... не може не бути істотним фактором у справі посилення торговельних відносин Росії з названою країною (Болгарією.— А. М.)». Тому, «як з точки зору збереження за Росією на Балканах політичного впливу, так і з точки зору встановлення більш тісних економічних зв'язків з Болгарським королівством, створення російсько-болгарського банку... було б заходом своєчасним та бажаним»⁴³. Але через надзвичайну залежність царизму від французького фінансового капіталу і побоюючись зіпсувати відносини з союзним французьким урядом, який завжди дуже ретельно захищав інтереси своїх банкірів, російський уряд зволікав реалізацію цієї справи.

Тодоров же, який обіцяв домовитися про це з відповідними французькими колами, прибувши в Париж, щоб одержати 20 млн. позики для болгарського уряду, не наважився порушити такого неприємного для французьких банкірів питання⁴⁴. Повернувшись у Софію, він заявив Окулічу, що не мав можливості переговорити з Лостом у Парижі щодо продажу російській групі фінансистів його частки в Балканському торговельно-іпотечному банку; не зміг він також заявити Лосту й про те, що болгарський уряд позбавляє цей банк привілеїв, які йому вже

³⁷ Там же, арк. 50.

³⁸ Там же, арк. 63.

³⁹ Там же, арк. 56.

⁴⁰ Там же, арк. 59—60.

⁴¹ Там же, арк. 63.

⁴² Там же, арк. 67.

⁴³ Там же, арк. 65 зв.— 66.

⁴⁴ Там же, арк. 79 зв.

надані. При цьому Тодоров додав, що «буде радий, якщо росіянам вдасться самим влаштувати викуп французької частини і, збільшивши капітал, створити сильний російсько-болгарський банк»⁴⁵.

Розчарований Окуліч вважав, що невиконання Тодоровим його обіцянки не повинно зруйнувати всю справу, і «російські фінансові кола повинні самі домовитися з французами»⁴⁶. Але 19 лютого 1913 р. директор кредитної канцелярії Росії Давидов повідомив: «Міністерство фінансів не в змозі вжити з свого боку будь-яких заходів у цій справі. Разом з тим, не можу приховати від Вас, що в даний момент неможливо розраховувати на придбання російськими банками у французьких акціонерів акцій банку, оскільки непевність становища балканських справ є серйозною перешкодою для активного виступу російських фінансових груп»⁴⁷. І хоч Окуліч запевняв, що ніякої непевності не існує, міністерство з ним не погодилось⁴⁸.

Різке загострення становища на Балканах влітку 1913 р. внаслідок початку Другої балканської війни, і особливо, зміна політичної орієнтації Болгарії в результаті приходу до влади 4 липня 1913 р. германофільського уряду В. Радославова, призвели до того, що спроби створення російського банку в Болгарії остаточно припинилися. Відверта орієнтація уряду Радославова та царя Фердинанда на Троїстий союз значно погіршила умови для економічних відносин між Болгарією та Росією⁴⁹. Під тиском германофільських кіл орган болгарських торговців і промисловців газета «Възраждение» 14 грудня 1913 р. закликала бойкотувати російські товари⁵⁰.

Але торгівля між двома країнами не припинилася ні в 1914 р., ні навіть у 1915 р. (див. таблиці 2 і 3), хоч у ці роки вона значно скоротилася. З початку першої світової війни Німеччина та Австро-Угорщина майже припинили експорт своїх товарів у Болгарію⁵¹, в результаті чого, за визнанням болгарського міністра торгівлі та промисловості Бакалова, Болгарія відчувала «гостру потребу в предметах іноземного виробництва»⁵². Але внаслідок заборонних заходів, застосованих російським урядом щодо вивозу до нейтральних країн після початку війни, торгівля між Росією та Болгарією була значно обмежена⁵³.

У вересні 1915 р. економічні зв'язки між цими країнами остаточно припинилися у зв'язку з розривом дипломатичних відносин і вступом Болгарії у війну на боці країн Троїстого союзу.

⁴⁵ Там же, арк. 68 — 68 зв.

⁴⁶ Там же, арк. 79 зв.

⁴⁷ Там же, арк. 81.

⁴⁸ Там же, арк. 82.

⁴⁹ Там же, арк. 110; оп. 5, спр. 24, арк. 8, 32, 45.

⁵⁰ Там же, оп. 11, спр. 129, арк. 147.

⁵¹ Там же, оп. 1, спр. 318, арк. 23.

⁵² Там же, арк. 23—27 зв.

⁵³ Там же, ф. 560, оп. 26, спр. 1262, арк. 19, 20 зв.

Замітки

А. В. Торба
ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНОГО
РІВНЯ ТРУДЯЩИХ ДОНБАСУ
В 1959—1970 РР.

Одне з головних завдань партії в комуністичному будівництві — формування нової людини, підвищення культурного рівня народу. У звітній доповіді Генерального секретаря

ЦК КПРС Л. І. Брежнєва XXIV з'їздові партії підкреслювалося: «Велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹.

В нашій країні використовуються різноманітні форми підвищення культурного рівня населення. Це загальноосвітні школи, професійно-технічні училища, середні та вищі спеціальні учбові заклади, культурно-освітні установи тощо. Велику роль у формуванні всебічно розвиненої людини відіграє художня творчість.

Як і раніше, основною базою культурного виховання залишається загальноосвітня середня школа. Її роль особливо зросла в розвинутому соціалістичному суспільстві, поступ якого обумовлюється успіхами науково-технічної революції, що, в свою чергу, залежать від кваліфікації кадрів.

Протягом 1959—1970 рр. в нашій країні обов'язковий рівень загальноосвітньої підготовки підвищувався двічі: після прийняття Верховною Радою СРСР «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» відбувався перехід до обов'язкової восьмирічної освіти, а після XXIII з'їзду КПРС, з 1966 р., — до загальної середньої.

Держава дедалі більше виділяє коштів на народну освіту: наприклад, у Ворошиловградській області з 1958 по 1970 рр. витрати на неї майже потроїлися (з 34,2 до 96,9 млн. крб.), а фонд всеобучу збільшився з 185,5 тис. крб. у 1960 р. до 403,4 тис. у 1970 р.²

Велику турботу про дальше піднесення роботи школи виявляють широкі кола громадськості. В Донбасі ввійшли в традицію місячники огляду будівництва шкіл та дошкільних дитячих закладів. Це починання було підтримане ЦК КП України, 9 червня 1962 р. він прийняв постанову про проведення такого огляду по всій республіці³, що відіграло велику роль у зміцненні матеріальної бази шкіл та дошкільних закладів.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

² Основные показатели развития экономики и культуры Ворошиловградской области в восьмой пятилетке (1966—1970 гг.), Ворошиловград, 1971, стор. 190.

³ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 819, арк. 60; «Правда Украины», 12 червня 1962 р.

За 1959—1970 рр. в Донбасі введено в дію 823 школи на 388,5 тис. учнівських місць⁴. Кількість середніх шкіл за цей період збільшилася з 906 до 1333, число учнів — з 551,9 тис. до 812,3 тис., учителів — з 44,8 тис. до 61,8 тис.⁵ Навчанням було охоплено всіх дітей і підлітків шкільного віку.

Вдосконалювався навчально-виховний процес, поглиблювалися знання учнів. Здійснення Закону про школу (1958 р.) наблизило її до життя, до практики соціалістичного будівництва. Так, певні позитивні результати дало впровадження професійної підготовки учнів, але поширення цього заходу на всі без винятку середні загальноосвітні школи себе не виправдало. Досвід показав, що професійну підготовку доцільно вводити лише там, де для цього створені належні умови.

Однією з найважливіших передумов здобуття учнями політехнічної освіти є добре організована професійна орієнтація, якій наша партія в 60-ті роки надала державного значення. Життя доводить, що цю роботу треба починати не в старших класах, а значно раніше.

Партійні, радянські організації, громадськість Донбасу вживають дійових заходів до підвищення культурно-технічного рівня працюючої молоді. Ця справа набрала особливої ваги в умовах дедалі зростаючої механізації та автоматизації виробництва. Якщо при простій механізації робітник міг обійтися з 6—9-річною освітою, то автоматизоване виробництво й розвиток електроніки вимагають від нього не тільки закінченої освіти, а й дальшого поповнення своїх знань⁶.

Підвищення загальноосвітнього рівня сприяє розвиткові руху раціоналізаторів та винахідників, активізує участь трудящих у громадській діяльності, управлінні державою.

Велику роль у піднесенні культурно-технічного рівня робітників і селян відіграють вечірні (змінні) та заочні загальноосвітні школи. В досліджуваний період значно збільшилося число трудящих, які здобували освіту в школах для дорослих без відриву від виробництва⁷. Це дало відчутні результати. У Ворошиловградській області, наприклад, кількість тих, хто не мав восьмирічної освіти, за п'ятиріччя скоротилася більше ніж у 7 разів (з 226,0 тис. до 31,7 тис. чол.). Проте частина працюючої молоді все ж не була охоплена навчанням, бо не всі юнаки та дівчата усвідомили необхідність постійно підвищувати свій загальноосвітній рівень. Вони потребують пильнішої уваги, наполегливої індивідуальної виховної роботи.

Зросла роль професійно-технічних училищ. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на XXIV з'їзді партії підкреслив: «Одним з найперспективніших шляхів здійснення загальної середньої освіти ми вважаємо (при збереженні провідної ролі загальноосвітньої школи) дальший розвиток профтехучилищ, які дають середню освіту»⁸.

На початок 1971 р. в Донбасі функціонувало 55 професійно-технічних училищ, у яких майбутні гірники, будівельники, металурги, хіміки,

⁴ Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник, Донецк, 1967, стор. 220.

⁵ Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник, Донецк, 1963, стор. 233; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник, Донецк, 1966, стор. 163; Основные показатели развития экономики и культуры Луганской области, Луганск, 1966, стор. 96; Донецкая область в восьмой пятилетке, Донецк, 1971, стор. 110 (підраховано автором).

⁶ Социально-экономические проблемы народного образования, М., 1969, стор. 51.

⁷ Народное хозяйство Донецкой области, стор. 163; Донецкая область в восьмой пятилетке, стор. 135; Основные показатели развития экономики и культуры Луганской области, стор. 98; Основные показатели развития экономики и культуры Ворошиловградской области в восьмой пятилетке, стор. 181 (підраховано автором).

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 97.

працівники громадського харчування та сфери обслуговування одночасно з високою кваліфікацією з обраної професії здобували й загальну середню освіту⁹.

Науково-технічний прогрес, розширення промислового виробництва, дальший розвиток культури збільшили потребу в кадрах кваліфікованих фахівців. Для їх підготовки відкривалися нові вищі та середні спеціальні учбові заклади, реорганізовувалися діючі. Лише в Донбасі протягом останніх років створено 3 нових вищих (Ворошиловградський машинобудівний, Краматорський індустріальний та Донецький музично-педагогічний інститути) і 47 середніх спеціальних учбових закладів. Відтоді число студентів збільшилося майже вчетверо, а учнів у технікумах — майже втричі; на 1000 чол. населення студентів стало 13,5 чол. замість 4,1, а учнів середніх спеціальних учбових закладів — 19,4 замість 8,1. Вищі учбові заклади Донбасу за 1961—1970 рр. випустили 82,9 тис. висококваліфікованих фахівців, а середні — 217,1 тис.¹⁰

Про неухильне піднесення культурно-технічного рівня трудящих яскраво свідчать підсумки перепису населення 1970 р. За період з 1959 р. по 1970 р. число працюючих з вищою і середньою (повною і неповною) освітою в розрахунку на 1000 зайнятих збільшилося в Донецькій області з 533 до 729, у Ворошиловградській — з 521 до 716 (по республіці — з 438 до 668)¹¹.

Надзвичайно важливі завдання у дальшому піднесенні культурного рівня трудящих покладаються на художню інтелігенцію.

В Донбасі працює більше 50 членів Спілки письменників. Раніше письменницька організація існувала в Донецьку. А в 1965 р. обласне відділення спілки письменників було створене й у Ворошиловграді. Воно об'єднало 11 літераторів. Творчою трибуною письменників краю є літературно-художній і громадсько-політичний альманах «Донбас», що видається російською та українською мовами. Книги донецьких і ворошиловградських літераторів виходять і окремими виданнями. Своїми творами провідні письменники краю Ф. Вольний, А. Мартинов, П. Чебалін, Т. Рибас, Г. Довнар, М. Лісовська, К. Тесленко, О. Чепіжний, Г. Володін, М. Домовитов, В. Абизов, Л. Черкашина, В. Титов, а також поети лауреат премії ім. М. Островського М. Рибалко, С. Бугорков, Е. Летюк, І. Савич, В. Шутов, М. Яременко та інші виховують читачів у дусі радянського патріотизму, самовідданого служіння інтересам народу, вірності комуністичним ідеалам.

Дедалі міцнішають зв'язки літераторів Донбасу з трудящими. Вони проводять читацькі конференції, тематичні вечори й семінари на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, в установах та учбових закладах. Так, тільки в 1965 р. під час підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції у Ворошиловградській області було організовано більше 800 літературних вечорів¹². Постійне спілкування письменників з читачами не тільки справляє значний вплив на формування світогляду та естетичних смаків трудящих, а й збагачує самих літераторів новими враженнями та образами.

Важливою подією в культурному житті краю був творчий звіт літераторів Донбасу в Москві й Ленінграді у березні—квітні 1967 р.

В Донбасі стали традиційними виставки праць місцевих художників, скульпторів, графіків, які відтворюють багатогранний світ наших

⁹ «Профессионально-техническое образование», 1971, № 6, стор. 10.

¹⁰ Донецкая область в восьмой пятилетке, стор. 138, 141; Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник, Донецк, 1971, стор. 154.

¹¹ «Ворошиловградская правда», 27 квітня 1971 р.

¹² «Луганская правда», 13 березня 1966 р.

сучасників. Особливо активізувалася діяльність майстрів образотворчого мистецтва під час підготовки до 50-річчя Великого Жовтня та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Великий успіх мала виставка «Донбас соціалістичний» і, зокрема, картини М. Вольштейна та О. Фільберта, І. Панича, скульптури Г. Гонтаря, В. Мухіна, О. Редькіна та П. Кизієва, В. Полоника. Великою силою емоціонального впливу відзначається меморіальний комплекс «Молода гвардія» в Краснодоні, створений скульпторами-монументалістами В. Агібаловим, В. Мухіним, В. Федченком, П. Кизієвим, О. Редькіним, А. Самусем, архітекторами Г. Головченком, В. Смирновим і А. Сидоренком.

Значний внесок у комуністичне виховання трудящих роблять колективи драматичних театрів Донбасу. Широке визнання глядачів дістали спектаклі з участю відомих акторів Донецчини Ю. Галинського, П. Протасенка, Ф. Максимовського, Г. Некряч та ін. Створені ними образи знаходять шлях до глибин людських сердець, будять благородні почуття.

Про благотворний вплив театру яскраво свідчить лист гірників шахти «Никанор» на Ворошиловградську студію телебачення: «Ми дуже просимо частіше показувати вистави обласного театру. Коли ми знаходимо в телевізійній програмі на тиждень виставу нашого улюбленого театру, ми чекаємо цього дня, як свята. І праця тоді йде веселіше»¹³. Кожного літа театри Донецька й Ворошиловграда виїжджають на гастролі в інші області та республіки.

Музичне мистецтво серед трудящих Донбасу пропагують Донецький театр опери та балету, Донецька та Ворошиловградська обласні філармонії. Цікавою формою пропаганди музичного мистецтва стало проведення театром опери та балету декад для працівників різних галузей народного господарства: в 1969 р.— «Золотий колос» (для колгоспників області)¹⁴, у 1970 р.— «Голуба стріла» (для працівників залізничного та автомобільного транспорту) і «Мелодії весни» (для будівельників)¹⁵.

1968 р. в Донецьку створено відділення Спілки композиторів, що ще більше сприяло розвитку музичної культури, естетичному вихованню гірників, металургів, хіміків, машинобудівників.

Партійні організації, громадськість Донбасу постійно дбають про поліпшення роботи бібліотек, клубів, Будинків і Палаців культури, музеїв та інших культурно-освітніх закладів. Значно зміцнено матеріальну базу закладів культури, укомплектовано їх кваліфікованими працівниками. Питання про стан будівництва культурно-освітніх закладів неодноразово розглядалося на засіданнях бюро Ворошиловградського і Донецького обласних комітетів Комуністичної партії України¹⁶.

Багато уваги розвитку культури приділяють і комсомольські організації. Благородне починання черкаських комсомольців, які виступили з закликом розпочати похід за комуністичну культуру села, було підхоплене молоддю передових колгоспів і радгоспів Донбасу¹⁷.

Особливо швидкими темпами споруджувалися культосвітні заклади в селах краю під час підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. У Ворошиловградській області за роки восьмої п'ятирічки збудовано

¹³ Поступь Донбасса, Донецк, 1967, стор. 195.

¹⁴ «Социалистический Донбасс», 10 грудня 1969 р.

¹⁵ «Социалистический Донбасс», 8 березня 1970 р.

¹⁶ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2 г., спр. 330, арк. 20, 21; Там же, ф. 179, оп. 2 г., спр. 372, арк. 18—30.

¹⁷ В. Д. Добротвор. Культурно-освітня робота на селі, К., 1967, стор. 31.

242 нових клуби й Палади культури. Тільки в 1969—1970 рр. тут відкрито 140 нових клубів і бібліотек. Щороку на утримання осередків культури області виділялося більше 14 млн. крб. державних і профспілкових коштів. Крім того, 2000 крб. надходило від колгоспів і радгоспів для сільських закладів культури¹⁸. Якщо наприкінці 1965 р. більш як у 100 населених пунктах з кількістю жителів понад 500 чол. не було клубів і бібліотек, то в 1970 р. вони діяли повсюдно¹⁹.

В Донецькій області за 1966—1970 рр. збудовано клубів на 44 283 місця, в тому числі за рахунок централізованих коштів — на 7226, не-централізованих — на 4845, за рахунок колгоспів та міжколгоспних організації — на 32 212 місць.

У 1970 р. в Донбасі функціонувало 1959 клубних закладів²⁰. В 1959 р. було 2655 бібліотек, а в 1970 р. стало вже 2776, їх книжковий фонд зріс від 21,4 до 36,5 млн. примірників²¹.

Широку культурно-освітню роботу проводили й музеї. Вони знайомили трудящих краю з природою та історією, досягненнями науки, техніки, промисловості, сільського господарства і культури. В Донбасі діє 10 державних музеїв: 5 краєзнавчих, 4 мистецтвознавчих і Краснодонський музей «Молода гвардія». Створено багато народних музеїв. Тільки на Ворошиловградщині в 1968 р. їх було більше 150²².

Могутнім засобом комуністичного виховання трудящих стала художня самодіяльність, яка міцно увійшла в життя робітників, селян, інтелігенції, студентства та учнівської молоді Донбасу. 1970 р. тільки в клубних закладах Міністерства культури тут налічувалося 8137 самодіяльних колективів, які об'єднували більше 107 тис. учасників.

Однак треба ще багато зробити для того, щоб підняти на вищий щабель роль культурно-освітніх закладів у комуністичному вихованні трудящих. Обласні управління культури, ради профспілок та їх методичні центри, спираючись на наукові сили, мають періодично аналізувати діяльність клубів, бібліотек, музеїв, звертати увагу на такі сторони їх роботи, як ідейна спрямованість, виховна цінність заходів; зв'язок з виробництвом; врахування умов, у яких відбувається безпосереднє формування особи; контакт з відвідувачами, вивчення запитів трудящих.

Найближчим часом у Донбасі передбачається значне розширення мережі учбових закладів, культурно-освітніх установ, поліпшення складу кадрів культурного фронту, що сприятиме дальшому піднесенню культурного рівня трудящих.

На прикладі Донбасу переконливо видно, як в умовах розвинутого соціалістичного суспільства люди праці, одержавши всі умови для розвитку своїх здібностей, виступають безпосередніми творцями духовної культури. Все це свідчить, що на сучасному етапі відбувається активний процес формування культури комунізму.

¹⁸ «Прапор перемог», 20 червня 1971 р.

¹⁹ «Ворошиловградская правда», 2 грудня 1970 р.

²⁰ Народное хозяйство Ворошиловградской области, стор. 154; Донецкая область в восьмой пятилетке, стор. 173.

²¹ ПА ИП ЦК КП Украины, ф. 1, оп. 216, спр. 216, арк. 196, 210; Народное хозяйство Ворошиловградской области, стор. 154; Донецкая область в восьмой пятилетке, стор. 157, 159, 173, 179 (підраховано автором).

²² Народні музеї Луганщини. Супутник туриста, Донецьк, 1968, стор. 3.

П. А. Борковський

**СТВОРЕННЯ І ВИХОВАННЯ
ПАРТІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
МАСОВОГО АКТИВУ ТРУДЯЩИХ
(1944—1950 РР.)**

Питання соціалістичного будівництва і боротьби Комуністичної партії за перемогу колгоспного ладу в західних областях республіки знайшли відображення в монографіях і статтях¹. Разом з тим процес створення й виховання партійними організаціями

широкого активу трудящих у важкий повоєнний період висвітлений недостатньо.

З перших днів визволення західних областей від фашистських загартбників лєнінське положення про розширення й зміцнення зв'язків з народними масами, турбота про безперервне зростання їх політичної і трудової активності стали в центрі уваги партійних організацій. Щоб залучити місцеве населення до активної допомоги Радянській Армії й участі у відбудові зруйнованого фашистами народного господарства комуністи західних областей України проводили велику політичну й організаційну роботу серед робітників, селян та інтелігенції.

Партизани, підпільники, члени КПЗУ становили міцне ядро активу, на яке у своїй діяльності спиралися партійні організації. Багатьом з них доводилося зі зброєю в руках добивати рештки націоналістичних банд, що залишилися на території західних областей республіки.

До 1 липня 1946 р. у західні області України було направлено більше 86 тис. досвідчених організаторів, спеціалістів сільського господарства, інженерно-технічних, культосвітніх працівників, учителів, лікарів та інших фахівців, які подали величезну допомогу трудящим західних областей². Однак для успішного вирішення завдань партії у справі боротьби за швидку відбудову народного господарства і культури в соціалістичне будівництво необхідно було залучити місцеве населення, виростити й виховати міцний ідейно озброєний актив. Комуністи повели рішучу боротьбу з проявами буржуазного націоналізму, за торжество лєнінської національної політики.

Перетворюючи в життя постанову ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» та постанову ЦК КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про добір і виховання кадрів з активу місцевого населення західних областей УРСР», партійні органи західних областей створювали й виховували масовий актив з робітників, селян, інтелігенції³.

З перших днів визволення краю при міськкоммах і райкоммах КП(б)У створювались агітколлективи. До їх складу входили комуністи, які працювали в міських та районних організаціях, радянський, комсомольський актив. Перші секретарі райкомів партії очолювали ці агітколлективи. Вже до 1 січня 1946 р. в селах, на підприємствах і установах західних областей України працювало 13 034 агітколлективи — 216 142 агітатори⁴.

Особливо широкого розмаху агітаційно-масова робота набрала під час виборів до Верховної Ради СРСР (1946 р.), Верховної Ради УРСР та

¹ І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, К., 1961; В. Варецький. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР, К., 1960; М. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962; В. Маланчук. Торжество лєнінської національної політики. Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР, Львів, 1963; В. Столяренко. Лєнінським шляхом, К., 1968; Й. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958), Львів, 1963; В. А. Бегма. Беспартійний актив — опора партійної організації, М., 1948.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, спр. 68, арк. 1—2.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 524.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, спр. 84, арк. 182.

місцевих Рад депутатів трудящих (1947 р.). Серед агітаторів і членів виборчих комісій лише у Львівській області було 5865 представників інтелігенції й 6276 агітаторів-жінок, 2774 місцевих юнаків та дівчат. У складі дільничних виборчих комісій працювало 6780 чол., з них 847 комуністів, 522 комсомольці і 5411 безпартійних активістів⁵. У Ровенській області актив агітаторів і членів виборчих комісій складав 40 тис. чол.⁶, Тернопільській — 12 888⁷, Волинській — 11 748⁸. Агітаційно-масова робота проводилась повсюдно — в клубах, хатах-читальнях, у будинкоуправліннях, на десятихатках та квартирах виборців. Агітатори виступали організаторами соціалістичного змагання за успішне і дострокове виконання виробничих завдань.

Важливу роль у зростанні й вихованні активу, зміцненні органів Радянської влади в західних областях УРСР відіграли вибори до місцевих Рад депутатів трудящих (21 грудня 1947 р.). Депутатами обласних, міських, районних, селищних і сільських Рад лише у Волинській області стали 11 445 чол., з них місцевого активу — 89,4%⁹. На Львівщині до місцевих Рад було обрано більше 9 тис. активістів, у Чернівецькій області — близько 6 тис.¹⁰. Багато активістів з числа робітників, селян і особливо молоді та жінок вперше після визволення взяли участь у роботі постійно діючих комісій та комітетів, що створювались Радами. Тільки в Дрогобицькій області до складу 3613 таких комісій входило 3787 депутатів і 12 338 активістів з робітників, батраків, бідняків та інтелігенції¹¹. Більше 20 тис. активістів працювало в Радах Львівської області¹². 180 тис. трудящих західних областей республіки становили актив Рад депутатів трудящих¹³.

Велике значення для виявлення масового місцевого активу мали обласні, міські, районні збори, сільські сходи, з'їзди, мітинги, конференції робітників, селян, інтелігенції. В листопаді 1944 р. Львівський обком КП(б)У провів обласні збори селян, у роботі яких взяло участь 1130 делегатів, обраних на районних і сільських зборах. Того ж року відбулися обласні збори інтелігенції м. Луцька Волинської області, на яких обговорювалися завдання господарського і культурного будівництва, зміцнення органів Радянської влади на селі, здійснення боротьби проти озброєних банд українських буржуазних націоналістів¹⁴. Це дало можливість вивчати настрої населення, враховувати його запити й потреби.

Для згуртування й виховання інтелігенції була організована між-обласна нарада активу вчителів західних областей України, що відбулася 5—9 січня 1945 р. у Львові. З доповіддю «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистських загарбників виступив заступник голови РНК УРСР Д. З. Мануїльський¹⁵. Нарада закликала інтелігенцію краю віддати всі сили зміцненню могутності соціалістичної Батьківщини,

⁵ Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969, стор. 181.

⁶ В. А. Бегма. Беспартийный актив — опора партийной организации. М., 1948, стор. 21.

⁷ «Вільне життя», 11 грудня 1945 р.

⁸ Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, спр. 24, арк. 103.

⁹ Там же, оп. 1, спр. 28, арк. 27.

¹⁰ В. М а л а н ч у к. Назв. праця, стор. 461.

¹¹ «Радянське слово», 20 серпня 1947 р.

¹² «Вільна Україна», 14 вересня 1945 р.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, спр. 64, арк. 4.

¹⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 8, спр. 361, арк. 31.

¹⁵ «Радянська Волинь», 10 січня 1945 р.

розвитку народної освіти, підвищенню культурно-освітньої роботи й викриттю ідеології українських буржуазних націоналістів.

Широко практикувалося проведення зборів та нарад окремих категорій населення: жінок, колишніх партизанів та підпільників, демобілізованих воїнів-фронтовиків, сільської бідноти, молоді. У Тернопільській області партійні організації провели більше 5 тисяч зборів у селах, 246 районних зборів і нарад інтелігенції, 250 — робітників промислових підприємств і транспорту, 164 — молоді, 123 — нарад жінок, інвалідів Вітчизняної війни, демобілізованих воїнів, колишніх партизанів і підпільників тощо¹⁶. 1200 таких зборів пройшло на Волині¹⁷. Це сприяло розвитку активності трудящих, залучало їх до різноманітних галузей громадської та господарської роботи, допомагало зміцнювати актив — опору партійних організацій.

Проявом піклування про долю селян та однією з форм втілення радянської демократії на селі стало створення земельних громад. До їх складу входили, перш за все, бідняки й наймити, яким Радянська влада надала величезні можливості для господарського і політичного росту. Протягом 1945 р. у Львівській області таких громад було вже більше 1 тис.¹⁸, Дрогобицькій — 947¹⁹, Станіславській — 721²⁰. До кінця 1946 р. у західних областях діяло близько 8 тис. земельних громад, у роботі яких брали участь 60 тис. селян²¹. Земельні громади відіграли важливу роль у підготовці селян до переходу на соціалістичний шлях розвитку.

Значна роль у виробленні навиків колективізму належить споживчій кооперації, що охоплювала майже половину населення західних областей²². У кооперативно-виробничих підприємствах працювало 8970 сільських активістів.

Партійні організації, керуючись ленінською настановою про те, що справа побудови соціалізму може бути посунута вперед тільки тоді, коли... в ній візьмуть участь мільйони і мільйони жінок²³, розгорнули серед них велику виховну роботу. Потрібно було терміново ліквідувати неписьменність. Бо жінки, особливо в селах, були майже неграмотними.

За короткий строк з'явилося 3257 шкіл і 11 747 гуртків ліквідації неписьменності. Тисячі культармійців і вчителів широко використовували індивідуальну форму навчання. Вже на кінець 1945/46 навчального року навчанням було охоплено 211 747 чол.²⁴

Для поліпшення виховної роботи навесні 1945 р. при обкомах західних областей України були створені відділи, що займалися роботою серед жінок. У міськкомах і райкомах з'явилися посади жінок-організаторів. На промислових підприємствах, в установах, селах обиралися делегатки, створювалися жіночі Ради, при яких були різні секції: земельні, культурно-побутові, кооперативно-торговельні, шкільні, охорони здоров'я тощо. У Волинській, Львівській, Тернопільській, Розенській, Станіславській, Дрогобицькій, Чернівецькій областях було обрано

¹⁶ «Вільне життя», 30 грудня 1945 р.

¹⁷ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 28, арк. 66.

¹⁸ «Львівська правда», 29 лютого 1948 р.

¹⁹ «Радянське слово», 28 травня 1946 р.

²⁰ «Прикарпатська правда», 11 вересня 1945 р.

²¹ В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 131.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—20, спр. 68, арк. 9.

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26—27.

²⁴ О. К. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти 1945—1952 рр., Львів, 1967, стор. 131.

125 тис. делегаток, створено 7087 жіночих рад і 23 758 різних секцій²⁵. Це сприяло швидкому зростанню жіночого активу.

При безпосередній участі жінок-активісток до червня 1946 р. у селах відновили роботу 4 680 сільських клубів і хат-читалень, 493 районних Будинків культури²⁶, було створено 6 779 гуртків художньої самодіяльності²⁷. Жінки були ініціаторами відбудови колгоспів, допомагали місцевим органам влади боротись за додержання радянських законів, викривали буржуазних націоналістів, куркулів, брали участь у громадсько-політичній роботі та соціалістичній перебудові народного господарства. На початку 1949 р. з 116 тис. жінок, які працювали в промисловості, 27 885 стали стахановками, 25 тис.— ланковими у колгоспах. За високі показники в праці 12 жінкам присвоєно високе звання — Героя Соціалістичної Праці, 314 — нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу²⁸.

Партійні організації західних областей поповнювались за рахунок демобілізованих з лав Радянської Армії, прийому нових членів і кандидатів у члени ВКП(б) з числа місцевих активістів, а також комуністів, що прибували з інших областей країни. Вже на 1 вересня 1948 р. в краї налічувалося 66 075 комуністів²⁹. Посланці партії завжди були з народом, вели постійну політичну й організаційну роботу, мали широку підтримку з боку трудящих.

Надійною опорою партії були комсомольські організації. Ріст рядів комсомолу був тісно пов'язаний із зростанням його ролі й авторитету серед місцевої молоді. Тисячі кращих юнаків та дівчат вступали до комсомолу. На 1 січня 1946 р. у західних областях діяло 6472 первинних комсомольських організацій, де на обліку було 67 927 членів ВЛКСМ³⁰.

Масовий вступ селян у колгоспи вимагав від партійних комітетів поліпшення організаторської і масово-політичної роботи і, перш за все, створення первинних партійних і комсомольських організацій на селі. Зрозуміло, що без міцного зв'язку з масами активу неможливо було б успішно здійснювати колективізацію й вести боротьбу з куркулями та націоналістами. Для посилення політичної і виховної роботи Львівський обком партії направив на постійну роботу в села комуністів і комсомольців. До 20 вересня 1948 р. у сільських районах Львівщини вже працювало 4495 комуністів. Це дало можливість створити 80 сільських і 56 колгоспних парторганізацій³¹. У села Ровенської області приїхало працювати 400 комуністів і більше 400 комсомольців. Було створено 88 первинних парторганізацій і кандидатських груп, а також 713 комсомольських організацій, де на обліку було 6 тис. членів ВЛКСМ. З обласного центру та районів у села Станіславщини виїхало 222 члени ВКП(б)³². Комуністи брали активну участь у проведенні селянських сходів, зборів, нарад агітаторів, культосвітніх працівників, членів земельних громад, депутатів, десятихатників. Це допомагало членам партії згуртувати навколо себе широкий актив.

Перетворюючи в життя ленінські настанови про роль і значення профспілок, партійні організації проявляли турботу про розвиток активності й підвищення авторитету профспілкових організацій. У 1947 р. в західних областях було створено 12 792 низових профспіл-

²⁵ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, спр. 84, арк. 230.

²⁶ Там же, оп. 20, спр. 84, арк. 187.

²⁷ Там же, арк. 192.

²⁸ Там же, оп. 103, спр. 12, арк. 76—77.

²⁹ Там же, оп. 84, спр. 152, арк. 8.

³⁰ Там же, оп. 1—18, спр. 857, арк. 163.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 48, спр. 2081, арк. 210.

³² Там же, арк. 223, 193.

кових організацій, що об'єднували в своїх рядах 419 619 робітників і службовців³³. Залучаючи сотні тисяч трудящих до управління виробництвом, профспілки розвивали творчу активність мас, керували розвитком соціалістичного змагання, мобілізували робітників на швидку відбудову і дальший розвиток промисловості, на підвищення продуктивності праці.

У ході соціалістичного змагання за виконання планів четвертої п'ятирічки з'явилося багато передовиків виробництва. На кінець 1950 р. лише у Львівській області було 27 012 стахановців і 28 995 ударників праці, 93% робітників брали участь у соціалістичному змаганні³⁴. Багато з них своєю героїчною працею прославили соціалістичну Вітчизну. Токар-швидкісник Львівського інструментального заводу К. Карлов, взуттєвик Тереховлянської взуттєвої фабрики Тернопільської області І. Самборський, майстри-оператори нафтопромислів Борислава І. Мехлик, Д. Штерєб, шахтарі озокеритових шахт Є. Рудавець, І. Марисевич та ін. за самовіддану працю були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. Багато з них стали керівниками підприємств. Так, В. Патін та І. Щепаник очолили нафтопромисли в Бориславі. Багато місцевих спеціалістів стали партійними та державними працівниками.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, спр. 61, арк. 14.

³⁴ Нариси історії Львівської обласної партійної організації, стор. 192.

І. І. Печериця

ПРО ДЕЯКІ ФОРМИ РОБОТИ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН НА УКРАЇНІ В 1917 Р.

Історико-партійна література останнім часом поповнилася рядом праць про боротьбу трудящих за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, в яких висвітлюється і питання про союз робітничого класу з селянством¹.

У даній замітці зроблена спроба доповнити деякі форми боротьби робітничого класу під керівництвом більшовиків за становлення і зміцнення союзу робітничого класу з біднішим селянством у період підготовки соціалістичної революції на Україні.

До революції Україна мала однобічно розвинуту промисловість, відстале, напівфеодальне сільське господарство, в якому було зайнято

¹ Победа Советской власти на Украине, М., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, 2, К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, 2, К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1, 2, К., 1967; П. І. Минц. История Великого Октября, т. 1, М., 1967; П. ІІ. Першин. Аграрная революция в России, кн. 1, 2, М., 1966; Більшовицькі організації Півдня України в боротьбі за владу Рад. Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 15, видавництво Київського університету, 1967; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році, К., 1966; В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні, Харків, 1966; М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції.—«УІЖ», 1965, № 10, стор. 38; Н. В. Комаренко. Огляд кандидатських дисертацій, присвячених історії Радянської України періоду 1917—1941 рр.—«УІЖ», 1966, № 7, стор. 131; Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством, М., 1969, стор. 20; Л. М. Мальков, Б. А. Томак. О некоторых вопросах координации историко-партийных исследований.—«Вопросы истории КПСС», 1970, № 8, стор. 138; Д. М. Кукин, Л. М. Спирин. Историко-партийная наука к XXIV съезду КПСС.—«Вопросы истории КПСС», 1971, № 3; М. В. Искров, Л. М. Спирин. О некоторых проблемах развития историко-партийной науки.—«Вопросы истории КПСС», 1972, № 1.

4/5 всього населення. Із 36 млн. га сільськогосподарських земель 15 млн. належало поміщикам, царській фамілії та монастирям і більше 8 млн.— куркулям. У той же час майже третина селянських господарств зовсім не мала землі, або мала невеличкі ділянки — до 1 десятини². Імперіалістична війна призвела до ще більшого розорення трудящих мас села, поглибила диференціацію українського селянства. Основну масу становили малоземельні (близько 60%); з 4 млн. селянських дворів 1,8 млн. не мали робочої худоби і сільськогосподарського інвентаря, 600 тис.— не мали посіву. В роки війни половина працездатного чоловічого населення була на фронті. Так, у Волинській губернії призвали в армію 46,9% чоловічого населення, у Чернігівській — 50,6%, а в Київській — 51,8%. З Херсонської, Катеринославської, Таврійської і Бесарабської губерній — 1 144 200 селян³.

Соціально-економічне становище, яке створилося на Україні, визначало ставлення різних верств селянства до соціалістичної революції: бідніше селянство було зацікавлене в її перемозі, середняки вагалися через двоїстість свого соціального становища, куркулі були ворогами трудового народу, виступали проти робітників і селян. Лінію партії у період найгострішої класової боротьби визначив В. І. Ленін: середнє селянство — нейтралізувати, з куркульством, яке мало значний ідейно-політичний і організаційний вплив на селі, вести боротьбу. Ця ленінська стратегія й тактика відіграла вирішальну роль у підготовці соціалістичної революції на Україні.

З врахуванням «*нового* явища: більш глибокого розколу батраків і бідніших селян з селянами-хазяями»⁴, Володимир Ілліч розробив питання про союзників пролетаріату в період переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції, тактику більшовиків, практичні заходи, форми й методи боротьби за завоювання трудящого селянства на бік пролетаріату.

Більшовики України, керуючись ленінськими настановами, провели значну роботу щодо згуртування трудящих селян навколо робітничого класу за повалення буржуазії. Хоч більшовицькі організації після перемоги Лютневої революції були ослаблені репресіями царизму, вони одразу ж розгорнули широку політичну та організаційську роботу серед селян. Велику роль у цій справі відіграли партійні організації промислових центрів — Харкова, Катеринослава, Луганська, Києва, які після Лютневої революції оформилися у самостійні організації. У містах Миколаєві, Одесі, Херсоні, Єлісаветграді, Полтаві та інших в результаті допущених помилок були створені об'єднані соціал-демократичні організації. В них роботу серед селян провадили окремі комуністи, більшовицькі групи, а потім більшовицькі фракції.

У справі завоювання селянства на бік пролетаріату комуністи застосовували різні форми і методи. При цьому більшовики керувалися вказівками В. І. Леніна про те, що «треба вести цю роботу товариським переконанням, не випереджаючи подій, не поспішаючи «закріплювати» організаційно те, що ще не досить усвідомили, продумали, зрозуміли, відчували *самі* представники пролетарів і напівпролетарів на селі. Але роботу цю треба вести, її треба почати негайно і всюди»⁵.

² Україна за п'ятдесят років (1917—1967). Статистичний збірник, К., 1967, стор. 37.

³ Історія селянства УРСР, т. 1, стор. 252; т. 2, стор. 10; Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 — январь 1918 гг., К., 1967, стор. 20.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 26.

⁵ Там же, стор. 136.

Класова неоднорідність селянства України створювала значні труднощі в діяльності більшовиків на селі. Однією з дійових форм було проведення роз'яснювальної роботи серед трудового селянства. В. І. Ленін, вказуючи на основного союзника робітничого класу в особі багатомільйонного напівпролетарського і частково дрібноселянського населення, визначив основні завдання політичної роботи з ним. «Цю масу,— писав він,— ми повинні тепер, користуючись відносною свободою нового ладу і Радами робітничих депутатів, старатися *просвітити й організувати* перш за все і більш за все»⁶.

Після Лютневої революції при більшості Рад робітничих і солдатських депутатів за пропозицією більшовиків створювались агітаційні комісії, які проводили значну роботу серед селян України. Наприклад, агітаційна комісія Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів направила представників у села Харківської, Полтавської, Катеринославської та інших губерній України. Вони провели мітинги, подали допомогу в створенні Рад селянських депутатів, у розв'язанні аграрного питання. З 29 березня до середини серпня комісія відправила на села більше 300 агітаторів⁷.

Партійні організації направляли в села спеціальних уповноважених, робітників, агітаторів, які проводили збори, бесіди, розповсюджували літературу. До цієї роботи залучалися також матроси і солдати — урожденці тієї чи іншої місцевості, об'єднані у земляцтва. Про більшовицький вплив на селі повідомлялося в зведеннях місцевих органів Тимчасового уряду. Так, з Житомирської губернії 3 травня 1917 р. надходили повідомлення, що кількість земельних непорозумінь все зростає, а місцеві громадські організації і комісари Тимчасового уряду безсилі будь-що зробити, бо села переповнені більшовицькими агітаторами⁸.

Значно посилилась робота більшовиків серед селянських мас після VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції. Парторганізації Одеси, Миколаєва, Харкова, Чернігова, Севастополя та інших міст направляли в села своїх представників, які подавали різнобічну допомогу.

Значну роль у зміцненні союзу робітничого класу з біднішим селянством відіграв процес об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів, які спершу працювали самостійно. Так, на кінець березня 1917 р. у Донбасі налічувалось 132 Ради, в тому числі 48 об'єднаних Рад робітничих і солдатських депутатів. 23 квітня об'єдналися Ради в Миколаєві, в травні — в Херсоні та Катеринославі⁹. Ці процеси відбувалися також в Полтаві, Чернігові та Вінниці. Меншовики й есери чинили шалений опір об'єднанню Рад.

Керівництво агітаційною, організаторською роботою і революційними перетвореннями на селі здійснювали селянські комісії, секції, спеціальні відділи, бюро, створені при Радах робітничих депутатів більшості міст України. 8 березня 1917 р. при Раді військових депутатів Миколаєва, наприклад, була створена селянська комісія, що об'єднала великий солдатський актив, який встановив зв'язок з селами Херсонського, Одеського, Олександрівського і Єлісаветградського повітів. У своїх спогадах голова Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів Я. П. Ряппо писав, що всі бажали йти у села для організації селян-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 284.

⁷ П. Ф. Решодько. Революционная деятельность рабочих в селах Украины в период подготовки социалистической революции. — Материалы к научной сессии по истории пролетариата, посвященной 50-летию Великого Октября, ч. II, Одесса, 1967, стор. 74.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, спр. 154, арк. 12.

⁹ «Трудовая газета», 26 квітня 1917 р.

ства проти поміщиків і куркулів¹⁰. У Раді робітничих депутатів Миколаєва 9 березня почала діяти селянська комісія, члени якої бували в навколишніх селах, влаштовували мітинги, збори, висвітлювали тогочасний політичний момент. Комісія налагодила контакти з Херсонською Радою, направляла туди делегатів, які ділилися досвідом роботи. Це сприяло створенню такої комісії й при Херсонській Раді, члени якої за короткий час відвідали 35 сіл і колоній. Селянська комісія встановила також контакти з одеськими колегами. 30 березня 1917 р., наприклад, голова комісії О. Пономаренко писав одеситам: «Просимо терміново повідомити, що вжито вами для організації селян і що зроблено вже в цьому напрямку? Чи передбачається у Вас в найближчому майбутньому селянський з'їзд, або, якщо був такий, що було ухвалено... Взагалі бажано було б встановити між нами тісний зв'язок для спільної роботи»¹¹.

19 березня при Одеській Раді робітничих депутатів почала діяти секція для роботи серед селян під керівництвом більшовика А. В. Трофимова. Лише за останній день березня вона відправила у Херсонську губернію, Таврію, Бессарабію і на Поділля 59 летучих загонів для проведення агітаційно-масової роботи¹². Селяни Бессарабської, Подільської та інших губерній з повагою ставилися до посланців селянської секції. Так, жителі с. Ново-Петрівської волості Тираспільського повіту писали, що вони висловлюють сердечну подяку селянській секції і Раді в особі солдата Македонія Коментанта і матроса Якова Юрковського за їх допомогу¹³.

Меншовики й есери, які входили у селянські комісії і секції, намагалися загальмувати процес зміцнення союзу селянства з робітничим класом. Показовим в цьому відношенні є позиція їх на засіданні селянської секції Одеської Ради, де вони твердили, що секція не має єдиної думки щодо земельного питання, бо складається вона з представників різних партійних течій. Тому меншовики і есери закликали селян утриматись від будь-яких насильницьких заходів щодо захоплення земель. Одеська есерівська газета з приводу цього питання писала, що його «можуть і повинні розв'язати тільки Установчі збори»¹⁴. І тільки більшовики, члени селянської секції, рішуче виступали з закликом до селян брати землю негайно, не чекаючи Установчих зборів. Член селянської секції І. Замятін 10 травня провів збори селян Малоештської, Гулязької та Ільїнської волостей Тираспільського повіту, на яких було прийнято рішення про поділ між селянами 2700 дес. землі княгині Абамелік. На хуторі Бугай Ново-Петрівської волості того ж повіту селяни захопили землі поміщиці Андріївської, а в с. Колосізки 400 поміщицьких дес., про що і повідомили селянську секцію Одеської Ради робітничих депутатів і представників армії і флоту¹⁵.

При деяких Радах, де ще не були створені селянські комісії або секції, діяли агітаційні, інформаційні та інші комісії, які направляли в села своїх представників.

Зв'язок між робітниками і селянами був встановлений з перших днів Лютневої революції і в Донбасі. З ініціативи більшовицьких

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 291, арк. 15.

¹¹ «Трудовая газета», 14 березня 1917 р.; «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 9 квітня 1917 р.; Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. Р-3829, оп. 1, спр. 111, арк. 10.

¹² І. І. Милец. Назв. праця, стор. 842.

¹³ ООДА, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 147, арк. 20.

¹⁴ Там же, спр. 169, арк. 1; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 191.

¹⁵ ООДА, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 111, арк. 80; спр. 141, арк. 10; спр. 147, арк. 21, 29.

організацій Луганська, Макіївки, Горлівки, Щербинівки та інших міст при Радах робітничих депутатів діяли спеціальні відділи і бюро для роботи серед селян. Популярністю серед селянських мас користувалося бюро Ради Луганського району, обране в травні 1917 р., яке розв'язувало численні селянські питання. Активну роботу серед селян Слов'яно-Сербського повіту провадила спеціальна група більшовиків, виділена Луганським комітетом РСДРП(б)¹⁶.

Пізніше такі комісії та відділи почали діяти і в інших містах України. 21 вересня 1917 р., наприклад, при Катеринославській Раді був створений спеціальний селянський відділ з 50 чол., мета якого — підтримувати тісний зв'язок з сільськогосподарськими робітниками і селянами повітів¹⁷.

Селянський рух набрав широкого розмаху в березні 1917 р., а не в квітні і пізніше, як це намагалися довести урядові особи. Так, глава Тимчасового уряду князь Львов писав, що в квітні з'явилися перші ознаки змін у селянській правосвідомості щодо розв'язання земельного питання. Про це свідчать телеграми з місць¹⁸. У доповіді Тимчасовому урядові, наприклад, VI відділ Головного управління в справах міліції повідомляв, що на півдні України вже наприкінці березня 1917 р. «аграрний рух починає набирати характеру організованого та ідейного, селянство проймається політичними лозунгами»¹⁹. Тимчасовий уряд навмисно перекручував відомості про селянські виступи у березні-квітні 1917 р. За офіційними даними, в березні в країні було лише 17 селянських виступів, а за більш повними даними тільки в Херсонській губернії у березні відбулося 5 виступів, а на Україні — 18 революційних виступів, спрямованих проти поміщиків²⁰. У Київській губернії з березня по червень 1917 р. був 121 селянський виступ, у Харківській губернії у березні-серпні — 67 випадків захоплення селянами поміщицьких земель, у вересні-жовтні — 97, у Чернігівській губернії з червня по вересень — 54 аграрних виступів. Зростанню революційного руху серед селян сприяла агітаційно-масова робота, що проводилася більшовиками Чернігівщини, які працювали з весни до пізньої осені у складі бригади статистиків²¹.

Більшовики, робітники були носіями лєнінських ідей. Озброюючи ними селянські маси, вони тим самим закладали міцну основу союзу робітників і селян, на ділі доводили велику важливість положення, яке В. І. Ленін висловив у «Відкритому листі до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів»: «Щоб вся земля дісталась трудящим, для цього необхідний тісний союз міських робітників з біднішими селянами (напівпролетарями)»²².

Поєднуючи політичну роботу з організаційною, використовуючи при цьому різні форми й методи боротьби за селянство, більшовики України долали великі труднощі й вносили свій вагомий вклад у зміцнення союзу робітників і бідніших селян — головної сили соціалістичної революції.

¹⁶ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 115, 116.

¹⁷ Там же, стор. 340.

¹⁸ І. І. Минц. Назв. праця, стор. 843.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 401, арк. 149.

²⁰ І. І. Минц. Назв. праця, стор. 846; Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні (лютий 1917 — квітень 1918 р.). Збірник документів і матеріалів, т. 1, К., 1957, стор. 343; 1917 год в деревне (воспоминания крестьян), М., 1967, стор. 197; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, спр. 238, арк. 8; спр. 229, арк. 22, 24.

²¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 25, 87, 194.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 330.

Ю. І. Патлажан
ТРУДЯЩІ КРАЇН
ЗАРУБІЖНОГО СХОДУ
НА УКРАЇНІ
НАПЕРЕДОДНІ
ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Однією з яскравих сторінок історії боротьби за владу Рад є участь в ній представників народів багатьох країн світу. «Можна з цілковитою підставою сказати,— відзначив Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу

Л. І. Брежнєв,— що перемога Жовтня — це і перемога міжнародного братерства трудящих, перемога пролетарського інтернаціоналізму. В рядах Червоної Армії пліч-о-пліч з синами нашої країни билися угорці й поляки, серби і хорвати, чехи й словаки, болгари і австрійці, німці і фінни, румуни й монголи, корейці й китайці, представники багатьох інших національностей. Це був бойовий інтернаціонал революціонерів»¹.

Тема участі трудящих зарубіжного Сходу в боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні побіжно висвітлювалась в ряді праць українських істориків, але в цілому вона залишається ще малодослідженою. Навіть у спеціальній монографії про участь трудящих зарубіжних країн у Жовтневій революції та громадянській війні на Україні², яка є узагальнюючою працею з даного питання, а також серед нарисів про інтернаціоналістів з різних країн, на жаль, немає жодного, присвяченого вихідцям з країн Сходу.

У цій статті автор ставив метою на основі ряду неопублікованих документів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР та інших архівах розкрити питання про те, чому в роки першої світової війни на території України різко зростає чисельність трудящих з різних країн Азії, в яких умовах вони перебували і як більшовицька партія готувала їх до активної участі в боротьбі за Радянську владу.

В силу різних обставин Великий Жовтень застав у нашій країні більше як 4 млн. зарубіжних трудящих, що стали свідками або безпосередніми учасниками найвеличніших класових битв, які відбувалися в Росії³. Близько 2 млн. чол. становили біженці з Польщі та Румунії. Багато іноземних громадян були некваліфікованими робітниками-відходниками, що здавна працювали в Росії або ж були завербовані під час першої світової війни, головним чином, у країнах зарубіжного Сходу. І, нарешті, в Росії перебувало понад 2 млн. військовополонених з німецької, австро-угорської, болгарської і турецької армій⁴. До того ж, серед турецьких полонених, крім турків, були араби та курди⁵.

Точно визначити кількість представників іноземного населення на Україні в період Великого Жовтня через відсутність відповідних архівних документів неможливо. Та все ж і наявні матеріали дають право стверджувати, що значна їх частина перебувала саме на території України. Це, насамперед турки, перси, курди та китайці, зайняті на різних роботах у чорноморських містах, на шахтах та інших

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 78.

² Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920), К., 1967.

³ А. Манусевич. Состояние и задачи изучения истории интернационалистского движения в России в 1917—1920 гг.—Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции, М., 1967, стор. 15.

⁴ Россия в мировой войне 1914—1918 гг. Статистический сборник отдела военной статистики Центрального статистического управления, М., 1925, стор. 41; Н. Жданов. Русские военнопленные в мировой войне 1914—1918 гг., М., 1920, стор. 281—282; «Борьба классов», 1935, № 3, стор. 54.

⁵ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-94, оп. 1, спр. Т-1, арк. 1.

підприємствах Донбасу, а також біженці з Румунії і військовополонені, які працювали на донецьких шахтах та ін.⁶

В роки першої світової війни іноземне населення на Україні, особливо в Донбасі, значно зросло. Лише на півдні України після Лютневої буржуазно-демократичної революції кількість робітників із зарубіжного Сходу становила 100 тис. чол.⁷

Які ж причини цього зростання, чому і з яких країн Сходу прибували в цей час на Україну робітники?

Росія не була підготовлена до першої світової імперіалістичної війни, що вимагала надзвичайного напруження всієї економіки країни і, перш за все, тих галузей промисловості, які працювали на задоволення потреб фронту. Царський уряд навіть не провів заздалегідь бронювання кваліфікованої робочої сили, необхідної для забезпечення виробництва зброї, видобутку вугілля, залізної руди тощо.

Це далось взнаки вже після першої липневої мобілізації 1914 р., коли значну кількість кваліфікованих шахтарів і робітників Донбасу було знято з виробництва⁸. Чисельність робітників, зайнятих у кам'яновугільній промисловості Донбасу з 1 липня по 1 серпня 1914 р. зменшилася на 32,6%⁹. Навесні 1915 р. у цій провідній галузі Донбасу невиспало 100 тис. чол.¹⁰.

Наступні масові мобілізації до діючої армії, відправлення на фронт страйкарів та революційно настроєних робітників призвели до ще більшої нестачі в робочій силі¹¹. Мобілізованих кадрових робітників заміняли жінками і підлітками, біженцями та військовополоненими¹², що дало змогу підприємцям припинити зменшення робочої сили на шахтах і в рудниках, а подекуди добитися навіть її зростання¹³. У цілому ж, кількість робітників у Донбасі зменшилася в 1915 р., проти попереднього, лише на 5 тис. чол.¹⁴.

Але заміна була далеко не рівноцінною, і промислове виробництво в Донецькому басейні та Кривому Розі скорочувалося. Зниження продуктивності праці на шахтах добре ілюструє таблиця¹⁵.

Саме тому питання про нестачу робочої сили протягом всієї війни

Роки	Кількість робітників на шахтах Донецького басейну (в тис.)	Продуктивність одного робітника в рік (у пудах)
1913	168	9185
1914	186	9054
1915	181	8989
1916	235	7451
1917	280	5393

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 938, оп. 1, спр. 20, арк. 3, 10, 33, 45; Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького. Відділ рідкісних видань та рукописів, ф. 74а, п. 1, арк. 1; Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 34, арк. 6—8; ф. 326, оп. 20, спр. 3, арк. 78; Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-1178, оп. 1, спр. 5, арк. 11, 12; спр. 6, арк. 7, 9.

⁷ А. Гуляк. К вопросу о формировании интернациональных отрядов Красной Гвардии на Юге Украины (1917—1918 гг.). — Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции, М., 1967, стор. 159.

⁸ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

⁹ Народное хозяйство в 1916 г., вып. 3, Пг., 1920, стор. 165.

¹⁰ Материалы к учету рабочего состава и рабочего рынка, вып. 2. Пг., 1917, стор. 16.

¹¹ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. — февраль 1917 г. Сборник документов и материалов, К., 1966, стор. 63; Экономическое положение в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции, ч. II, М. — Л., 1957, стор. 126.

¹² Труды X съезда горнопромышленников Юга России (21—29 ноября 1915 года), т. I, Харьков, 1916, стор. 41.

¹³ ДОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 16.

¹⁴ Борьба за Октябрь на Артемовщине, М., 1929, стор. 15.

¹⁵ Статистический сборник за 1913—1917 гг., вып. 1, М., 1921, стор. 78.

не сходило з порядку денного нарад і з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії¹⁶. В 1915 р. у пресі з'явилися висловлювання про доцільність використання в промисловості Росії 150 тис. китайців¹⁷.

9 квітня 1915 р. рада з'їзду гірничопромисловців повідомила шахтовласників Донбасу про те, що вербувальники з Харбіну запропонували доставити в Росію необмежену кількість китайських робітників. При цьому зазначалося, що витрати на їх перевезення швидко компенсуються завдяки тому, що китайцям можна буде видавати дуже низьку заробітну плату й примушувати їх працювати без будь-яких вихідних днів¹⁸.

Цілком зрозуміло, що ця пропозиція була з радістю зустрінута капіталістами Донбасу і Кривого Рога, які сподівалися, що масовий ввіз робітників з країн зарубіжного Сходу не тільки допоможе їм вирішити проблему робочої сили, а й принесе великі вигоди: по-перше, дасть можливість відправити у діючу армію революційно настроєну частину українських і російських робітників, а по-друге, за рахунок дешевої робочої сили збільшить прибутки.

У зв'язку з цим Бюро ЦК РСДРП в одній із своїх листівок зазначало, що промисловці «раді одним ударом убити двох зайців: звільнитися від незадоволеної і активної маси робітників і здорово нагріти руки на праці китайців, жінок та дітей, яким будуть платити в два і три рази менше»¹⁹.

22 квітня голова Бюро уповноважених ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням дозволити в'їзд з-за кордону китайським і корейським робітникам. Щоб виграти час він просив спростити їм порядок одержання дозволу на проживання в Росії і замість паспортів, оформлення яких було дуже тривалою і складною справою, пропонував видавати завербованим робітникам посвідчення, які давали б їм право працювати в Росії²⁰.

Як і слід було сподіватися, царський уряд, піклуючись про інтереси капіталістів, задовольнив їх прохання. У липні 1915 р. він дозволив вільний в'їзд у Росію робітників з Китаю та Персії. Підприємцям було надано право вступати у переговори й посилати у ці країни своїх агентів для вербування робочої сили²¹. Крім того, урядові органи посилали на шахти військовополонених, а також турків, які жили в Росії й були затримані як піддані держави, що перебувала у стані війни з Росією.

На кінець 1916 р. кількість військовополонених, направлених царським урядом на роботу в Донбас, перевищувала 75 тис. чол.²². Влітку 1917 р. ця категорія становила вже близько 27% всіх робітників Донецького кам'яновугільного басейну й більше 25% — металургійної промисловості Півдня Росії²³.

Для масового ввозу трудящих з Китаю та Персії у Донбас підприємці створили спеціальну організацію «Китоперс»²⁴, а щоб задовольнити урядові потреби в китайських та корейських робітниках царський

¹⁶ Труды X Съезда горнопромышленников Юга России, стор. 40—41; Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 16.

¹⁷ «Промышленность и торговля», 1915, № 27, стор. 501.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 938, оп. 1, спр. 20, арк. 3.

¹⁹ А. Манусевич. Назв. праця, стор. 20.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 938, оп. 1, спр. 20, арк. 10.

²¹ Там же, арк. 63—66, 13, 31, 33.

²² Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961, стор. 31.

²³ А. Манусевич. Назв. праця, стор. 16.

²⁴ Т. Харечко. Накануне Февральской революции в Донбассе.— «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 166.

уряд організував спеціальну міжвідомчу нараду, яка займалася цією справою²⁵.

Точного обліку китайських, перських та інших робітників з країн зарубіжного Сходу, завербованих під час першої світової війни для роботи в Росії, зокрема у гірничій та металургійній промисловості України, її портів містах, не велося. Щодо китайців, то в 1917 р. їх працювало в Росії близько 300 тис. чол. З них не менше 200 тис. було завербовано й відправлено в різні райони країни, в тому числі й на шахти Донбасу та інші місцевості України²⁶. Відомо, що напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції в Донбасі вже працювало багато китайських та перських робітників. Лише у Макіївці, наприклад, у 1917 р. їх було більш як 600 чол.²⁷

Зростання чисельності робітників з різних країн зарубіжного Сходу обумовлювалося не тільки нестачею робочої сили. Перетворення Китаю, Ірану, Туреччини та інших країн Сходу у напівколонії, ринку збуту промислових товарів, джерела сировини і сфери прикладання іноземних капіталів різко погіршило і без того тяжке становище трудящих цих держав.

В Росії вони працювали на найважчих і низькооплачуваних роботах: будували залізниці, копали окопи на фронтах, добували вугілля тощо.

За умовами договору, іноземні робітники зобов'язані були відпрацювати на шахті не менше двох років, не пред'являючи до адміністрації ніяких вимог і не вступаючи у будь-які стосунки з місцевими робітниками. Підприємці мали право заарештовувати завербованих, а на випадок самовільного залишення ними місця роботи — повертати їх знову з допомогою поліції.

Життя шахтаря було під постійною загрозою. В гонитві за прибутками, капіталісти ігнорували правила техніки безпеки. Часті обвали, вибухи газів, пожежі та інші нещасні випадки призводили до загибелі сотень людей. Робочий день під землею тривав не менше 12 годин. До того ж в умовах швидко зростаючої дорожнечі на продукти харчування реальна заробітна плата постійно зменшувалася²⁸.

Не кращим було становище й тих представників народів зарубіжного Сходу, які знаходили собі роботу в портах України. Так, на підприємствах Одеси і в порту перси і китайці, турки й курди працювали на фізично щонайвиснажливіших роботах²⁹.

Вихідці з азійських країн жорстоко експлуатувалися і на роботах у прифронтовій смузі. Активний учасник громадянської війни на Україні, Кавказі та в Білорусії Лі Фу-цін, розповідаючи про нелюдські умови праці в інженерно-будівельних дружинах, згадував, що робітники, які перебували в них, зневірившись, відрубували собі на руках пальці, кінчали життя самогубством, а тих, хто скаржився, заарештовували³⁰.

В. І. Ленін відзначав, «що якраз для імперіалізму така експлуатація праці *гірше оплачуваних* робітників з відсталих країн особливо характерна», що «...експлуататори «цивілізованих» країн завжди користуються тим, що іноземні робітники, які ввозяться, безправні»³¹.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 720, оп. 1, спр. 159, арк. 28.

²⁶ Матеріали к учету рабочего состава и рабочего рынка, стор. 33; Н. А. Попов. Они с нами сражались за власть Советов, Л., 1959, стор. 12.

²⁷ С. Кихтеев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954, стор. 100.

²⁸ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, спр. 12, арк. 22; спр. 51, арк. 2; ДОДА, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 135, арк. 63.

²⁹ Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького, ф. 74-а, п. 1, арк. 1; ф. 79, п. 5, арк. 1, 4, 8; п. 7, арк. 1; «Дружба», 16 квітня 1957 р.

³⁰ Дружба, скрепленная кровью, М., 1959, стор. 176—177.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 138—139.

Урядовці, власники шахт та інших підприємств, де працювали іноземні робітники, військовополонені та відходники з азійських країн, намагалися ізолювати їх від місцевих російських робітників, посяяти між ними ворожнечу. Та ці наміри не здійснилися. Тяжкі умови праці і життя зблизили і поріднили їх між собою, перемогли ідеї пролетарської солідарності.

Розібратися в обстановці, правильно зрозуміти свої завдання допомагали відходникам та військовополоненим більшовики, які, діючи у підпіллі, проводили пропагандистську і організаторську роботу серед усіх категорій іноземних трудящих. Твердо тримаючи прапор пролетарського інтернаціоналізму, більшовицька партія виховувала зарубіжних трудящих у революційному дусі, завойовувала їх на бік робітників і селян Росії, готувала до активної участі в боротьбі за Радянську владу.

На Україні діяльність більшовиків серед трудящих зарубіжного Сходу була особливо плідною на Донбасі і в Одесі, де їх було найбільше. Партійні організації Донбасу проводили серед військовополонених широку роз'яснювальну і організаційну роботу. Вчорашні солдати діючих армій відчували на собі всю жорстокість імперіалістичної війни. Більшовики пояснювали своїм зарубіжним братам по класу, хто і з якою метою розв'язав війну, вказували шляхи до миру. Серед військовополонених проводилися бесіди, поширювалися листівки з закликами підніматися на боротьбу за свої права, за поліпшення свого становища³². І це дало позитивні наслідки. Незважаючи на введення тілесних покарань, вони відмовлялися працювати і разом з місцевими робітниками включалися в активну революційну боротьбу за припинення війни й полегшення умов праці³³. Яскравими проявами цієї боротьби були страйк 3 тис. шахтарів і військовополонених у Кадіївці, а також виступи в Юзівці та Макіївці у 1917 р.³⁴, демонстрації на відзначення 1 Травня 1917 р., під час яких військовополонені, ігноруючи заборону міністра Тимчасового уряду Гучкова, крокували в колонах разом з робітниками Росії³⁵.

Комуністи Донбасу підкреслювали необхідність згуртування трудящих усіх країн у боротьбі проти експлуататорів. Працюючи пліч-о-пліч з російськими та українськими робітниками, військовополонені та інші іноземні робітники все більше переконувалися у спільності класових інтересів трудящих усіх країн, у тому, що пролетаріат України — їх брат по класу і боротьбі проти спільного ворога — капіталістів.

Чудовим прикладом пролетарської солідарності військовополонених з місцевими робітниками може служити такий лист з Донбасу від 2 грудня 1916 р.: «В районі багато військовополонених...» — писалося в ньому. — Стосунки між ними і робітниками найкращі. Військовополонені організовуються і хочуть примкнути до наших організацій. Подекуди адміністрація намагалася повністю витіснити вільну працю шляхом введення роботи військовополонених, але наштовхнулася на протести самих військовополонених, які заявили, що не спустяться в рудники навіть під загрозою смерті, якщо ними будуть «замінити» звільнених робітників»³⁶.

З найбільш передових революційно настроєних іноземних робітників і військовополонених більшовикам Донбасу вдалося створити ряд

³² С. Қихтеев. Назв. праця, стор. 100—101.

³³ «Красный архив», 1929, т. 33, стор. 145—157.

³⁴ Н. А. Попов. Революционные выступления военнопленных в России в годы первой мировой войны. — «Вопросы истории», 1963, № 2, стор. 76, 87.

³⁵ Л. И. Жаров, В. М. Устинов. Интернациональные части в боях за власть Советов, М., 1960, стор. 10.

³⁶ Р. Ермолаева. Материалы центрального и местных партийных архивов о деятельности интернационалистов в России. — Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции, М., 1967, стор. 66.

інтернаціональних комуністичних організацій і груп. Так, наприклад, у Горлівсько-Щербинівському районі була організована й діяла інтернаціональна група китайських та корейських робітників³⁷.

Коли пролунав грім Великого Жовтня, разом з українцями та представниками інших народів на боротьбу за встановлення Радянської влади, на захист її завоювань від внутрішньої та зовнішньої контрреволюції піднялися тисячі трудящих інших країн, в тому числі й зарубіжного Сходу.

Радянський народ завжди пам'ятає героїчних борців-інтернаціоналістів. У доповіді, присвяченій 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Л. І. Брежнєв від імені радянських комуністів і всіх радянських людей висловив «глибоку повагу і палку вдячність нашим зарубіжним соратникам, усім, хто в ті славні роки розумом і серцем зрозумів значення Жовтня, хто допоміг нашому народові захистити його революційні завоювання»³⁸.

³⁷ С. Кихтеев. Назв. праця, стор. 101.

³⁸ Л. І. Брежнєв. Назв. праця, т. 2, стор. 78.

Борці за щастя народу

П. М. Калениченко, К. І. Позняков

**ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ
ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ
КОМАНДИР
Е. С. ПАНЦЕРЖАНСЬКИЙ**

В українській радянській історіографії майже нічого не сказано про талановитого червоного військово-морського командира, флагмана 1-го рангу Едуарда Самуїловича Панцержанського, який кілька років

провів на Україні, займав тут визначні військові посади.

Син збіднілого дворянина-поляка з прибалтійського міста Лібави (народився 12 жовтня 1887 р.), він рано захопився морською справою. В 1910 р. закінчив Морський корпус. В старій армії займав посади ротного командира і штурмана ескадреного міноносця, старшого мінного офіцера учбового судна, старшого офіцера ескадреного міноносця¹.

Уже в дореволюційні роки Панцержанський був близьким до матросів, і це позитивно впливало на формування його світогляду. Панцержанський належав до тієї прогресивної частини старого офіцерства, яка в перші ж дні соціалістичної революції без вагань перейшла на бік Радянської влади.

Жовтнева революція застала Едуарда Самуїловича на Балтійському флоті. В лютому 1918 р. збори судових комітетів обрали його начальником шхерного загону Балтфлоту. Центробалт підтвердив це рішення². Участь Панцержанського в самовідданій боротьбі на захист Країни Рад від іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції дозволила командуванню Червоного Флоту доручити йому відповідальний пост командуючого Онезькою флотилією. Тут з великою силою проявився його талант радянського військового флотоводця. Безпосередньо під

¹ Центральний державний архів Військово-Морського Флоту СРСР (далі – ЦДА ВМФ СРСР), ф. Р-749, оп. 2, спр. 1891, арк. 35.

² «Военно-исторический журнал», 1968, № 6, стор. 46.

його командуванням були виграні відомі Відліцька операція проти білофіннів (червень 1919 р.) і Лижемська операція проти Юденіча (вересень 1919 р.)³.

Відліцька операція — класичний зразок створеної в перші роки Радянської влади передової воєнної стратегії і тактики. Ця операція здійснювалася шляхом комбінованого удару по ворогу з боку Ладозького озера, де діяли кораблі Онезької військової флотилії, і з суші, де була дислокована 1-а стрілецька дивізія Петроградського фронту. Головна роль відводилась саме Онезькій флотилії, яка повинна була подавити вогнем своїх гармат відліцькі батареї білофіннів і висадити в районі річки Відліци десант. Безпосередньо в бою діями кораблів відважно і вміло керував Панцержанський. Важливе значення для успіху мало також політичне керівництво операцією. Його здійснював комісар 1-ї дивізії відомий більшовик-революціонер Е. А. Рах'я.

Знищення берегової артилерії ворога й висадку десанта було проведено дуже вдало. В цей же час на Оленецькій ділянці фронту вела наступальні бої 1-а дивізія. Ворог був відкинутий за фінський кордон. Білофіннський плацдарм на східному березі Ладозького озера було ліквідовано⁴.

В. Д. Бонч-Бруєвич у своїх спогадах пише, що В. І. Ленін високо оцінив наслідки Відліцької операції Онезької флотилії. Він зустрів повідомлення про її видатний успіх як чудовий подарунок з Петроградського фронту⁵.

На початку 1920 р. Панцержанський — на посаді начальника оборони Кольської затоки, а потім — начальника морських сил Каспійського моря. В другій половині 1920 р. під час розгрому останнього походу імперіалістичної Антанти він прибув на південь України й одержав призначення на посаду начальника морських сил Чорного і Азовського морів⁶.

Розгромом білополяків і врангелівських білогвардійців закінчився період імперіалістичної інтервенції та громадянської війни. Командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе був призначений на пост командуючого військами України і Криму. Його помічником по морській частині став Панцержанський.

Під час військової роботи на Україні Панцержанський ще ближче познайомився з Михайлом Васильовичем Фрунзе, збагатився теоретично і практично під керівництвом видатного полководця-ленінця. Про близькі службові й особисті стосунки Е. С. Панцержанського з М. В. Фрунзе розповідає в своїх спогадах дружина військового моряка Нонна Михайлівна Панцержанська *. М. В. Фрунзе часто приїздив з Харкова до Севастополя, де знаходився штаб помічника командуючого військами України і Криму по морській частині, любив поговорити з червонофлотцями, бував у сім'ї Панцержанських.

Одного разу з тодішньої столиці України — м. Харкова, де знаходився штаб військ України і Криму, за вказівкою М. В. Фрунзе на ім'я Е. С. Панцержанського прибув вагон з продовольством. На вагоні майоріли слова: «Командуючому Чорноморським флотом від благодарної України». Панцержанський розумів, яке значення може мати цей подарунок трудящих України для зміцнення єдності армії і народу. Він одразу ж наказав скласти список усіх севастопольських моряків, службовців флоту, їх сімей і з врахування цих даних негайно розподілити

³ История гражданской войны в СССР. Т. 4. М., 1959, стор. 155, 364.

⁴ История гражданской войны в СССР. Т. 4, стор. 165.

⁵ «Военно-исторический журнал», 1964, № 4, стор. 18.

⁶ ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-749, оп. 2, спр. 1891, арк. 35.

* П. М. Панцержанська — пенсіонер Міністерства оборони СРСР, проживає в м. Ленінграді. Її спогади зафондовані в ЦДА ВМФ СРСР.

продовольство з прибулого вагону. Під час розподілу особисто перевіряв, як виконується наказ, домагався, щоб кожен військовий моряк, член його сім'ї не залишилися поза списком ⁷.

М. В. Фрунзе високо цінив чималий бойовий досвід і здібності, постійну виховну роботу свого помічника по морській частині серед матросів і командирів Червоного Флоту. У написаній власноручно М. В. Фрунзе атестації є такі слова: «Знаю т. Панцержанського з початку 1921 р. Людина великої енергії. Авторитетний серед підлеглих. Політично лояльний. Цілком на місці» ⁸.

Одним з переконливих свідчень послідовної миролюбної політики Комуністичної партії і Радянського уряду було негайне проведення демобілізації армії після закінчення громадянської війни. 16 листопада 1920 р. Командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе телеграфував В. І. Леніну про визволення від врангелівців останнього населеного пункту — м. Керчь і про ліквідацію Південного фронту ⁹. 25 листопада 1920 р. відбулося перше засідання комісії при ЦК РКП(б) під головуванням Ф. Е. Дзержинського по демобілізації армії і впорядкуванню її тилу ¹⁰.

В. І. Ленін приділяв особливу увагу якомога швидшому здійсненню скорочення армії. Разом з тим, враховуючи загрозу з боку міжнародного імперіалізму, Комуністична партія і Радянський уряд робили все можливе для зміцнення обороноздатності країни.

В момент переходу країни до мирного, відбудовчого періоду перед Червоною Армією і Червоним Флотом, що скорочувалися кількісно, стояло відповідальне державне і політичне завдання — посилити свою бойову виучку й політичну свідомість. В «Проекті постанови Політбюро ЦК РКП(б)» від 6 квітня 1921 р. В. І. Ленін відзначав, що якщо однією стороною воєнно-організаторської роботи партії і уряду в поточний момент є демобілізація армії, то другою стороною — «покращення якості армії» ¹¹. Серйозну увагу Комуністична партія і уряд приділили зміцненню командного і політичного керівництва Збройними Силами.

Приблизно в цей час на ім'я Е. С. Панцержанського прибув урядовий документ, який викликав його до Москви на прийом до В. І. Леніна ¹². Це був неповторний, хвилюючий момент, про який з подробицями не раз відважний командир розповідав своїм бойовим друзям, товаришам по службі, в сім'ї. Із спогадів дружини Панцержанського видно, що В. І. Ленін під час прийому нагадав, як мало бойових кораблів і спеціалістів флоту залишилось у нас після імперіалістичної і громадянської воєн та іноземної воєнної інтервенції. Для захисту країни, говорив вождь, нам потрібно мати міцний, боєздатний, з сильним і вмілим керівництвом Військово-Морський Флот... Вибір нового Командуючого Морськими Силами Республіки падає на Панцержанського. Призначення на цей відповідальний пост сталося 22 листопада 1921 р. ¹³

Але перед тим як прибути до Петрограда, де тоді знаходився штаб Військово-Морського флоту Країни Рад, Панцержанський побував на Україні, відвідав Харків, Севастополь, займався впорядкуванням військово-морських справ, виконав ряд важливих вказівок В. І. Леніна про зміцнення Чорноазовфлоту спеціалістами військово-морської справи.

⁷ ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-315, оп. 1, спр. 131, арк. 6. (Спогади Н. М. Панцержанської).

⁸ «Военно-исторический журнал», 1968, № 6, стор. 46.

⁹ М. В. Фрунзе. Избранные произведения, т. I, М., 1957, стор. 425.

¹⁰ «Военно-исторический журнал», 1968, № 10, стор. 117.

¹¹ Ленинский сборник XXXVII, стор. 287.

¹² «Военно-исторический журнал», 1968, № 6, стор. 49; ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-315, оп. 1, спр. 131, арк. 2. (Спогади Н. М. Панцержанської).

¹³ «Военно-исторический журнал», 1969, № 2, стор. 119.

Після утворення СРСР в управлінні Збройних Сил відбулась реорганізація. Реввійськрада СРСР своїм наказом від 1 квітня 1924 р. призначила видатних полководців на найвідповідальніші військові посади. Начальником Військово-Морських Сил СРСР став Е. С. Панцержанський¹⁴.

Більше трьох років Е. С. Панцержанський здійснював командування усіми Військово-Морськими Силами країни. Справі зміцнення молодого радянського флоту він віддав багато своїх сил і енергії. В ці роки, узагальнюючи досвід громадянської війни, враховуючи інтереси дальшого розвитку радянського військового флоту, в своїх військових працях він звертав увагу на посилення особового складу кораблів пролетарськими елементами і одночасно — на технічне оснащення всього флоту.

У грудні 1924 р. Панцержанський повернувся в Севастополь і протягом двох років командував Чорноазовфлотом. Саме в цей час, 13 травня 1925 р., за активну участь у громадянській війні його було нагороджено Орденом Червоного Прапора¹⁵.

З 1926 р. і до кінця свого життя (26 вересня 1937 р.) видатний військомор безперервно й невтомно працював на відповідальних посадах в центральному апараті Управління Військово-Морських Сил країни.

Едуард Самуїлович Панцержанський — людина широких інтересів. Поряд з великою військово-організаторською роботою він постійно пам'ятав про свої громадські обов'язки: проводив бесіди з командами кораблів, рядовими матросами, читав лекції в молодіжних аудиторіях, виступав по радіо¹⁶.

У вільні від службових справ години, а це найчастіше траплялось у вихідні дні та під час відпусток, він захоплювався живою природою, нерідко із своїми дочками* пускався у мандри за околиці міста.

Один з його товаришів по службі на флоті, нині контр-адмірал у відставці В. Боголепов створив цікавий особистий альбом, в якому міститься, зокрема, кілька записів ветеранів Червоного флоту про Панцержанського. Ось один з них: «Вимогливий до підлеглих, він перш за все був вимогливим і суворим до себе, тому поважали і цінували його. В позаслужбовий час був доступний кожному. Сам поважав людей, радився з ними, вислуховував, допомагав».

З великою повагою не раз згадував Е. С. Панцержанського як великого спеціаліста Військово-Морських Сил і як дуже авторитетну серед радянських моряків людину колишній Нарком Військово-Морського Флоту СРСР М. Г. Кузнецов на сторінках своїх популярних книжок «Накануне» і «На флотах боевая тревога»¹⁷.

Серед багатьох близьких, знайомих і друзів флотоводця були також видатні актори, співаки, літератори. У квартирі Панцержанських бували Л. В. Собінов, О. С. Новиков-Прибой та ін.

Улюбленою справою флотоводця була масова художня самодіяльність. Науковці і ветерани громадянської війни міста Петрозаводська (Карелія) свідчать, що Панцержанський під час військової служби на Онезькій флотилії був головним ініціатором створення Клубу радянських матросів у Петрозаводську.

Все своє свідоме життя Е. С. Панцержанський, видатний військово-морський командир, присвятив служінню народові.

¹⁴ «Военно-исторический журнал», 1970, № 6, стор. 120.

¹⁵ ЦДА ВМФ СРСР, ф. Р-749, оп. 2, спр. 1891, арк. 35.

¹⁶ Там же, ф. Р-315, оп. 1, спр. 131, арк. 7 (Спогади Н. М. Панцержанської).

* Обидві дочки — Ніна Едуардівна Панцержанська і Нелля Едуардівна Панцержанська-Великая — проживають зараз на території Грузинської РСР.

¹⁷ Н. Г. Кузнецов. Накануне, М., 1966, стор. 23, 39, 97, 99; його ж. На флотах боевая тревога, М., 1971, стор. 9.

¹⁸ Журн. «На рубеже», 1963, № 6.

Повертаючись до надрукованого

ПРО ВИСВІТЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ ГІРНИКІВ КРИВОРІЖЖЯ В ЖОВТНІ—ГРУДНІ 1905 р.

У № 5 «Українського історичного журналу» за 1972 р. опубліковано статтю М. С. Мельника «Революційна боротьба робітників залізничної промисловості України в жовтні—грудні 1905 р. Проте в статті допущено серйозні помилки в оцінці тогочасних подій, зроблено крок назад від вимог і досягнень сучасної радянської історичної науки.

Жовтневі події 1905 р. в Криворізькому басейні автор характеризує як «масові виступи гірників Криворіжжя», «сутички з адміністрацією рудників, представниками влади, власниками продовольчих лавок» (стор. 25), «збройні виступи робітників залізничної промисловості України» (стор. 26), «збройну боротьбу робітників залізничної промисловості України, розпочату в жовтні» (стор. 30). На відміну від своїх попередників, автор явно прагне зобразити справу так, ніби тут мала місце вища форма класової боротьби пролетаріату, до того ж досягнута на той час тільки в цьому районі країни взагалі (стор. 26).

Уважний аналіз документів, у тому числі й архівних, переконує, що в цей час у басейні вперше відбувся загальний політичний страйк залізничників, металістів, гірників, що не збройні виступи, а загальний політичний страйк був тоді основною формою боротьби гірників Кривбасу. Це було великою заслугою молодого робітничого класу басейну і нечисленних революційних соціал-демократів, що працювали в масі робітників. Вдалось це їм нелегко і не зразу. Загальний страйк гірників розпочався лише 23—24 жовтня, коли в більшості інших районів країни жовтневий страйк уже закінчився. В ході страйку передова частина робітників виступала за організовані й свідомі форми боротьби. Але молодість гірничорудного пролетаріату, чисельна перевага в ньому сезонних робітників—недавніх вихідців із села, провокаційна діяльність «чорної сотні»—все це породжувало й незрілі форми руху. Почалися погроми рудничних приміщень, продовольчих та промтоварних лавок. Місцеві власті та підприємці прагнули скористатися незрілістю частини робітників, щоб спровокувати її на погроми єврейського населення. 24—27 жовтня такі погроми відбулися в Кривому Розі, на рудниках Пужмирки і Калачевському, в селах Веселі Терни, Ганнівка, Лозуватка та інших¹. В інших місцях Кривбасу погроми були відвернуті завдяки рішучим діям передових робітників². 26 жовтня кілька сот гірників з північних рудників приїхали поїздом на станцію Карнаватка, звідки під червоним прапором рушили в Кривий Ріг. Там демонстрація була розігнана поліцією та козаками³. В наступні дні адміністрації рудників було пред'явлено економічні вимоги, але їх відхилили як «нездійсненні». 30 жовтня і 1 листопада на рудники були введені війська, і страйк припинився.

Саме такою постає неприкрашена картина жовтневих подій на Криворіжжі з аналізу спогадів учасників, праць попередників та архівних джерел, у тому числі й тих, які досліджував М. С. Мельник.

¹ А. С. Кирзнер. Горнорабочие Донбасса и Криворожья в первой русской революции, Харьков, 1926, стор. 65—66; А. Г. Пахомов. Нарис з історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі, Харків, 1932, стор. 54—55; ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 58, спр. 305, арк. 297—299; Дніпропетровській обласній державній архів (ДОДА), ф. 11, оп. 1, спр. 471, арк. 189—194.

² Д. Раппопорт. 1905 год на ст. Долгинцево и Кривом Роге.— «Пути революции», 1925, № 3, стор. 95—96; ДОДА, ф. Р-2181, оп. 1, спр. 23, арк. 67.

³ А. Г. Пахомов. Назв. праця, стор. 55; ЦДІА СРСР, ф. 37, оп. 58, спр. 305, арк. 299; ДОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 471, арк. 193.

Висвітлюючи ці події, автор статті посилається на справу 471 з фонду 11 (Канцелярія катеринославського губернатора) що зберігається в Дніпропетровському обласному державному архіві. Але уважний перегляд усіх 200 аркушів цієї справи переконує, що там і згадки немає про «збройні виступи», «збройну боротьбу» або навіть про які-небудь збройні сутички робітників з військами, представниками влади та ін.

У дореволюційні часи ця справа називалася «Про безпорядки в жовтні місяці 1905 року. Верхньодніпровський повіт», тепер — «Справа про страйки робітників на рудниках у Верхньодніпровському повіті». Ця назва відповідає змістові документів. Справа містить телеграфні повідомлення і рапорти поліції про страйки та погроми, листи й телеграми місцевих властей, підприємців і поміщиків з проханнями надіслати війська, розпорядження губернатора про переміщення військ тощо. Ті, хто просив війська, всіляко перебільшували реальну загрозу з боку робітників. Характерним є лист начальника Катерининської залізниці губернаторові від 29 жовтня 1905 р., неточно цитований М. С. Мельником (стор. 25). Це — єдиний у справі документ, в якому твердиться, що «зграї шахтарів» у 200—300 осіб, «озброєні холодною, а частково й вогнепальною зброєю», тероризують Саксаганську вітку залізниці⁴. Це твердження, що ґрунтувалося на чутках, було потрібне, щоб одержати війська для охорони залізничних станцій⁵. Ніяких інших документів про озброєні загони робітників немає.

Отже, доводиться констатувати, що автор статті, видавши бажане за дійсне, перекрутив характер жовтневих подій на Криворіжжі, не зупинившись при цьому перед прямою фальсифікацією джерельної бази.

В грудні 1905 р. країну охопив загальний політичний страйк, а в ряді місць вибухнули збройні повстання. Що відбувалося в цей час на Криворіжжі? За твердженнями М. С. Мельника, тут було збройне повстання. Про це він пише: «Того ж дня (8 грудня.—П. В.) почалося збройне повстання на Катерининській залізниці та на її вітках» (стор. 26); «Збройна боротьба робітників залізничної промисловості України, розпочата в жовтні, досягла свого апогею під час найвищого піднесення революції — в грудні 1905 р.» (стор. 30). Автор намагається створити враження, ніби в кінці грудневих подій у цьому районі мали місце значні бойові дії між урядовими військами та робітниками. «Однак страйкова і збройна боротьба діяльності рудничних робітників ще продовжувалася,— пише він.— До 26 грудня не здавався центр грудневих подій на Криворіжжі — Довгинцеве» (стор. 29). І далі: «Рудники, робітничі селища регулярним військам доводилося брати з боєм» (стор. 30).

Отже, автор визначає грудневі події на Криворіжжі як збройне повстання робітників. Ніяких фактичних матеріалів, окрім окремих прикладів про сутички військ з робітниками, він не наводить на доказ цього твердження. І це не дивно, бо таких матеріалів немає.

Офіційні документи, частково опубліковані, свідчать, що довгинцевський страйковий комітет, утворений на початку страйку, взяв у свої руки західну ділянку Катерининської залізниці мирно, не зустрівши опору з боку залізничної адміністрації⁶. Діав він як зародковий орган революційної влади, спираючись на загальне піднесення в країні та на Криворіжжі, а не на збройну силу, якої у нього не було. Щоправда, з цього питання в документах зустрічаються суперечливі твердження. В записці міністра внутрішніх справ Дурново до Миколи II від 27 грудня 1905 р. зазначено, що довгинцевський страйковий комітет охоронявся тридцятьма робітниками, озброєними рушницями та револьверами⁷. Але в такому підсумковому документі, як подання прокурора херсонського окружного суду прокуророві одеської судової палати від 13 лютого 1906 р. прямо зазначено, що довгинцевський страйковий комітет «особливої організації у вигляді постійно діючої бойової дружини не створив»⁸. Те ж саме сказано і в обвинувальному акті в справі керівників страйку, складеному 24 березня 1907 р. військовою прокуратурою одеського військово-окружного суду⁹.

У названих та інших документах (у тому числі, в чотиритомній слідчій справі прокурора херсонського окружного суду¹⁰) немає ніяких даних про збройне повстання на Криворіжжі, про бойові дії проти військ у ході страйку. Не було таких дій і тоді, коли царський уряд ввів у цей район війська для придушення страйку. Навпаки, документи свідчать, що ці війська «не зустріли опору»¹¹.

⁴ ДОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 471, арк. 183.

⁵ Там же.

⁶ А. Г. Пахомов. Назв. праця, стор. 63; Высший подъем революции 1905—1907 гг. Ноябрь — декабрь 1905 г., ч. III, кн. 1, М., 1956, стор. 120; ДОДА, ф. Р-2181, оп. 1, спр. 23, арк. 73.

⁷ Высший подъем революции 1905—1907 гг. Ноябрь — декабрь 1905 г., ч. I, М., 1955, стор. 98.

⁸ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, стор. 121.

⁹ Херсонський обласний державний архів (ХОДА), ф. 252, оп. 1, спр. 3, арк. 9—10; ДОДА, ф. Р-2181, оп. 1, спр. 23, арк. 76.

¹⁰ ХОДА, ф. 252, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4.

¹¹ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, стор. 122.

Окремо слід розглянути питання про так зване рахманівське збройне повстання. Пославшись на працю А. Г. Пахомова, М. С. Мельник пише: «Два тижні неприступною фортецею стояв Рахманівський рудник» (стор. 30). Ще сорок років тому А. Г. Пахомов твердив, ніби в грудні 1905 р. робітники Рахманівського рудника і селяни Рахманівки підняли збройне повстання проти царизму. В його висвітленні, протягом двох тижнів озброєні саморобними рушницями й залізними списами рахманівці щоденно вели бої з великим загonom козаків. «Загальний страйк уже був придушений, ... а на копальні Рахмановій і в селі Рахмановій збройна боротьба з козаками все ще тривала»¹². Зрештою козаки оточили Рахманівку, «почалася справжня облога», яка закінчилася жорстоким боєм і кривавою розправою карателів. «За збройну боротьбу,— пише А. Г. Пахомов,— заарештовано близько 100 робітників і селян і заслано на каторгу»¹³. Ніяких доказів такого висвітлення подій у книзі не наводиться. Не чавів їх і М. С. Мельник.

Уважна перевірка наявних документів спростовує твердження про збройне повстання в Рахманівці. Якби таке повстання відбулося і за нього пішло на каторгу 100 повстанців, у місцевих і центральних архівах залишилися б слідчі та судові справи про нього. Однак такі справи відсутні. Нема ніяких повідомлень про таке повстання і в місцевих газетах. Отже, твердження про рахманівське збройне повстання є явною помилкою. Дивно, що й тепер зустрічаються історики, які повторюють цю вигадку.

Твердячи про бойові дії робітників з регулярними військами, М. С. Мельник пише: «27 грудня збройна сутичка робітників з військами відбулась на руднику Добровольському» (стор. 30). Проте на тій же сторінці, але кількома рядками вище і з посиленням на те ж саме джерело, автор дає інше висвітлення подій на руднику. В цей день солдати-карателі стріляли в робітників, які не хотіли видати свого керівника М. О. Дуліна. Отже, тут мала місце не сутичка двох збройних сил, а односторонні дії карателів (розстріл робітників).

Таким чином, розглянуті документальні матеріали беззаперечно свідчать, що збройного повстання, організованих бойових дій робітників з військами в грудні 1905 р. на Криворіжжі не було.

Досліджуючи грудневий рух гірників Кривбасу, М. С. Мельник збився на висвітлення революційної боротьби залізничників, оскільки саме вони були найорганізованішим загonom криворізького пролетаріату і провідною силою грудневого політичного страйку. Все це так. Але в результаті такого підходу до теми дослідження участь гірників у грудневих подіях (а саме їй присвячена стаття) висвітлена недостатньо.

Сучасний історик не може обминути питання про роль більшовицької партії в революційних подіях. М. С. Мельник, назвавши прізвища кількох більшовиків, не дав характеристики організацій, до яких вони належали. Хоч на тогочасному Криворіжжі соціал-демократичні організації були об'єднаними, всередині їх точилася ідейна боротьба, яка наближала організаційне відмежування більшовиків від меншовиків. Ще в праці В. А. Валявка, опублікованій у 1925 р., говориться про розмежування між більшовиками й меншовиками з ідейних і тактичних питань¹⁴. Чому ж автор статті не наслідував прикладу старого більшовика, першого дослідника історії революції 1905—1907 рр. на Криворіжжі?

Щодо кількісного складу соціал-демократичних організацій Криворізького басейну в 1905 р. існують суперечливі дані. В. А. Валявка називає 75, А. Г. Пахомов — 130 чол.¹⁵ Свідчення В. А. Валявка ґрунтуються на спогадах групи учасників. А. Г. Пахомов свого джерела не назвав. М. С. Мельник без застережень приймає цифру А. Г. Пахомова і заперечує дані В. А. Валявка (стор. 28). А йому слід було не протиставляти дані двох попередників, а визначити їх імовірну послідовність: весною 1905 р. в Кривбасі могло бути 75, а восени — 130 соціал-демократів. Про чисельне зростання Криворізької організації РСДРП свідчить той факт, що напередодні V з'їзду партії вона налічувала 300 членів¹⁶. При цьому, за твердженнями учасників, в роки революції майже половина соціал-демократів були більшовиками¹⁷.

У такій спеціальній статті, якою є праця М. С. Мельника, слід було дати оцінку тактики лівого блоку в революції. На Криворіжжі вона виявилася в коаліційному характері діяльності довгинцевського страйкового комітету, його органу — агітаційного комітету, а також страйкових комітетів на інших станціях і рудниках, до яких

¹² А. Г. Пахомов. Назв. праця, стор. 75.

¹³ Там же.

¹⁴ В. Валявка. Из истории рабочего движения на Криворожье (1903—1905 гг.).— «Летопись революции», 1925, № 3, стор. 70, 74—75.

¹⁵ В. Валявка. Назв. праця, стор. 67; А. Пахомов. Назв. праця, стор. 46.

¹⁶ «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 86—87.

¹⁷ Б. Козловский. На работе в 1906 г.— «Пролетарская революция», 1922, № 12, стор. 171—174.

входили більшовики, меншовики й есери. В цих органах більшовики боролися з меншовиками та есерами за рішучі дії проти царизму. Не з'ясувавши складності обстановки, автор обмежився констатацією того, що в агітаційний комітет входили соціал-демократи й есери, а в складі страйкового комітету поряд з кількома більшовиками назвав есера О. Полякова (стор. 26).

Підсумовуючи грудневі події, М. С. Мельник пише: «Гірники здобули ряд перемог. І найважливішою з них було встановлення на певний час влади трудящих на більшості території Криворізького басейну» (стор. 30). Це твердження вимагає уточнень. Про характер влади не можна говорити, не назвавши органи, які її здійснювали. Зародковими органами революційної влади на Криворіжжі були довгинцевський страйковий комітет і його відділення на місцях, але їх не можна називати «владою трудящих». Такий термін не підходить до буржуазно-демократичного етапу революції. Як за змістом своєї діяльності, так і за соціальним складом (робітники, залізничні службовці, вчителі, студенти та ін.)¹⁸ довгинцевський страйковий комітет відповідає ленінській оцінці подібних органів, як органів народної влади, революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, що об'єднували пролетарські й дрібнобуржуазні елементи революції¹⁹.

В статті зустрічаються й інші помилки. Характеризуючи поширення соціал-демократичних видань у Херсонському повіті в першій половині 1905 р., автор чомусь використовує «Звіт Херсонського губернского комітету сільських організацій РСДРП про збут літератури з 1-го квітня по 15 чervня 1906 року» (стор. 28)²⁰. Без посилань на джерела він пише, що в грудні в Довгинцевому щоденно вивішувались бюлетені про хід революційних подій на Криворіжжі (стор. 27). Але в документах ніяких даних про випуск і поширення таких бюлетенів не виявлено. Автор перекрутив назви деяких рудників. Рудник біля с. Лозуватка він називає «Лиховатка», рудник Руднева Балка (або Балка Руднева, за прізвищем землевласника Руднева) чомусь іменує «Рудничною Балкою».

Із викладеного видно, що М. С. Мельник з поставленими завданнями не справився. Він не виконав обіцянки щодо використання широкої джерельної бази і досягнень радянської історичної науки. Поза його увагою залишилося чимало архівних справ, збірники документів про революцію 1905 р., праці радянських істориків. Він «не помітив», що жовтневі події на Криворіжжі в літературі оцінюються як політичний страйк, зірваний чорносотенними погромами і введенням військ²¹. Таку ж не-об'єктивність автор виявив і при аналізі архівних справ, які були в його розпорядженні. Внаслідок цього в статті неправильно висвітлено хід і характер робітничого руху на Криворіжжі в жовтні та грудні 1905 р.

У статті «Уроки московського повстання» В. І. Ленін навіть про грудневі події в Москві писав, що головною формою руху там був «мирний страйк і демонстрації»²². Намагання автора, не рахуючись з вимогами марксистсько-ленінської методології історичної науки, прикрасити події, зобразити жовтневий і грудневий політичний страйк на Криворіжжі як збройне повстання є разючим прикладом необ'єктивного і несумлінного ставлення до історичного дослідження.

П. Л. Варгатюк

¹⁸ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. 1, стор. 122; ХОДА, ф. 252, оп. 1, спр. 3, арк. 7—14.

¹⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 114—118, 119—122, 123—131 та ін.

²⁰ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Херсон, 1965, документ № 235.

²¹ А. С. Кирзнер. Назв. праця, стор. 65—66; А. Г. Пахомов. Назв. праця, стор. 54—55; П. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня, Дніпропетровськ, 1966, стор. 33.

²² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 13, стор. 346.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Втілюючи в життя рішення XXIV з'їзду КПРС, вчителі історії Вінниччини прагнуть значно підвищити рівень викладання дисциплін та борються за поліпшення якості знань учнів. Розвиваючи здібності школярів, прищеплюючи їм навички самостійної роботи, педагоги сприяли формуванню їх діалектико-матеріалістичного світогляду, домагалися розуміння ними головних завдань комуністичного будівництва, суті внутрішньої та зовнішньої політики КПРС і Радянського уряду.

1972 навчальний рік пройшов під знаком підготовки до знаменної дати — 50-річчя утворення СРСР. Історики Вінниччини приділяли велику увагу вивченню основ ленінської національної політики, її всесвітньо-історичного значення.

У курсі історії СРСР і УРСР (IX—X класи) різні аспекти ленінської національної політики вивчаються майже на кожному уроці. Методи і форми їх викладання залежать передусім від змісту теми, її основних загальноосвітніх і виховних завдань, від попередньої підготовки учнів.

Досвідчені вчителі тему «Утворення СРСР» розкривали лекційним методом у поєднанні з короткими повідомленнями учнів та їх самостійною роботою над Звітною доповіддю ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, Тезами ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», постановою ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», доповіддю Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Так, учитель Чернівецької середньої школи (Могилів-Подільський район) Е. І. Кульбедюк перед вивченням даної теми дав учням завдання законспектувати статтю В. І. Леніна «Робітничий клас і національне питання». Це дало їм змогу чіткіше усвідомити корінну відмінність при розв'язанні національного питання буржуазією і пролетаріатом.

Учитель склав такий план уроку:

1. В. І. Ленін — теоретик розв'язання національного питання.
2. Утворення СРСР — триумф ленінської національної політики.

3. Ленінська національна політика — в дії. Її всесвітньо-історичне значення.

Після розкриття суті першого питання учитель пропонує учням прочитати розділ Тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» — «Соціалізм — втілення ідей ленінізму». Вони доходять висновку, що В. І. Ленін і створена ним партія робітничого класу здійснили титанічну теоретичну і практичну роботу для правильного розв'язання національного питання, згуртування понад 100 націй і народностей нашої країни в єдиній братній сім'ї. В свої зошити учні записують слова з Тез ЦК КПРС: «Під керівництвом Леніна було створено багатонаціональну соціалістичну державу СРСР — добровільний союз рівноправних і суверенних республік, побудований на принципах пролетарського интерна-

ціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя»¹. Старшокласники конспектують цей розділ Тез і закінчення першого розділу частини III Звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові ЦК КПРС.

Вдома, керуючись відповідними партійними постановами та рішеннями, учні мають підготувати відповідь на запитання «Чому досвід вирішення національного питання в СРСР має всесвітньо-історичне значення?». Вони повинні усвідомити суть основних положень марксизму-ленінізму з національного питання, зокрема, що національне питання може бути послідовно розв'язане лише на базі соціалістичної перебудови суспільства; на відміну від буржуазної демократії, яка тільки проголошує на словах, а на ділі ніколи не здійснює національної рівності, соціалістична демократія гарантує всім народам рівні права і можливості, створює умови для вирішення національних питань з урахуванням корінних інтересів різних національностей тощо.

На прикладі історичних подій, які відбувалися під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, учитель показує всесвітньо-історичне значення ленінської національної політики. Наприкінці уроку він наводить уривки з постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», де підкреслено, що марксистсько-ленінське вчення з національного питання витримало випробування на практиці.

Однак найкраще вчитель має змогу розкрити суть ленінського вчення з національного питання при вивченні теми «Нації та народності при соціалізмі» (X клас, суспільствознавство). На її вивчення відводиться дві години. На першому уроці учитель Вінницької середньої школи № 9 Б. Й. Рабінер висвітлює принципи побудови соціалістичної багатонаціональної держави. Він запропонував такий план: 1. Розв'язання національного питання в СРСР на основі ленінської національної політики. 2. Принципи побудови соціалістичної багатонаціональної держави. 3. Зміцнення дружби народів. Радянський народ — нова історична спільність людей. 4. Факти, що характеризують життєвість ленінської національної політики (повідомлення учнів).

Тема другого уроку: «XXIV з'їзд КПРС про національні відносини в умовах розвинутого соціалістичного суспільства».

План: 1. Розквіт і поступове зближення соціалістичних націй — дві взаємозв'язані тенденції в розвитку національних відносин у період комуністичного будівництва. 2. Зміцнення державності радянських народів, розвиток соціалістичної демократії. 3. Швидке зростання економіки національних республік і соціалістичний розподіл праці між ними. 4. Розвиток національної за формою і соціалістичної за змістом радянської культури. 5. Всесвітньо-історичне значення ленінської національної політики.

На першому уроці вчитель зупиняється на основних досягненнях радянського народу за 50 років. За цей час ліквідовано національну ворожнечу і національні конфлікти, відсталі раніше народи нашої країни здійснили перехід безпосередньо від феодалізму до соціалізму, успішно розвинулася їх економіка та культура, утворилася нова історична спільність людей — радянський народ. Учитель розкриває основні принципи побудови соціалістичної багатонаціональної держави, а саме: самовизначення націй, добровільність їх об'єднання, національна рівноправність, національно-територіальний принцип, соціалістичний федералізм і демократичний централізм.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 29.

Спираючись на матеріали XXIV з'їзду КПРС, учитель висвітлює характерні риси радянського народу — нової історичної спільності людей, яка виникла внаслідок перемоги соціалізму в нашій країні, послідовного втілення в життя ленінської національної політики. Він підкреслює, що економічною основою цієї історичної спільності є: суспільна власність на знаряддя і засоби виробництва, соціалістична система господарювання, внаслідок якої ліквідовано експлуатацію людини людиною, планомірно розвивається економіка всієї країни, зростає матеріальний добробут і культурний рівень народу. Морально-політична єдність радянського суспільства базується на дружбі і співробітництві між різними класами та соціальними групами, націями і національностями, які проживають на території СРСР.

Дальший розвиток і вдосконалення соціалістичних відносин у нашій країні характеризуються зміцненням союзу робітничого класу з селянством при керівній ролі робітничого класу, зближенням робітничого класу, селянства та інтелігенції, стиранням відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Найважливіша закономірність комуністичного будівництва полягає в зміцненні керівної ролі комуністичної партії, дальшому зміцненні соціалістичної держави, вдосконаленні радянської демократії. Все це сприяє розквіту і зближенню соціалістичних націй і народностей, розвитку їх братнього союзу.

Ідеологічною основою нової історичної спільності радянських людей є марксизм-ленінізм.

Після розкриття цих питань учитель дає домашнє завдання: виписати з розділу III, ч. 1 Звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС основні завдання в галузі національних відносин. Учні роблять висновок, що в галузі національних відносин завдання партії полягають у: а) постійному врахуванні спільних інтересів всього Радянського Союзу та інтересів кожної нації і національності; б) постійному піклуванні партії про зміцнення СРСР, послідовному проведенні ленінського курсу на розквіт соціалістичних націй та їх поступове зближення; в) вихованні трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і чванства, вихованні в них глибокої поваги до представників всіх націй і національностей; г) дальшому розвитку і зміцненні нової історичної спільності людей — радянського народу.

Розкриваючи п'яте питання плану, учні показали, що в роки Великої Вітчизняної війни з України пішло на фронт 4,5 млн. чол., тобто $\frac{1}{5}$ частина Радянської Армії. 2,5 млн. українців нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, більше 2 тис. — присвоєно звання Героя Радянського Союзу. З 113 двічі Героїв Радянського Союзу 32 українці. Серед 28 героїв-панфіловців були росіяни Іван Шадрін, Микола Болотов, Іван Шепетков, Григорій Шемякін, Петро Ємцов, українці Микола Матченко, Григорій Петренко, Микола Бондаренко, казахи Аскед Комбергенов, Насутбай Есбулатов та ін.

Велике виховне значення відіграють місцеві матеріали. Так, старшокласники узнали, що 137 мешканців області стали Героями Радянського Союзу, а житель с. Жорнище Іллінецького району І. Н. Бойко удостоєний цього звання двічі. В 6 партизанських з'єднаннях і 11 групах героїчно боролися проти загарбників представники 23 національностей. Наприклад, командиром партизанського загону ім. Леніна, який діяв на Вінниччині, був грузин А. А. Дідішвілі, а комісаром — українець Д. Д. Садовнік (Васильєв). Після визволення Поділля від окупантів уряд СРСР подав велику допомогу трудящим області для якнайшвидшої відбудови народного господарства. Навесні 1944 р. з Саратовської, Воронежської,

Тамбовської та інших областей РРФСР на Вінниччину було привезено 134,2 тис. ц зернових культур, 28 тис. ц однорічних трав, 9 тис. голів великої рогатої худоби, 15 тис. овець, 3 тис. свиней.

Наприкінці уроку вчитель наводить слова Л. І. Брежнєва, сказані ним у дні святкування 20-річчя перемоги над фашизмом: «Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни, то цим безсмертним героєм є вся дружба сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдаване, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці — словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини. Ленінська національна політика партії витримала випробування війною»².

До другого уроку вчитель дає завдання учням підготувати повідомлення на теми: «Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів», «Досягнення радянських республік за роки Радянської влади» (кожний учень готує матеріал про одну республіку). На уроці з допомогою вчителя старшокласники розкривають основні закономірності розвитку і зближення націй в період побудови соціалізму і комунізму: а) ліквідація фактичної нерівності націй: політичної, економічної, культурної; б) всебічний розвиток економічної спільності націй, забезпечення їх дедалі тіснішого братерського співробітництва і взаємодопомоги; в) досягнення однорідності націй на основі вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, зміцнення класової структури суспільства, поступового стирання відмінностей між класами; г) формування ідейної єдності націй і народностей на базі марксизму-ленінізму, розквіт соціалістичної культури, зближення і взаємозбагачення національних культур, розвиток спільних комуністичних рис культури; д) послідовне втілення в життя принципів соціалістичного інтернаціоналізму в усіх областях економічного, політичного і духовного життя, зміцнення братерської дружби народів.

Далі вчитель показує, що розквіт і зближення націй в нашому суспільстві — це об'єктивний процес, що ці дві взаємозв'язані тенденції є однією з характерних рис розвинутого соціалістичного суспільства. Інтернаціоналізація економічного, політичного і духовного життя всіх націй і народностей СРСР відбувається в процесі спільної боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму, в ході якої зміцнюється співробітництво народів нашої країни, посилюється обмін виробничим досвідом, досягненнями науки і культури. Цьому сприяє інтернаціоналізація складу населення союзних республік. Як приклад учитель наводить такі дані. Під час останнього перепису населення за межами своїх республік проживали: 21,267 млн. росіян (16,5%), 5,5 млн. українців (13,5%), 1,461 млн. узбеків (19,4%), 1,351 млн. вірменів (близько 38%) тощо. У 1970 р. на Україні проживало 47 126 тис. чол., з них: українців — 35 284 тис., росіян — 9 126 тис., євреїв — 777 тис., білорусів — 386 тис., поляків — 295 тис., молдован — 266 тис., болгар — 234 тис. та інших національностей — 758 тис.

Послідовно розкриваючи питання плану, вчитель підкреслює, що в міру розширення сфери діяльності і розвитку функцій Радянської багатонаціональної держави проходить двосторонній процес: посилення централізації в питаннях загальносоюзного значення і розширення самостійності союзних республік у розв'язанні завдань союзного значення. Прикладом цього є розширення в останні роки прав і повноважень со-

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 132.

юзних республік, місцевих Рад у державному і культурному будівництві, в управлінні господарством. На сесіях Верховних Рад союзних республік приймаються важливі закони (земельні кодекси, закони про охорону здоров'я, природи, праці та ін.).

Проаналізувавши склад Верховної Ради СРСР, депутатами якої є представники 62 національностей, а також Верховних Рад союзних і автономних республік, до яких входять представники більше 100 націй і національностей, учні зробили висновок, що в нашій країні люди будь-якої національності беруть участь в управлінні державою і що Ради — найбільш представницька і демократична форма управління державою.

Старшокласники навели ряд яскравих прикладів, які характеризують розквіт націй і національностей в СРСР. Так, відстала раніше Башкирія нині експортує свою продукцію в 67 країн, випуск промислової продукції в 1970 р. збільшився в ній порівняно з 1913 р. у 435 разів.

Вчитель роз'яснює, що успішне втілення в життя завдань дев'ятої п'ятирічки дасть змогу значно розширити економічні зв'язки між соціалістичними республіками. Взаємозбагачення і взаємовплив національних культур — закономірність нашого життя. Вчитель акцентує увагу учнів на тому, що партія і уряд постійно піклуються про духовний розвиток всіх націй і національностей. Питання національних взаємовідносин партія завжди розв'язувала з позицій пролетарського інтернаціоналізму.

Підкресливши всесвітньо-історичне значення досвіду розв'язання національного питання в нашій країні, учитель цитує уривок з резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС: «Треба і далі неухильно проводити ленінський курс на зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з загальних інтересів Радянської держави, а також зважаючи на умови розвитку кожної з республік, які його утворюють, послідовно добиваючись дальшого розквіту всіх соціалістичних націй та їх поступового зближення»³.

Вдосконалюючи форми навчання, творчо використовуючи досягнення радянської педагогічної науки, історики Вінниччини докладають багато зусиль, щоб успішно втілити в життя рішення XXIV з'їзду КПРС, виховувати гідних будівників комуністичного суспільства.

С. Г. ПРИТВАР

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 228

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ — ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ КОМПЛЕКС

Багате минуле древнього Чернігова. І нині здіймаються над ним німі свідки колишньої величі і могутності міста: Спаський собор, П'ятницька церква, князівський град — міський вал, на якому встановлено старовинні гармати. Досі ще зберігаються таємниці підземель Єлицького і Троїцько-Іллінського монастирів.

Кожний метр чернігівської землі политий кров'ю наших предків. Мешканці міста бачили орди татаро-монголів і кримських ханів, героїчно боролися проти польських і литовських загарбників. Наявність великої кількості пам'яток історії та культури періоду Київської Русі робить Чернігів містом-заповідником.

Одним з комплексів історичного ансамблю цього міста стала територія Троїцько-Іллінського монастиря, розташованого приблизно в двох кілометрах від адміністративного центру Чернігова — на Болдіних горах. До цього комплексу входить кілька церков, зокрема Іллінська XII ст., Троїцький собор з дзвіницею XVII ст., Антонієви печери тощо. На Болдіних горах поховано класика української літератури М. М. Коцюбинського, байкаря Л. І. Глібова, знаходиться могила Невідомого солдата, а також виявлено кургани IX—XII ст.

У цій замітці робиться спроба розкрити історію двох найдавніших пам'яток — Антонієвих печер та Іллінського монастиря.

В один з весняних днів 1069 р. до Чернігова прибув засновник Києво-Печерського монастиря монах Антоній, який втік від переслідувань київського князя Ізяслава Ярославовича. З його допомогою чернігівський князь Святослав Ярославович сподівався поширити християнство серед народних мас. Спочатку, за твердженням літописця, Антоній поселився в Єлицькому монастирі і викопав печеру. Однак пізніше він перебрався в інше місце «идеже он возлюбил место близ града Болдиной и ту пещеру ископав живше в ней на нем же месте создан бить последе и монастырь»¹. Так почалося будівництво печер.

Трохи пізніше, в 1072 р., після повернення Антонія в Київ, було споруджено Іллінську церкву і відкрито монастир. Умовно історію останнього можна розділити на три періоди: перший — 1069—1239 рр., другий — 1239—1649 рр., третій — 1649—1786 рр. На жаль, про перший період не знайдено ніяких відомостей. У 1239 р. орди татаро-монголів зруйнували і спалили місто, в тому числі й Іллінський монастир, в якому, можливо, ховалися чернігівські воїни. Лише в 1649 р., після визволення Чернігова військами під командуванням Богдана Хмельницького від польських загарбників, полковник Стефан Пободайло на власні

¹ Патерик Киевского Печерского монастыря, К., Исторична бібліотека, № 284 752

кошти відбудував Іллінську церкву і монастир. «По збуренію Чернигова и всех градов злочестивым Батием, который бурил землю русскую року 6745 (1237 — **М. Л.**) пустава презь четьреста и двадцать лет, потым в року 7151 (1649 — **М. Л.**) божию церков святого пророка Илии, при ней же и монастырь коштом Стефана Пободайла, бывшего полковника черниговского, рестовровал всечестный иеромонах того ж монастыря»². У 1661 р. російський цар Олексій Михайлович подарував монастирю с. Києнку, Білоус, луки на Плехові, пустош на Росомачиному полі, слобідку Кучиновку та кілька млинів. Згодом неодноразово за «височайшим повелінням» до володінь монастиря приєднували по кілька сіл. Завдяки цьому, а також нещадній експлуатації народних мас його прибутки швидко зростали. Відкрилися його філіали: поблизу Сосниці — пустинний Миронівський і Яриловицький (біля Городні) скити. За переписом 1782 р. Троїцько-Іллінський монастир вже мав лише у Чернігові 126 кріпаків, у Чернігівському повіті — 419, в Городнянському — 1833. Через чотири роки в середньому на кожного монаха припадало в 58 разів більше орної землі, ніж на селянина. У цей же час монастирю належало 30 млинів, 4 складовних, 2 паперових, 2 залізорудних, 3 сукновальних, пивоварний завод і 14 винокурень³. Отже, наприкінці XVIII ст. він був найбільшим у Чернігівській єпархії (після Борисоглібського) феодальним господарством. «Святі отці» нещадно експлуатували кріпаків і тих, хто сподівався знайти в цій «божій обителі» спокій від «мирської суєти».

Внаслідок дуже тяжких умов життя монахи часто тікали з монастиря. Так, у 1730 р. з нього втік навіть протодіякон⁴. Біглих було так багато, що консисторія дала розпорядження про їх затримку і неприйняття в інші монастирі.

З другої половини XVII ст. Іллінський монастир використовувався як місце ув'язнення для засуджених. Так, за рішенням чернігівського єпархіального начальства псаломщик Наранович за «нетрезвость и неблагоповедение вообще присужден к посылке в монастырь в черные труды на один месяц». Для цього в його печерах було встановлено стовп з ланцюгами, до якого прив'язували жертви.

В 1786 р. за наказом Катерини II монастир було закрито, оскільки на його базі мали заснувати університет. Однак університет не відкрили, а все майно монастиря надійшло в казну. Іллінську церкву перетворено в парафіальну. На цьому закінчився третій період діяльності Троїцько-Іллінського монастиря.

Одними з визначних пам'яток є Антонієви печери і підземні церкви в них, які деякі дослідники безпідставно відносять до XVII ст. Проте в книжці «Руно орошенное», виданій ще в 1683 р., про ці церкви немає жодного слова. Перша згадка про них міститься в праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», написаній у 1786 р. На основі даних Маркова («О достопамятностях Чернигова») і Маркевича («Историческое и статистическое описание Чернигова») можна дійти висновку, що церкви було споруджено в 1782 р.

Після приходу в єпархію в 1796 р. В. Садковський намагався знову відкрити монастир. Можливо, він висловлював інтереси певних кіл духовенства, які були незадоволені діями Катерини II. У зверненні до парафіян В. Садковський писав: «Я положил намерение обновить цер-

² Гумилевский И. Кафедральные черниговские монастыри: Ильинский, Елицкий, Борисоглебский, ч. II, Чернигов, 1874, стор. 6—8.

³ Гумилевский И. Описание епархии Черниговской, т. 2, ч. 2, Чернигов, 1874, стор. 26.

⁴ Чернігівський обласний державний архів, ф. 679, оп. 4, спр. 9.

ковь св. пророка Илли и учредить там повседневное служение, которое переменою времен приостановилось было» і далі: «Из государственной казны на сей храм никакой суммы не положено, а возобновление его и при ней обретающихся в пещере... трех храмов зависит единственно от подаяния». Отже, в 1797 р. Іллінська церква, печери і церкви в них ще не діяли. На зібрані кошти (3793 крб.) в 1798—1799 рр. Іллінська церква була «поштукатурена і пофарбована, деякі ходи обкладені цеглою і вапнистою обмазкою». Однак ніде не згадувалося про будівництво і ремонт печерних храмів, очевидно, таких робіт не проводилося.

Автор цієї замітки виявив «План упраздненного Троицкого Ильинского монастыря»*, підписаний генерал-аншефом М. Кречетниковим, який з 1890 р. управляв намісництвом. Цей план складено між 1790 і 1803 рр., оскільки на ньому вказано три престולי в головному Троїцькому храмі, а після 1803 р. їх було лише два. На плані позначено майже сучасні розміри і форми підземних храмів, а в експлікації вказано: «Земляные в горе пещеры, в них кирпичем вымурованные престолы: 1) преподобного Антония; 2) похвалы пресвятой богородицы; 3) святителя Николая-чудотворца». Це перша згадка про те, що церкви зроблено з цегли. Першим підземним храмом був храм на честь богородиці, споруджений у 1680 р., а храми Антонія і Миколи-«чудотворця» збудовані в 1782 р. з цегли нібито на тому місці, де жив святий Антоній. Проте всі спроби духовенства оголосити печери «священними» закінчувалися невдачею, оскільки віруючі не хотіли йти в них.

Антонієві печери як архітектурна пам'ятка не являють ніякої цінності, оскільки їх стихійно рили різні люди, не маючи ніякого плану. Певний інтерес як культові споруди кінця XVIII ст. становлять підземні церкви. Однак слід враховувати, що на вимогу духовенства їх будівельники мали вписати їх між печерами та Іллінською церквою, тому вони не могли використати всіх досягнень архітектури кінця XVIII ст.

Безперечний інтерес для туристів являє найдавніша споруда Троїцького комплексу — Іллінська церква — пам'ятник архітектури і культури Київської Русі (XII ст.). Невелика за розмірами, висотою 20 м, вона добре вписується в панораму Болдіних гір. Її планування свідчить про високий рівень будівельної справи в Чернігівському князівстві. Центральним у Троїцькому комплексі є Троїцький собор другої половини XVII ст., збудований за проектом А. Зерникова і при участі, можливо, І. Баптіста. Доповнює панораму собору дзвіниця висотою більше 58 м, яку почали споруджувати в 1774 р., а закінчили, за свідченням О. Шафонського, — в 1785 р.

Нині у всьому комплексі проводяться реставраційні роботи, після закінчення яких він має стати своєрідним музеєм історії архітектури, а також використовуватися для проведення антирелігійної пропаганди. Для цього необхідно зібрати документи про роль монастиря і церков у поширенні християнства серед населення, знуцання монахів над кріпаками, моральне обличчя «святих отців» тощо. На жаль, поки що в цьому напрямку нічого не зробили ні співробітники філіалу архітектурно-історичного заповідника, ні інших організацій, які мали б цим займатися.

М. М. ЛУК'ЯНЕНКО

* Цей план зберігається в Чернігівських міжобласних реставраційних майстернях.

Є. І. ЦИМБАЛ

ТАНКЕРИ ЙДУТЬ НА ПРОРИВ

(Продовження) *

«...Через великий проміжок часу нас почали викликати по одному, наказуючи йти з піднятими руками. Кожного обшукали з ніг до голови, тримаючи під дулами рушниць, спрямованих прямо в груди. Все, що було у нас при собі, відібрали...

Приблизно о 10.00 прибув турецький офіцер Таман Шукрю Кайя і зробив детальний допит. Пізніше підійшли катери з таможеними чиновниками. Нас знову обшукали...

Жінок і вантаж відправили човном в Баба-Кале, решту повели туди ж під конвоем кам'янистою дорогою уздовж берега. Нас розмістили в маленькій кімнаті і залишили як предмет цікавості для солдатів і зівак, що стовпилися навкруг.

В Баба-Кале я дізнався, що напередодні вдень біля мису Баба було виявлено підводний човен. Я спитав турків, чому вони не повідомили про це властям у Чанак і, таким чином, не попередили мене. Турки на це не відповіли, хоч і підтвердили, що одержали того дня телефонне повідомлення про перехід двох танкерів на південь. Нам стало відомо й таке: онбаші, який очолював команду, що оточила нас, мав інструкцію від свого начальства відкривати вогонь по кожному, хто виходитиме на берег, або по будь-якому човнові, що наближатиметься. Він заявив: «Ваше щастя, що ми не помітили, як ви причалювали...»

Після того, як ми перебули в жахливих умовах добу в Баба-Кале, нас посадили на пароплав «Мерсін» і опівдні 21 грудня відправили в Чанак-Кале. Тут я намагався увійти в контакт з консулом, щоб зупинити танкер «Сахалин», який вирушав у море, але мені було в цьому відмовлено. Однак я зумів передати записку, яка, звичайно, не містила ніякої важливої інформації. В Стамбул прибули ранком 23 грудня.

Не можу не відзначити хоробрість, дисципліну і високий моральний стан російської команди танкера «В. Аванесов», взаємну симпатію і товариськість усього екіпажу.

В. А. Роджерс, капітан-лейтенант
Королівського військово-морського резерву.

Стамбул, 23 грудня 1941 р.»³².

А тепер повернемося до записів капітана Померанца.

«23 грудня 1941 року. Ранком підняли якір і лягли на курс у Константинополь, щоб ввести в оману турецькі власті про справжній напрямок нашого руху. Підійшовши до Принцевих островів, лягли на зворотний курс — на Дарданелли. Хід зменшили з розрахунком прибути в Дарданелли після заходу сонця. О 22.00 увійшли в протоку. Викликали лоцмана. Він доставив листа від англійського консула в Чанак-Кале. Ми дізналися, що танкер «В. Аванесов» потоплений, а нам необхідно повернутися в Ереглі й чекати дальших розпоряджень.

24 грудня. На світанку кинули якір в Ереглі. На борт прибули мої давні «друзі» — турецькі чиновники. Після переговорів з ними англійський офіцер у супроводі одного лоцмана вирушив у Константинополь, щоб одержати далші інструкції. Передав записку радянському військовому аташе, просив поповнити «Сахалин» прісною водою та провіантом. На час стоянки всю бутафорію зняли і сховали в сухому трюмі. Танкер набрав звичайного вигляду.

1 січня 1942 року. Під Ереглі відсвяткували Новий рік. Не сподівався, що зустрічатимемо його в Мармуровому морі. Помполіт, судновий тесляр Яків Яковенко, лікар Микита Садовников, токар Іван Іванов цілий день учора чимось займалися в лазареті. Нікого туди не впускали. Увечері, коли весь екіпаж зібрався, щоб зустрічати Новий рік, у кают-компанії вимкнули світло, а коли знову його ввімкнули, всі завмерли, вражені: на столі красувалася «ялинка»! Її виготовили з трісок, пофарбованих у зелений колір, паклі та вати. Радості не було меж. Молодці хлопці!

³² Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 36 779, арк. 137—140.

* Початок див. у № 2, 3, 1973.

Відправка зволікається, певно, йдуть додаткові переговори з турками та англійцями. Нічим іншим пояснити затримку не можу.

4 січня. З Константинополя прибув танкер «Туапсе». Привезли багато цікавих подробиць про розгром німецько-фашистських загарбників під Москвою. Настрій екіпажу святковий. Компенсація за танкер «В. Аванесов». У помполіта та його активу багато роботи.

Капітан «Туапсе» В. Н. Шербачов передав мені інструкції від радянського військово-морського аташе і представника Наркомату Морського Флоту СРСР у Константинополі т. Муравського і повідомив, що з Батумі прибув танкер «В. Кутюрє». Очевидно, йтиме нашим курсом. Дуже шкода «В. Ованесова». Та це й нам урок. Більше покладатимемося на себе. З англійцями, видно, далеко не зайдеш...»

Коли Прідо Адович писав ці рядки, він не знав, що група мотористів торпедованого судна на чолі з старшим механіком В. І. Щуровим, прибувши в Стамбул, виявили бажання йти у рейс на танкері «Туапсе». Знову — крізь вогонь і тяжкі випробування. Знову — на прорив блокади!

Відповідальне завдання одержало ще 16 чоловік на чолі з помполітом Г. І. Волощенком: вони вирушили в порт Сіноп, щоб прийняти там інтернований турецькими властями радянський буксир «Красный водолей» і доставити його в Батумі. Капітаном буксира було призначено І. А. Боева.

Не менш важливе доручення випало й на долю Б. П. Осташевського: вести в чорноморські порти теплохід «Сванетия». На той час це було найшвидкохідніше судно на Чорному морі, яке додало більше 15 миль на годину. На початку воєнних дій турки затримали його в Стамбулі. На цьому судні в липні 1941 року прибули працівники радянського посольства в Берліні, які дісталися сюди через Болгарію. Вони жили на «Сванетии» доти, поки в Стамбул на пароплаві «Бессарабия» не доставили німецьких дипломатів, евакуйованих з Москви. В Стамбулі відбувся обмін дипломатами. Через Дарданелли радянських громадян переправили на материкову територію Туреччини, а звідти залізницею — до нашого кордону.

Незважаючи на німецькі підводні човни, перископи яких усе частіше з'являлися біля турецьких берегів, капітан Осташевський зумів без конвою провести «Сванетию» в Батумі.

...Тільки через дві доби, коли вже було далеко за північ, капітан Померанц знову дістав свій товстий зошит і став заносити до нього все, що потім могло знадобитися, щоб уточнити деталі рейсу.

«7 січня. Позавчора танкер «Туапсе» вийшов у Константинополь, вивозячи, згідно з наказом, всі наші суднові журнали, що велися з моменту побудови «Сахалина», і деякі цінні документи. Добре, що переписав у щоденник окремі цікаві, на мій погляд, факти. З щоденником доведеться бути якомога обережнішим. У крайньому випадку — знищу. Все це мною продумано. Якщо вже так трапиться, піде крізь ілюмінатор у морську глибину. Але краще б зберегти. Для цього не шкодую часу, пишу й пишу...»

Сьогодні о 3.30 ранку знялися з якоря. Під прикриттям темряви, не засвічуючи вогнів, покинули стоянку в Ереґлі. Курс на Дарданелли. У протоку увійшли надвечір. Зустрів нас лощманський катер. За дозволом на прохід через протоку я послав катер до військових властей у Чанак-Кале з відповідною грошовою винагородою та гостинцями, аби мовчали про наш вихід в Егейське море. Дозвіл було одержано без затримки.

О 21.30 пройшли бонові загородження. Біля турецького острова Тенедос стали на якір. Тут солдати-турки вимагали нашу шлюпку на берег. Своєї у них, мабуть, не було. Знаючи, що командує турецькими військами в районі Дарданелл попереджений про прохід «Сахалина» і, значить, солдати стріляти не наслідяться, шлюпку не послав. Всупереч наполягання англійського офіцера — йти вдень, а вночі відстоюватися в глухих бухтах — прийняв рішення просуватися уздовж турецького берега почали, а вдень ховатися в прибережній зоні, тобто там, де звичайно судна нашого типу ніколи не ходять».

Радянські моряки вирішили не вручати свою долю в руки непадійного союзника, а покладатися передусім на себе, на свій досвід, уміння долати будь-які труднощі. Ось і тепер капітан Померанц віз свій танкер за графіком, виробленим без участі англійських офіцерів. Знаючи, що одне керування ними судно вже злетіло в повітря, представники Великобританії поступово відійшли від активної участі в операції і обмежувалися роллю консультантів. У командування танкерами на переході не втручалися.

Черговий запис у щоденнику капітана Померанца.

«9 січня. О 07.15 увійшов у затоку Сордалі, віддав правий якір, сховавшись таким чином від противника на день. Турецькі власті на борт не прибували, хоч у цьому районі розташовані берегові батареї. Надвечір, о 17.20, підняли якір, продовжуємо йти далі, тримаючись якомога ближче до берега.

10 січня. На світанку увійшли в бухту Сахгаїн і стали на якір. Згодом з'ясувалося, що нове місце стоянки — заборонена зона. Турецькі солдати, викликаючи

наших представників на берег, дали кілька гвинтівочних пострілів у повітря. На берег відправив другого штурмана Леоніда Калініна в супроводі турецького лоцмана. Цією шлюпкою доставили на «Сахалін» офіцера місцевого гарнізону. Довелося добряче пригостити, дати трохи лір. Він був дуже вдоволений.

Після полудня, о 16.50, підняли якір. Суворо дотримували встановленого порядку — просуvalися майже біля самого берега.

13 січня. Позавчора ранком увійшли в бухту Ісуса, стали на якір, сховавшись за мисом. Погода стоїть чудова — повний штиль, ночі світлі. Та це тепер не наші супутники. Тому прийняв рішення ночувати тут же.

14 січня. Поки що йдемо благополучно, підводних човнів і торпедних катерів противника не зустрічали. Сьогодні через абсолютну темряву змушені були о 2.55 стати на якір перед входом у порт Кір-Василій. Тільки з настанням світанку увійшли в малесеньку бухточку. Сюди, напевно, ніколи великі судна не заходили. Стали на якір. Роздивилися. По бортах не більше 20—30 сажнів води. Знову — повний штиль і ясні ночі. Справді, як у пісні співається: «Видно, хоч голки збирай...» Тут, напевно, затримаємося до темних ночей, а може діждемося й штормової погоди, інакше лиха не минути.

Приходило двоє турецьких солдатів-прикордонників. Їх нагодували, як доповів кок Бондаренко, «під саму зав'язку». Вони пообіцяли, що в разі небезпеки для танкера повідомлять про неї пострілом з гвинтівки. Справді, ми чули постріл, а потім метрів за 500—600 пролунав сильний вибух. Ранком знову прийшли знайомі вже прикордонники й розповіли, що бачили підводного човна. Випущена по бухті торпеда не завдала нам шкоди тільки тому, що напередодні ми змінили стоянку: вибух стався в тому місці, де ми кидали якір учора. Торпеда вдарилася в прибережні скелі. Значить, хтось із берега доповідає про наше пересування...

Сонце, що поступово піднялося з-за гір, розігнало туман. На невеликих земельних ділянках на березі бухти з'явилися господарі. Ось на найближчу до нашої стоянки і найкам'янистішу прибув довгий, наче жердина, турок з чотирма жінками. Всі вони з головою закутані в чорні покривала-чаршафи... Жінки розв'язали вузлики з їжею, приготували все. Турок підхарчився, відійшов набік. Тільки тоді почали підобідувати й жінки. Він сидить, курить. Жінки працюють мотиками. Коли треба прибрати великий камінь, турок устає. Відніс на межу, знову сів. Жінки працюють. Усі мовчать. Тиша, тільки чутно дзвін металу, коли мотика натрапляє на камінь...

Боцман Купрій, спостерігаючи цю картину, нещадно лає довготелесого турка, називає «експлуататором»...

17 січня. Вчора виник невеликий конфлікт з англійським офіцером. Він раптом став наполягати, щоб ми знялися до настання темних ночей. І хоч було зовсім поночі, бо місяць ще не зійшов, ми підняли якір і почали розвертати судно на вихід з бухти. Темряву робили ще густішою тіні від скелястих берегів. Орієнтувалися тільки за компасом. Під час розвороту, оберігаючи від можливого зіткнення з каменем корму, руль та гвинт, торкнулися носом скелі й ушкодили нижню частину форштевеня*. Зняття було відкладено, знову стали на якір. Сьогодні оглянули все. Трохи зачеплений форштевень, порушені зовнішні заклепки обшивки. Крізь них вода потрапляє у фор-пик**.

Містер Зелігман почуває себе винним. А я ще раз переконався, з ким маю справу. І взагалі, незрозуміла його поведінка. Особливо ж — такий дивний збіг обставин: турецькі власті повідомили, що вночі англійські літаки бомбили острів Самос, мимо якого мав пройти «Сахалін». Не маю сумніву, що якби ми знялися тоді, коли пропонував Зелігман, то під час тривоги між Самосом і турецьким берегом нас помітили б італійці. Адже на Самосі їхня військова база. Так, треба бути насторожі.

З настанням темряви вийшли з бухти, посиливши спостереження за морем. Просувалися біля самого турецького берега — метрів за 45—50, чули голоси. На італійському березі виднілися вогники, звідти чутно було гавкіт собак. Добре, що танкер мало помітний на фоні високих лікійських берегів Південної Анатолії. Коли проходили найвузжче місце, весь екіпаж без винятку стояв на постах за бойовим розкладом. Ми всі були готові до зустрічі з противником.

18 січня. Благополучно проминувши Самос, о 07.35 кинули якір у порту Фетіс, щоб сховатися від ворожих спостерігачів. І тут не обійшлося без частування прибулих на борт турецьких властей.

В супроводі англійського офіцера, турецького лоцмана та перекладача виїхали на берег з візитом до місцевого генерал-губернатора. Прийняв дуже люб'язно. Сюди вже дійшла звістка про перемогу Червоної Армії під Москвою...

Коли поверталися, разом з нами завітав на судно й поліцей. Його прислав генерал-губернатор, щоб узяти обіцяну мною каву...

* Форштевень — носова крайня частина судна, продовження кіля.

** Фор-пик — носовий відсік на суднах, розташований безпосередньо біля форштевеня.

Коли були на траверсі Самоса, згадав свого давнього товариша Петра Марковича Штепенка, похованого тут, в Егейському морі, на грецькому острові Скірос.

...Це було 1 вересня 1937 року. Йшла війна в Іспанії. Фашистські пірати, як і сьогодні, полювали на радянські судна. Вони потопили пароплав «Благоев». Старший рульовий, який проплавав 27 років, загинув на бойовому посту. Екіпаж висадився на невеликий острівчик і з почестями поховав загиблого товариша. Команду врятував і доставив в Одесу пароплав «Старый большевик»³³.

20 січня. Вчора о 15.10 стали на якір у порту Адалія. Вирішили чекати ночі. Гостей з берега на «Сахалине» не було. Дивно, але факт. Сьогодні знялися о 20.08 під прикриттям темряви. Низькі грозові хмари ніби пеленою закрили острів Родос з його італійськими аванпостами — військово-повітряними та військово-морськими базами. Вирішили обійти острів з морського боку на відстані 10—12 миль, форсуючи хід, щоб пройти непоміченими. На світанку вдало замаскувалися під турецьким мисом.

Англійський офіцер змирився з нашим графіком переходу, мовчить. Тільки частіше п'є каву. А турецький лоцман — молодець: місцевість знає відмінно!

21 січня. О 12.40 підійшли до рейду Фамагусті. Прийняли на борт місцевого лоцмана. Під його проводом вирушили на якірну стоянку.

На борт прибули англійські військові власті, привітали з благополучним подоланням найнебезпечнішої ділянки. А що вони зробили для безпеки переходу? Добре, що не заважали.

З Фамагусті англійці доставили на танкер два великих ящики апельсинів. На думку всіх членів екіпажу, наші, кавказькі, смачніші. Проте й ці, ясна річ, за борт не викинули. Шкодували, що мало.

Дізналися, що дальший курс «Сахалина» — Порт-Саїд.

22 січня. Прибули на рейд Бейрута. Згідно з вказівкою, одержаною з Константинополя, залишили тут англійського офіцера Зелігмана, турецького лоцмана Алі-Рахім-Кебеджі та англійця Кадекса. Вони повертаються на береги Босфора.

Без затримки знялися і в супроводі англійського корвета взяли курс до берегів Єгипту.

24 січня. Ранком прибули в Порт-Саїд. Ошвартувалися біля торгового причалу.

Від Фамагусті йшли протичовновими зигзагами. Англійський корвет, що супроводжував нас, не раз розстрілював міни, особливо після Бейрута. Враження таке, що ці міни поставлені самими англійцями, які демонструють тепер перед нами старанне виконання свого союзницького обов'язку. Але тут їхня допомога потрібна менше, ніж на відрізу Дарданелли — острові Кіпр. Усе більше й більше переконуєся, що танкер «В. Аванесов» — на їхній совісті. Якби я послухався їхньої поради, й наше судно зазнало б такої ж самої гіркої долі...»

За ходом переведення танкерного флоту з Чорного моря через Босфор і Дарданелли пильно стежив радянський дипломатичний корпус у Туреччині. Особливо велику організаторську роботу здійснив військовий аташат у Стамбулі. Капітан першого рангу К. К. Родіонов від спеціальний щоденник, де фіксував усі події, пов'язані з операцією постійно підтримував зв'язок з капітанами суден, радянським посольством в Анкарі, а також з Москвою та Куйбишевом.

Записи, зроблені військовим аташе, доповнюють висвітлення обстановки, створеної офіційними турецькими властями радянським морякам, що перебували в Стамбулі. Так, 15 січня 1942 року в щоденнику зазначено, що «начальник митниці й поліції Стамбула досі ще не дозволяє навантажати продукти на танкери й перевезти кілька чоловік з одного танкера на інший, хоч наше консульство зробило заявку ще два дні тому. Вихід «Туапсе» через це затримується»³⁴. В результаті зволікань турецької адміністрації лише 31 січня 1942 року вдалося вивести «Туапсе» з Дарданелл в Егейське море. Капітан Володимир Іванович Щербачов, покладаючись, головним чином, на власний досвід і реальність курсу, виробленого раніше для «Сахалина», впевнено повів судно по сліду Померанца.

На траверсі миса Баба туапсинці хвилиною мовчання вшанували пам'ять бойового танкера «В. Аванесов», що лежав на дні морському.

Скориставшись з зимових ночей, «Туапсе» поступово долав небезпечні зони біля островів Міос, Родос та інших італійських баз, уперто просувуючись до острова Кіпр.

На початку лютого танкер послав повідомлення, що «італійці тримають у Додеканесі 6—7 підводних човнів, 2 міноносці, авіацію, торпедні катери. Головна база — Лерос. Авіація, торпедні катери частково базуються на острові Родос. Щотижня міноносець обходить усі острови аж до Мітілени. В Афінах 8 німецьких підводних човнів»³⁵. Ці дані були негайно повідомлені в Москву. Яким же мистецтвом мореплавання треба було володіти, щоб провести величезні танкери, та ще при несприятливому ставленні турецьких властей, через грецький архіпелаг в Егейському морі!

³³ «Моряк», 4 вересня 1937 р.

³⁴ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 3679, арк. 73.

³⁵ Там же, арк. 89.

В прибережних турецьких водах місцеві гарнізони не раз обстрілювали наших моряків з кулеметів і рушниць. 3 січня 1942 року радянський посол в Анкарі одержав із Стамбула телеграму. В ній повідомлялося, що «Сахалин» тричі був обстріляний турками з берега під час стоянок у пустельних бухтах поза забороненими зонами³⁶.

Чорноморські моряки й тут, як і в районі Одеси, Севастополя та Кавказу, показали безмежну відданість своїй Батьківщині, виявили чудеса хоробрості й героїзму. Радянські дипломати вживали всіх заходів, щоб усунути перешкоди для проходу решти танкерів через Дарданелли. Радянський посол в Анкарі С. А. Виноградов ще 2 січня 1942 року відвідав міністра закордонних справ Туреччини.

— Якщо буде доведено,— заявив у відповідь йому Сараджоглу,— що танкер «В. Аванесов» потоплено в наших водах, турецький уряд заявить протест.

Однак радянські компетентні органи, які займалися операцією переведення чорноморських танкерів, вважали за необхідне припинити відправку суден. По-перше, було з'ясовано, що гітлерівська Німеччина значно зміцнює свої збройні сили на Середземному морі. Так, добре поінформований кореспондент англійської газети «Дейлі мейл» повідомляв з Мадрида, що німецький адмірал Редер під час зустрічі з італійським адміралом Ріккарді заявив йому вимогу Гітлера: ще до початку нападу на Мальту передати італійські військові кораблі в розпорядження німецьких морських офіцерів. Редер повідомив також, що в район Середземного моря направляються німецькі штабні офіцери, які мають перебувати на всіх італійських кораблях. Вони повинні встановити взаємодію між італійським флотом і військово-повітряними силами держав осі³⁷.

Крім цього, Радянському урядові була відома напружена внутріполітична обстановка, яка склалася в Туреччині. Під натиском прогресивних політичних діячів турецький уряд провів ряд розслідувань. Було встановлено, що, починаючи з 1938 року, Німеччина вперто намагалася поставити Туреччину в пряму залежність, оволодівши Сірією, Іраком і Палестиною і таким чином ізолювавши її з боку Близького Сходу. Арабська агентура, завербована в цих країнах німецькими консульствами, проникла в Туреччину. Діяльність цих агентів стала такою нестерпною, що багато з них на початку 1942 року були вислані з країни. Її межі змушений був покинути й німецький віце-консул у Стамбулі Шапурж³⁸.

Змінилася обстановка як на всьому радянсько-німецькому фронті, так і на Чорноморському театрі. Гітлерівці зазнали нищівного удару під Москвою. Радянські війська висадили десант у Керчі й Феодосії. І це значно зміцнило становище обложеного Севастополя. На Керченському півострові почав діяти Кримський фронт. Дія його безперебійного постачання потрібно було багато не тільки суховантажних, а й нафтоналивних суден.

Враховавши всі ці обставини, Радянський уряд запропонував Наркомові Військово-Морського Флоту М. Г. Кузнецову затримати в Чорноморських портах танкери, призначені для перекидання через Босфор.

Виведення танкерів у Середземне море було припинено.

«В. Кутюрбе» та «Сванетію» відправили в Батумі самостійно, без ескорту, по одному. Стоянка призначалася в світлий час в Амасрі, далі треба було йти без зупинок³⁹.

Але операція завершилася тільки для тих танкерів, які не встигли пройти через Босфор і Дарданелли. Що ж стосується криголама «Микоян», танкерів «Туапсе» і «Сахалин», то їх ще чекало попереду тривале плавання з багатьма пригодами, цікавими зустрічами й неймовірними труднощами.

У ПОРТ-САІДІ

Біля африканського узбережжя весна була в розпалі. Термометр не опускався нижче 30—35°. Нещадно палило сонце, повітря було так насичене вологою, що дихати ставало все важче й важче. Вахта на «Сахаліні» не шкодувала забортної води. Драїли палуби на спардеку й кормі, а перехідний місток врешті став, наче відполірований. Старший штурман, що заглядав у кожний закуток, наказав, щоб «усе блищало, ніби скельце...»

Тепер уже не було запитань, куди й за чим іде танкер. Моряки знали, що пройдемо тільки частину шляху, попереду — тривале й важке плавання. Не виключені зустрічі з підводними човнами та з авіацією противника. Тим більше, що з Атлантики надходили тривожні повідомлення: вибухали й тонули транспорти, торпедовані фашистськими піратами. Неспокійно було і в Тихому океані.

Ніхто не знав, на що сподіватися тут, у Порт-Саїді. Другий день стояли в порту, а звільнень на берег нема. Тільки надвечір другого дня на «Сахалин» прибули представники вищого англійського військового командування в Порт-Саїді. Привітали екіпаж з благополучним проривом ворожої блокади.

Після старанного огляду ушкоджень було з'ясовано, що форштєвень потребує

³⁶ Там же, арк. 79.

³⁷ «Красный черноморец», 22 січня 1942 р.

³⁸ «Красный черноморец», 21 березня 1942 р.

³⁹ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 36 779, арк. 89.

тривалого ремонту. Англійці люб'язно надали сахалінцям цю можливість. Одночасно було запропоновано надійніше озброїти танкер для далекого й небезпечного плавання. І от з арсеналу просто до торговельної пристані було підвезено це «надійне озброєння». Увесь екіпаж збігся подивитися на нього. Особливо вразила всіх невеличка гармата «часу Очакова й завоювання Криму».

— Йй би, бабуні, в музеї стояти, а вона й собі — воювати! — кепкував судновий токар Іванов.

— Її сестриця у нас на Приморському бульварі в Одесі вже років з півста стоїть, слово честі! — з серйозним виглядом повідомив морякам кок Федір Шуба.

— Ну й розшедрилися! І де тільки відшукали такий мотлох? — дивувався механік Євген Щербаков.

— Дарованому коневі в зуби не дивляться, — підсумував боцман Купрій і заходився терти ключчям давню потьмянілий лафет.

Гармата й справді була старенькою, знятою з англійського підводного човна ще часів першої світової війни. Кулемети на турелях були трохи новішими.

Після ремонту гармату встановили просто на баку. А коли вийшли у Червоне море, вирішили випробувати, хоч і боялися, чи не розлетиться вона на друзки при першому ж пострілі. Тому артилеристи-добровольці сховалися в укриття і вже звідти смикнули за довгу білизняну шворку, видану боцманом для такої okazji. Витримала бабуня! Йй дружно крикнули: «Ура!» Зголосилося багато охочих стати до цього «бога війни». Сформували гарматну обслугу. Та ніхто не стріляв краще за помполіта Чекурду й старшого штурмана Станкова. Обидва без промаху віцілювали у щит, викинутий за борт. Вони навчилися канонерської справи ще під час служби у Військово-Морському Флоті. До того ж, старпом у 1934 році успішно закінчив вище військово-морське училище ім. Фрунзе.

Під стінкою торговельного причалу в Порт-Саїді «Сахалин» затримався на вісімнадцять діб. Англійці дозволили екіпажеві відвідувати місто. Щоправда, з метою «безпеки» до кожної групи моряків, що сходила на берег, приставляли арабів-поліцейських. Моряки швидко знайшли з ними спільну мову, й ці «охоронці» стали для екіпажу добрими гідями.

Тут, у Порт-Саїді чорноморці дізналися від англійців про напад японців на базу США в Пірл-Харборі. Відомості були приголомшуючими: з восьми американських лінкорів не уцілів жоден! Зазнали ушкоджень крейсери «Єлена», «Гонолулу», «Релей» та гідроавіаматка «Кертис», було знищено багато літаків. Загинули тисячі солдатів та офіцерів...

У англійських радистів, що працювали в управлінні Суецького каналу, вдалося роздобути більше десяти зведень Радінформбюро. Їх жадібно слухали.

В перші ж дні перебування на єгипетській землі моряки були приємно зворушені тим, що чимало арабів, які служили в порту, при зустрічах широко посміхалися й говорили:

— Москва — корош! Рус — корош! Победа!

Мабуть, звістки про розгром гітлерівських полчищ під Москвою дійшли й у ці далекі від Радянської Росії краї.

Осмислюючи події, що сталися останнім часом на радянсько-німецькому фронті і в районі Пірл-Харбора, сахалінці ще глибше й повніше усвідомлювали важливість операції, учасниками якої вони були. На Далекому Сході все дужче розгорялося нове, важливіше війни. Японські мілітаристи продовжували загрожувати радянським східним кордонам. І кожний моряк розумів: необхідно будь-що привести «Сахалин» у порт призначення. У Владивостозі вже сьогодні потрібно якомога більше нафтоналивних суден, а завтра вони, можливо, будуть ще потрібніші.

Ремонт наближався до закінчення. Форштевень набрав належного вигляду. Добре потрудилася й машинна команда на чолі зі старшим механіком П. М. Якимчиком. Танкер став ніби новенький, а встановлена на баку гармата, націлені в небо зенітні кулемети надавали йому бойового вигляду.

Увечері 10 лютого екіпаж було зібрано в кают-компанії. Капітан Померанець, підсумовуючи зроблене, відзначив тих, хто найбільше потрудився. Тут же було оголошено, що за добу «Сахалин» знімається з Персидську затоку. Екіпаж почав готуватися до плавання в тропіках. Не всім членам екіпажу доводилося бувати раніше в цих екзотичних краях, а про легендарні ріки давнини Тігр і Євфрат, які впадають у Персидську затоку, багато хто мав уявлення тільки з підручників середньої школи.

НАВКОЛО АРАВІЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Перед відходом з Порт-Саїда на «Сахалин» прибув англійський лоцман. Він повідомив, що поведе судно каналом до Суеца. Кілька греків, службовців компанії каналу, навантажили на борт танкера освітлювальну техніку — масивні сигнальні ліхтарі, необхідні для безпечного просування по каналу нічної пори. Обов'язки швартувальників до виходу судна в Червоне море мали виконувати араби. Їх, разом зі старенькою шлюпою та нехитрим похідним начинням, розмістили на баку.

Суднові коки запросили швартувальників до наваристого борщу та котлет, але ті з вдячністю прийняли тільки хліб та цукор, а куховарити вирішили самі: мовляв, **кораном** заборонено вживати свинину. Тоді на камбузі заохотили варити рибні страви, й гості з задоволенням повечеряли з загального суднового котла.

Пізніше, коли «Сахалин» кинув якір у порту Суец, моряки бачили, як на су-сідніх англійських суднах буквально знущалися з арабів. Їх били, забороняли ходити по палубі, варити страву.

Танкер ішов каналом, не перевищуючи швидкості, встановленої англійцями. По-переду «Сахалина» й слідом за ним одночасно йшло ще кілька суден, переважно під англійським прапором.

Недовга стоянка в Суеці. Капітан Померанц і старпом зійшли на берег, ви-конали деякі портові формальності. Надвечір «Сахалин» з'явся в Аден. Належало пройти більше двох з половиною тисяч миль по Червоному морю. Це майже де-сять днів шляху.

Починалися нові випробування. Вдень і вночі було важко дихати. В машинному ж відділенні температура піднімалася до 65—68°. Здавалося, ніби судно проходить між двох розжарених печей. З одного боку відчувалося гаряче дихання пустель Великого і Малого Нефуда, що на Аравійському півострові, а з другого — Сахари та Нубій-ської пустелі. Боцман Купрій, підбадьорюючи матросів палубної команди, говорив: «Добре, що тепер — не серпень. Адже влітку температура води в Червоному морі до-ходить до 35°, а про повітря й згадати страшно». Бувалий моряк говорив правду. В південній частині Червоного моря вода нагрівається так, як ніде більше в усьому світовому океані.

Людей мучила спрага. Тому старпом Станков, за порадою суднового медика М. В. Садовникова, наказав видавати морякам сухе грузинське вино, розбавлене во-дою. Взагалі, у фельдшера роботи тепер побільшало. Тропіки не милували нікого. Навіть найздоровіші, фізично міцні й витривалі члени екіпажу переносили спеку й пе-ренасичене вологою повітря досить важко.

На підході до Адена екіпаж «Сахалина», наскільки це було можливо в умовах важкого рейсу, урочисто відзначив 24 річницю Червоної Армії. У відкритому морі були успішно проведені навчальні стрільби. Потім відбулися урочисті збори. Коротка доповідь помполіта В. І. Чекурди була присвячена легендарній історії Радянських Збройних Сил, перемогам, здобутим нашими військами у Великій Вітчизняній війні — в битві під Москвою та на інших ділянках фронту. Він ще раз наголосив на важли-вості завдання, довіреного їм країною, на необхідності будь-що привести танкер у порт призначення.

Потім про свою службу в Червоній Армії розповіли члени екіпажу — бувалі сол-дати боцман Д. Й. Купрій, матрос А. Д. Акулов, старпом Ф. Я. Станков. Як завжди, з великою увагою слухали моряки виступ свого капітана. Після урочистої частини самодіяльний колектив судна дав невеликий концерт, а коки Бондаренко і Шуба при-гостили членів екіпажу святковою вечерею.

Наступного ранку «Сахалин» кинув якір у порту Аден, де господарювали англійці. Біля причалів і на рейді стояли бойові кораблі. Над бухтою раз по раз баражували військові літаки, а біля зенітних батарей на острові Сіра, який охороняв вхід до бух-ти, безперервно чергували артилеристи. Офіцери військово-морської бази, які зустріли танкер, повідомили, що до порту намагалися підійти японські підводні човни. Все тут у бойовій готовності, і тому, запевняли англійці, російським морякам нема чого тур-буватися — безпеку танкерів буде забезпечено.

Ще в Червоному морі помполіт В. І. Чекурда, скориставшись матеріалами енци-клопедії, провів цікаву бесіду, розповів членам екіпажу про Аден, де ось уже більше ста років хазяйнують англійські колонізатори. Вони перетворили Аден на свій фор-пост біля північних воріт Індійського океану. В бухті Стімер-Пойнт, де «Сахалин» ки-нув якір, радянські моряки побачили грізні bastiони й ланцюжки кріпосних стін, які споруджувалися протягом багатьох століть.

Капітан Померанц вирішив не затримуватися в Адені. Поповнивши запаси прісної води та продуктів, особливо овочів та зелені, «Сахалин» надвечір того ж дня взяв курс на Абадан.

Ще два тижні танкер обгинав Аравійський півострів. Судно йшло в баласті, тому шторм навіть у сім-вісім балів завдавав відчутних неприємностей. Танкер кидало з боку на бік, бортова качка змінювалася кілевою. І так — до самої Персидської за-токи. До того ж, незважаючи на ранню весну, температура піднімалася до 30°. З ара-війської пустелі Руб-Ель-Халі, ніби з гігантського вогнедишного пекла, вітри доносили розжарені маси повітря. Навіть ночами члени екіпажу страждали від спеки й задухи. Та й виснажливих штормів вони позбулися тільки тоді, коли за кормою лишилася Ормузька протока.

Наприкінці першої декади березня «Сахалин» досяг дельти Тігра і Євфрата, ош-вартувався в порту Абадан. Тут належало взяти на борт більше семи тисяч тонн со-ляру, який, за проханням англійців, перевозився для бойових кораблів Великобрита-нії, що діяли в Індійському океані.

На вулицях Абадана радянські моряки ще раз наочно переконалися, як нещадно експлуатуються поневолені народи. Колонізаторів цікавила тільки нафта, а люди — аніскільки! Скрізь бруд, злидні, безправ'я. Містом тянулися безробітні, що не мали ні їжі, ні притулку. Всіх приголомшила ця картина бідуючого трудящого населення. Вдруге виходити в місто ніхто не хотів.

Нарешті танки заповнені соляркою. «Сахалин» вибрав якір і рушив назад, уздовж Аравійського півострова до південних широт.

ІНДІЙСЬКИМ ОКЕАНОМ — УЗДОВЖ АФРИКИ

Більше п'яти тижнів «Сахалин» ішов неозорими просторами Індійського океану, вздовж екзотичних берегів африканського континенту. В цих водах, як і на інших ділянках світового океану, було неспокойно. Під час перебування «Сахалина» в Адені англіїці з допомогою авіації вели в цьому районі пошук японських підводних човнів.

Капітан Померанц і його колеги знали про ту обстановку, яка складалася на театрі Індійського океану, і враховували її при виборі курсу між Абаданом і Кейптауном. Особливу настороженість екіпажу «Сахалина» викликало повідомлення англійських радіостанцій у середині березня 1942 року про те, що «японська місія протягом останніх шести тижнів веде обслідування острова Мадагаскар, що перебуває під владою уряду Віші, з метою створення там повітряних і морських баз»⁴⁰.

— Нам треба якомога швидше пройти Мозамбіцьку протоку, — оголосив на нараді командного складу судна Прідо Адович. — Сподіваюся, що машинна команда зможе підтримувати швидкість не менше двадцяти вузлів. Нам необхідно виграти час і вийти в Атлантичний океан.

Океан бушував. Хвилі накочувалися, одна крутіша за іншу, й розбивалися об обшивку танкера. Маятник кренометра раз за разом виходив за відмітку 20°. Та, незважаючи на непогоду, судно не збавляло ходу. Клуби низьких хмар стрімко пролітали над «Сахалином», чіпляючись за верхівки щогл. Над океаном нависла грізна ревуча імла.

— В таку погоду, — говорив капітан старшому штурманові, — підводні човни лежать на дні, але від плавучих мін нас ніхто не гарантував. Тому вахту дозорців треба посилити. Змінійте матросів через кожні півгодини.

Стояти на баку під час шторму — справа нелегка, а якщо погодка за сім-вісім балів — то й зовсім неможлива. В таких випадках дозорець піднімався на місток і в бінокль напружено стежив за поверхнею океану...

Якось, коли «Сахалин» проходив поблизу великого гористого острова Сокотра, тесляр Яків Яковенко, що працював на спардеку, помітив на хвилях якийсь предмет, схожий на величезний гарбуз.

— По правому борту міна! — закричав Яковенко.

Вахтові схопилися за біноклі, кинулися до леєрів правого борту.

— Де міна? Хто кричав?

— Я перший її побачив. Вона пройшла біля самого берега, — схвильовано уточнював винуватець тривоги.

В цей момент неподалік у воді знову з'явилося щось темне. Гойдаючись на хвилях, воно все наближалось й наближалось. Всі завмерли в напруженні. І раптом вибухнув... дружний сміх: скориставшись з попутної мозамбіцької течії, від острова до острова перепливали величезні черепахи. Розпластавшись на дивовижно синій, темного кобальтового кольору воді, вони й справді нагадували смертоносне чудовисько, якого боялися в ті часи всі моряки.

...На початку квітня 1942 року на траверсі Коморських островів «Сахалину» зустрівся пліт. Навколо плавали уламки якогось судна. На плоту лежало двоє мертвих англійських моряків, розстріляних кулеметним вогнем підводного човна, який перед тим потопив їхнє судно.

Та ось Мозамбіцька протока залишилася позаду. «Сахалин» повернув право на борт і взяв курс на африканське узбережжя. В порту Дурбан стало відомо, що й танкер «Туапсе», успішно подолавши такий самий шлях, як і «Сахалин», з вантажем пального має прибути в Дурбан наступної доби. І хоч як хотілося екіпажів «Сахалина» побачитися з колегами тут, вдалині від рідних берегів, обставини не дозволили цього зробити. Англійська адміністрація порту (а він одночасно був і військово-морською базою) дуже швидко забезпечила «Сахалин» запасом прісної води й віддала розпорядження якомога швидше зніматися з якоря. Представники англійського військового командування пояснили капітанові Померанцу, що в Дурбані вивантажить пальне танкер «Туапсе», а соляр, що був на «Сахалині», дуже потрібен у Порт-Елізабеті і в Кейптауні.

(Далі буде)

⁴⁰ «Красный черноморец», 16 березня 1942 р.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ
XII З'ЇЗДУ РКП(б)

Півстоліття тому, у квітні 1923 р. в Москві відбувся XII з'їзд РКП(б). На той час В. І. Ленін завершив розробку плану побудови соціалізму в СРСР. Керуючись ідеями вождя,

XII з'їзд накреслив розгорнуту програму дальшого економічного, політичного та культурного розвитку нашої країни і став важливою віхою на шляху до соціалізму.

Це був період зміцнення господарського становища країни, значних успіхів у проведеної нової економічної політики. Випуск промислової продукції збільшився в півтора рази, зростала продуктивність праці. Трудящі всієї країни брали участь у здійсненні ленінського плану ГОЕЛРО, відбудові Донбасу, нафтових промислів Баку, залізничного транспорту. Позиції соціалістичного сектора зміцнювалися в усіх сферах народного господарства. Вперше за останні роки було зібрано більш-менш задовільний врожай.

Визначною перемогою ленінської національної політики було створення СРСР, що дозволило об'єднати ресурси всієї країни для побудови соціалізму, законодавчо оформити державність, розвивати економіку та культуру раніше пригноблених народів.

Радянський уряд на міжнародній арені відстоював політику миру, чим викликав глибокі симпатії трудящих усієї земної кулі до першої в світі країни соціалізму.

Та, незважаючи на ці успіхи, перед молодого країною Рад ще стояли серйозні господарські труднощі. Відсталість, тяжкі наслідки тривалих воєн, розруха особливо позначилися на важкій промисловості. Вона неспроможна була задовольнити потреби господарства. Ціни на промислові товари були надто високими порівняно з сільсько-господарськими. Дуже слабкою була кооперація.

Тому перші успіхи, досягнуті у відбудові господарства в цілому, позитивно позначилися на політичному становищі в країні. Посилився вплив партії серед трудящих. «Ніколи ще наша партія не користувалася такою цілковитою увагою і підтримкою робітничого класу, як зараз»¹, — підкреслювалося в матеріалах XII з'їзду. Все більше зростало довіря селян до Радянської влади. Сподівання буржуазії підірвати радянський лад за допомогою антирадянських партій меншовиків та есерів не виправдалися. Це був завершальний етап розпаду і розпуску дрібнобуржуазних партій — есерів, грузинських меншовиків, мусаватистів та ін.

В таких умовах партія підійшла до XII з'їзду. Його проведенню передувала велика підготовча робота: відбулися Пленуми ЦК та ряд засідань Політбюро, республіканські, губернські, обласні партійні з'їзди та конференції, на яких обговорювалися й дістала схвалення політична лінія ЦК.

XII з'їзд РКП(б) відбувся в Москві 17—25 квітня 1923 р. В ньому брало участь 408 делегатів з вирішальним голосом і 417 — з дорадчим. Вони представляли 386 тис. членів партії. Серед делегатів з вирішальним голосом 53% становили робітники, 80,1% делегатів мали дореволюційний партстаж. Від України на з'їзді було 54 делегати з вирішальним голосом, з них 51,1% — робітники, 70,4% з дожовтневим стажем². І хоч через хворобу В. І. Ленін не був присутнім на з'їзді, він ідейно керував усією його роботою. Делегати надіслали йому привітання, в якому підкреслювали, що партія усвідомлює свою відповідальність перед історією. Величезне теоретичне і практичне значення мали вказівки й настанови В. І. Леніна. В останніх його виступах, у статтях «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», а також у працях, звернених безпосередньо до з'їзду, — «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію?» і «Краще менше, та краще», В. І. Ленін висвітлював найважливіші завдання партії, прозорливо накреслював перспективи побудови соціалізму. «Ленін дивився далеко вперед. Вже тоді він розробив такі принципи соціалістичного господарювання, які повністю зберігають своє значення і в наші дні»³. Ідеї та пропозиції останніх ленін-

¹ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1968, стор. 37.

² Там же, стор. 418—419, 421, 422.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. II. К., 1971, стор. 82.

ських статей було покладено в основу прийнятих XII з'їздом РКП(б) резолюцій з організаційних та господарських питань.

На порядку денному з'їзду стояли звіти ЦК — політичний та організаційний, ревізійної комісії, представництва у ВККІ, доповіді про промисловість, національні моменти в партійному та державному будівництві, питання податкової політики на селі, районування, вибори центральних органів та інше.

Заслухавши звітні доповіді ЦК, з'їзд схвалив політичну та організаційну лінію Центрального Комітету, яка забезпечила серйозні успіхи в будівництві соціалізму, підбив підсумки роботи партії в перші роки непу і накреслив завдання відбудови народного господарства країни. Були викриті й затавровані спроби троцькістів розглядати непу тільки як відступ, як звичайну «систему державного капіталізму», відкинуто заяву Преображенського про те, нібито наша промисловість нічим по суті не відрізняється від капіталістичної⁴. У виступах делегатів М. М. Лядова, В. П. Ногіна та інших підкреслювалося значення непу, як форми господарювання, що створила умови для піднесення промисловості, сільського господарства, зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

З'їзд не підтримав Красіна та Радека, які твердили, що «ми не спроможні без іноземної підтримки швидко поновити важку промисловість»⁵, і тому переоцінювали роль іноземного капіталу. Партія ж неодноразово підкреслювала, що ми повинні виходити тільки із своїх внутрішніх можливостей. «Ми повинні розраховувати виключно на свої сили»⁶, — висловив думки багатьох делегатів М. М. Лядов і закликав всіляко протистояти натискові міжнародної буржуазії.

Партія неухильно додержувалася лєнінських настанов про необхідність принципового і, разом з тим, гнучкого підходу до питання про створення концесій та різного роду змішаних товариств. Це було особливо важливо ще й тому, що збільшувалася кількість бажаючих укласти концесії з Радянською країною. Якщо до 1922 р. було підписано лише 5 угод, то за період між XI і XII з'їздами їх укладено 26, а до Головного Концесійного Комітету надходили все нові заявки. Серед претендентів на концесії або оренду перше місце посідали представники Німеччини, далі — Англії, Сполучених Штатів Америки, Франції⁷. В резолюції з'їзду плановим установам пропонувалося визначити, в яких саме галузях промисловості й на яких почалах залучатиметься іноземний капітал з вигодою для загальногосподарського розвитку країни⁸.

Як відомо, гостра боротьба за опанування товарообміном між соціалістичним та приватнокапіталістичним секторами точилася й раніше. Це відбилося в полеміці про монополію зовнішньої торгівлі. Відкинувши пропозицію Бухаріна і Сокольниковою про часткову відміну монополії зовнішньої торгівлі, ще грудневий (1922 р.) Пленум ЦК одностайно підтвердив безумовну необхідність збереження та організаційного зміцнення монополії зовнішньої торгівлі. Проте В. І. Ленін вважав це питання таким важливим, що запропонував обговорити його на XII з'їзді партії. Рішення, прийняті з цього питання, рішуче поклали кінець різним дискусіям навколо самого принципу монополії зовнішньої торгівлі і підтвердили непорушність лєнінського принципу.

Партія рішуче засудила й відкинула спроби троцькістів зірвати нову економічну політику. В доповіді про промисловість Троцький заявив, що важка промисловість завдає державі тільки втрат, і тому пропонував закрити деякі великі заводи (Путіловський, Брянський, Сормовський) нібито з метою концентрації коштів на рентабельних підприємствах. Партія не погодилася на консервацію цих заводів, підкресливши, що розвиток промисловості зміцнює керівне становище робітничого класу в країні. З'їзд зажадав подолати збитковість промисловості, домогтися зниження цін на промислові товари. «Переможною може стати тільки така промисловість, яка дає більше, ніж поглинає»⁹.

Ще напередодні з'їзду Троцький висунув лозунг «диктатури промисловості». Але ця теза означала не визнання провідної ролі промисловості, а розвиток її за рахунок експлуатації села, що підірвало б союз робітничого класу з селянством. Партія категорично відхилила такий шлях і вказала, що обидві ці галузі народного господарства мають розвиватися гармонійно, з урахуванням інтересів трудового селянства. В резолюції з'їзду вказувалося, що «сільське господарство ще довго залишиться основою господарства Радянської країни», і, разом з тим, величезна увага приділяється розвитку важкої індустрії, «яка одна тільки може бути міцним фундаментом дійсно соціалістичного будівництва»¹⁰.

⁴ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет, стор. 143.

⁵ Там же, стор. 129.

⁶ Там же, стор. 391.

⁷ Там же, стор. 25—26.

⁸ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 655.

⁹ Там же, стор. 644.

¹⁰ Там же, стор. 638.

Велику увагу з'їзд приділив питанням планування, недоліками якого значною мірою спричинювалися труднощі економіки. В листі «Про надання законодавчих функцій Держпланові» В. І. Ленін обґрунтував необхідність підвищення ролі і наукового рівня планування в зв'язку із збільшенням масштабів народного господарства. Соціалістичний господарський план, який враховує всі галузі господарства, повинен спиратися на досвід, на постійну перевірку його правильності результатами практичного здійснення. Розробка загальногосподарських планів покладеться на Держплан. З'їзд ухвалив, що «ні одно загальнодержавне господарське питання не проводиться у вищих органах республіки поза Держпланом»¹¹.

З'їзд поставив завдання посилити партійне керівництво господарським життям країни. В 1923 р., як свідчать цифри, прошарок комуністів у заводууправліннях знизився, порівняно з 1921 р., з 28,8 до 23%¹². Напередодні з'їзду було опитано директорів приблизно половини діючих підприємств — загалом 1300 чол. Серед них комуністів було 29%, але керували вони великими підприємствами, де працювало більше 800 тис. робітників. Дві третини директорів-комуністів — колишні робітники. Безпартійні директори керували підприємствами з числом працюючих не більше 250 тис. робітників¹³. Це свідчить, що партія сміливо висувала свідомих робітників на керівні посади, і більшість промислових робітників працювала під проводом комуністів.

З'їзд вказав на необхідність виховати нове покоління господарників, для якого оволодіння наукою було революційним обов'язком.

*«Ще ближче до господарства, ще більше уваги, керівництва, сил госпорганам, — такий лозунг партії на найближчий період»*¹⁴, — записано в резолюції з'їзду.

Однією з найважливіших проблем, що розглядалися XII з'їздом, було зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Це було надзвичайно важливе політичне завдання, бо тільки розвиваючи союз із селянством робітничий клас міг посилити свою диктатуру, побудувати соціалістичне суспільство.

Саме з цієї точки зору з'їзд розглядав і питання податкової політики на селі. Виступаючи з цього приводу, М. І. Калінін докладно розповів про бюджет радянської республіки, кожна стаття якого служить зміцненню матеріального та культурного становища робітників і селян. Щоб поліпшити добробут селянства, треба було всіляко сприяти розвитку товарообміну між містом і селом. Виходячи з цього, XII з'їзд постановив замінити частину натурального податку грошовим, а також, спрощуючи податкову систему, ввести єдиний прямий сільськогосподарський податок¹⁵. Розміри його визначалися платоспроможністю селянських господарств з урахуванням умов окремих районів країни. Основна вага податку припадала на куркульські господарства. Введення єдиного сільськогосподарського податку мало велике економічне й політичне значення. Він сприяв розвитку сільського господарства, відповідав інтересам бідноти й середняків, зміцнював довіру селян до робітників.

Важливе значення для зміцнення союзу робітничого класу з селянством і втілення в життя ленінського кооперативного плану мала резолюція з'їзду «Про роботу РКП на селі». Це була програма захисту селянської бідноти від куркульської експлуатації, програма розвитку кооперації, надання допомоги селянам, які ставали на шлях кооперації. Кооперування розглядалося як найкраща форма залучення селян до соціалістичного будівництва.

XII з'їзд РКП(б) визначив чергові завдання партії з національного питання у зв'язку зі створенням у 1922 р. Союзу РСР. На засіданні керівників делегацій було оголошено лист В. І. Леніна «До питання про національності або про «автономізацію», в якому вождь партії висвітлює найважливіші проблеми національної політики. Основні положення цього листа покладено в основу прийнятої з'їздом резолюції. В доповіді Й. В. Сталіна «Про національні моменти в партійному та державному будівництві» підкреслено величезне значення вирішення національного питання в Радянському Союзі для міжнародного пролетаріату і особливо для національно-визвольного руху народів Сходу. Якщо в нашій країні будуть встановлені братерські відносини між народами, Схід «побачить, що в особі нашої федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен йти, і це буде початком краху світового імперіалізму»¹⁶.

Класова суть національного питання — у встановленні нових взаємовідносин між пролетаріатом колишньої панівної нації і селянством раніш пригноблених національностей. З утворенням Радянського Союзу національні відносини набрали особливої форми — братерського співробітництва тих народів, які раніше були роз'єднані, а тепер об'єдналися в рамках однієї держави.

У зв'язку з непом активізувалися як великодержавний шовінізм, так і місцевий націоналізм. Спрямовуючи основний удар проти великодержавного шовінізму, як го-

¹¹ Там же, стор. 647.

¹² XII съезд РКП(б). Стенографический отчет, стор. 46.

¹³ Там же, стор. 64.

¹⁴ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 639.

¹⁵ Там же, стор. 660.

¹⁶ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет, стор. 480.

ловної небезпеки, з'їзд засудив і місцевий націоналізм. Гострій критиці було піддано групу грузинських націонал-ухильників, які виступили на з'їзді проти радянської федерації, як форми об'єднання в конкретних умовах того періоду. Делегати Єнукідзе, Орджонікідзе, Елава та інші дали рішучу відсіч грузинським ухильникам, неспростовно довели, що національна політика нашої партії взагалі, і зокрема в Закавказзі, є правильною і найповніше відповідає інтересам широких народних мас.

Об'єднання народів у союзну державу гальмував і націоналізм в окремих республіках. З'їзд піддав критиці антипартійну позицію Бухаріна і Раковського, які недооцінювали небезпеку місцевого націоналізму. Раковський твердив, що з кожним обговоренням національного питання партія віддаляється від його комуністичного розуміння і вирішення, що «союзне будівництво пішло по неправильному шляху»¹⁷. Наводячи приклади хиб у роботі окремих місцевих радянських працівників на Україні, Раковський силкувався довести, нібито відносини між республіками загострені. З'їзд рішуче засудив подібні погляди і підтвердив вказівки В. І. Леніна про те, що комуністи раніше пригноблених націй повинні пропагувати тісну єдність робітників і селян усіх національностей.

В резолюції з'їзду «В національному питанні» відмічається, що чергове завдання партії полягає в зміцненні співробітництва народів у рамках СРСР, в ліквідації фактичної нерівності розвитку націй. З'їзд накреслив широку програму заходів для виконання цього завдання. Делегати підкреслювали необхідність розвивати промисловість відсталих у минулому аграрних районів країни, подавати матеріальну допомогу селянам національних окраїн¹⁸. Однією з передумов досягнення фактичної рівності була постійна братерська допомога колись відсталим народам з боку російського пролетаріату. Трудящі Радянської Росії зробили дуже багато для подолання відсталості національних окраїн, розглядаючи цю допомогу як свій інтернаціональний обов'язок. «І російський робітничий клас, російський народ цей обов'язок з честю виконали. По суті це був славний подвиг цілого класу, цілого народу, здійснений в ім'я інтернаціоналізму»¹⁹.

З'їзд засудив антиленінські погляди на принципи побудови СРСР, підкресливши, що наша держава є союзом вільних і рівноправних республік, який забезпечує розвиток усіх народів. До роботи в державних установах національних республік необхідно було ширше залучати представників корінної національності. З'їзд закликав комуністів бути активними провідниками національної політики партії. «В системі вищих органів Союзу був утворений спеціальний орган представництва всіх без винятку національних республік і національних областей на началах рівності, з можливим врахуванням представництва всіх національностей, які входять до складу цих республік»²⁰.

Зміцнення лав партії, її загартування завжди були в центрі уваги В. І. Леніна. Фракційність, групівщину він розглядав як велике лихо, боротися з яким треба рішуче й нещадно. На XII з'їзді не було активної, сформованої опозиції чи фракційних угруповань, але окремі делегати виступали за послаблення партійної дисципліни. Та партія не допустила свободи фракцій і угруповань у своїх лавах, рішуче відкинула всі спроби порушити «єдність партії в цей вирішальний період революції»²¹, спираючись на ленінські настанови про забезпечення єдності партії і колективність керівництва, розглядаючи партію як монолітну організацію з єдиною волею, єдиним планом дій.

Турботу Комуністичної партії про розвиток колегіальності характеризують численні заходи, спрямовані на зміцнення партійних комітетів, особливо Центрального Комітету. Керуючись ленінськими вказівками, XII з'їзд обрав членами ЦК 40 чол. і кандидатами — 17, тобто на 11 чол. більше, ніж було на XI з'їзді. При цьому ріст рядів партії і розширення керівних органів відбувалися за рахунок робітників. Така лінія мала важливе політичне значення.

Вказівки В. І. Леніна про поліпшення роботи державного і партійного апарату були покладені в основу розробленої ЦК і прийнятої XII з'їздом резолюції «Про завдання РСІ та ЦКК». З метою докорінного поліпшення роботи державного апарату і посилення партійного і державного контролю з'їзд збільшив склад ЦКК, створив об'єднаний орган ЦКК — РСІ. Завданням нової установи було охороняти єдність партії, зміцнювати партійну і державну дисципліну, вдосконалювати державний апарат, відстоювати соціалістичну законність.

Розглянувши питання про комуністичне виховання трудящих, з'їзд прийняв постанови «В питаннях пропаганди, преси і агітації», «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди»²². В умовах загострення ідеологічної боротьби особливо ваги набрала партійно-виховна робота серед комуністів. З'їзд накреслив конкретні заходи

¹⁷ Там же, стор. 577, 582.

¹⁸ Там же, стор. 512, 605.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 13.

²⁰ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 669

²¹ Там же, стор. 641.

²² Там же, стор. 682—696.

для політичної освіти мас, зміцнення шкіл та курсів політграмоти, вказав на необхідність поліпшити партійну пропаганду, створити при губкомах і повітках РКП(б) колективи кваліфікованих агітаторів.

Ухвалено було також резолюцію «Про роботу РКСМ», яка вимагала, щоб усі партійні організації приділяли «роботі серед молоді стільки уваги і сил, скільки дійсно заслуговує ця найважливіша галузь роботи, від якої залежить майбутнє партії»²³.

Обговорюючи основні питання порядку денного, делегати з'їзду не просто фіксували успіхи або невдачі, вони робили політичні висновки, щоб надати всю свою політику будувати правильно, сміливо, спираючись на набутий досвід²⁴.

Історичне значення XII з'їзду полягає в тому, що він продемонстрував вірність партії, ленінізму, її зростаючий авторитет у міжнародному комуністичному русі. Рішення XII з'їзду РКП(б) про економічне будівництво, зміцнення політичних підвалин соціалістичної держави, вдосконалення методів партійного і державного керівництва ґрунтуються на ленінських настановах. Вони, зберігаючи свою актуальність і в наш час, творчо розвиваються і збагачуються КПРС та братніми комуністичними і робітничими партіями на основі досвіду комуністичного будівництва.

А. К. Курас

²³ Там же, стор. 681.

²⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 72—73.

ДО 10-РІЧЧЯ
СПІВРОБІТНИЦТВА
АКАДЕМІЙ НАУК СРСР
І РЕСПУБЛІКИ КУБА
(1963—1973 РР.)

Перемога революції 1959 р. уперше в історії Куби створила сприятливі умови для розвитку науки й плідної творчої праці кубинських вчених. 20 лютого 1962 р. урядовим декретом була заснована Національна комісія Академії наук Куби, яка об'єднала більшість наукових установ, що

існували на той час в республіці. Її президентом став видатний вчений і громадський діяч Антоніо Нун'єс Хіменес. Вже в 1963 р. на Кубі працювали інститути історії, географії, геології, біології, документації та наукової інформації, етнографії і фольклору. Було створено 19 лабораторій для вивчення суспільних, природничих і технічних наук. Підкреслюючи значення науки для будівництва нової Куби, прем'єр-міністр і Перший секретар ЦК Компартії Куби Ф. Кастро у своєму виступі перед ученими сказав: «Майбутнє нашої батьківщини повинно бути майбутнім людей науки, повинно бути майбутнім людей мислі, саме це насіння ми зараз сіємо»¹.

Радянські вчені завжди активно виступали за розширення міжнародних наукових зв'язків, особливо — між соціалістичними країнами. В наш час досягнення науки і техніки однієї країни стають здобутком усієї соціалістичної співдружності.

Важливе значення для розвитку науки на Кубі і створення матеріальної бази для наукових досліджень має радянсько-кубинське наукове співробітництво, що розпочалося в травні 1963 р. після підписання між Академіями наук СРСР і Республіки Куба Угоди, в якій передбачалося, що радянські вчені подадуть допомогу своїм кубинським колегам у проведенні наукових досліджень в найважливіших для всього народного господарства країни галузях (океанологія, геологія, енергетика та ін.). Допомога радянських учених, зокрема в проведенні геологічних досліджень, повинна, з точки зору президента Академії наук Куби А. Н. Хіменеса, «сприяти створенню основи основ для майбутнього нашої країни»².

Наукові зв'язки між двома академіями здійснюються в різноманітних організаційних формах. Найбільша увага приділяється таким з них, як координація досліджень з найважливіших проблем науки, підготовка національних кадрів, обмін ученими й спеціалістами для читання лекцій і проведення спільних дослідницьких робіт та наукових експедицій, обмін досвідом, науковою літературою, матеріалами конференцій, симпозіумів тощо.

В 1964 р. визначилися головні завдання, над якими мала працювати молода Академія наук Республіки Куба. Робота академічних інститутів в основному стала проводитися з таких напрямків, як вивчення природних умов, ресурсів, своєрідності етнічного складу та культури країни.

Великий внесок у розвиток багатьох галузей науки зробили радянські, в тому числі українські, вчені. 3 серпня 1964 р. на базі радянського судна «Академік Ко-

¹ Ф. Кастро. Речи и выступления, М., 1960, стор. 251—252, 253.

² «Куба», 1965, № 6, стор. 15.

валевський» розпочала роботу радянсько-кубинська океанологічна експедиція, метою якої було спільне комплексне дослідження важливих гідрологічних, гідрохімічних і гідробіологічних процесів для кращого використання промислових ресурсів Карибського моря і прилеглих до Куби районів Атлантичного океану³. Відповідно до плану наукового співробітництва між Академіями наук СРСР і Куби в роботі експедиції брали участь співробітники Інституту біології південних морів, Морського гідрофізичного інституту та Інституту геологічних наук АН УРСР. Українські вчені спільно з кубинськими спеціалістами опрацювали ряд цінних рекомендацій щодо раціонального ведення устричного господарства та промислу крабів. Успішне виконання експедицією завдань сприяло розширенню океанологічних досліджень у братній республіці. Радянські вчені допомогли кубинським спеціалістам організувати наукові установи, що займаються вивченням океану та його ресурсів (на базі колишнього Департаменту океанології, зокрема, було відкрито Інститут океанології), підготували наукові кадри океанологів і гідрологів, провели першу на Кубі наукову конференцію, присвячену підсумкам роботи спільної радянсько-кубинської експедиції. Дослідження радянських учених дістали високу оцінку з боку Академії наук Куби та її президента Антоніо Нун'еса Хіменеса.

Спільні наукові експедиції приносять взаємну користь її учасникам. У даному випадку, результати досліджень допомогли радянським науковцям уточнити карти глибин і підготувати ґрунт для складання карт рельєфу і геології дна Мексиканської затоки та Карибського моря⁴.

Важливу роль відіграла допомога радянських наукових установ і вчених у збільшенні водних ресурсів Куби, необхідних для розвитку сільського господарства. Між Головним управлінням гідрометслужби при Раді Міністрів СРСР і Академією наук Куби була підписана угода, відповідно до якої Радянський Союз надіслав Кубі необхідне устаткування, що дозволило поліпшити працю метеослужби⁵.

Однією з найбільш ефективних форм наукового співробітництва радянські і кубинські вчені вважають взаємні відрядження спеціалістів для обміну досвідом роботи, спільних досліджень, стажування. Тільки в 1965 р. більш як 80 наукових працівників з Академії наук СРСР виїздили на Кубу, і серед них — група географів, до складу якої входили акад. Ф. Ф. Давітая, проф. Рябчиков та науковий співробітник Г. Я. Машбіц. Разом з кубинськими вченими вони розпочали складання Національного Атласу Куби. Успішно працювали тут радянські геологи і метеорологи. В секторі філософії АН Куби під керівництвом радянських учених Бургете і Мартінеса почав виходити іспанською мовою інформаційний збірник «Філософія».

В свою чергу, кубинські вчені приїздили до Радянського Союзу. В 1966 р. АН СРСР прийняла 46 науковців з Острова Свободи, 12 з яких пройшли наукове стажування в інститутах АН СРСР та союзних республік. В нашій країні неодноразово перебували президент АН Куби А. Н. Хіменес і віце-президент Хуліо Ле Ріверенд і Лопес Санчес.

Такі відрядження сприяють встановленню особистих контактів між вченими, зміцненню співробітництва й виробленню нових форм наукових зв'язків.

Чільне місце у спільному вивченні важливих наукових проблем займає участь радянських і кубинських науковців у міжнародних конференціях і нарадах. У 1966 р. на Кубі проходила Нарада представників академій наук соціалістичних країн, на якій розглядалися питання, зв'язані з розвитком науки в Республіці Куба і дальшого співробітництва кубинської Академії наук з академіями інших соціалістичних країн. Керівництво АН Куби високо оцінило допомогу вчених соціалістичних країн, особливо Радянського Союзу, в розвитку науки на Кубі. Зокрема підкреслювалося, що «завдяки братньому співробітництву з ученими соціалістичних країн Куба змогла включитись у наукову діяльність на найсучаснішому рівні»⁶⁻⁷.

Радянські вчені брали участь у різних наукових конференціях, які організовувала Академія наук Куби. На одній з них, присвяченій генетиці тварин на Кубі, виступив директор Інституту загальної генетики АН СРСР акад. М. П. Дубінін. Для участі у наукових симпозиумах і конференціях, що проходили в Радянському Союзі, приїздили відомі кубинські вчені Хуліо Ле Ріверенд, Самуель Фейхоо, Х. Антоніо Портуондо та ін.

Свій вагомий внесок у справу наукового співробітництва між Кубою і СРСР зробили інститути Академії наук УРСР. Інститут кібернетики АН УРСР встановив тісні зв'язки з Інститутом технічної кібернетики АН Куби. Радянські вчені неодноразово відвідували своїх кубинських колег для проведення бесід, лекцій, семінарів і консультацій. Заступник директора Інституту кібернетики АН УРСР А. Стогній під час

³ Архів Президії Академії наук УРСР (далі — Архів ПАН УРСР), ф. 1, спр. 11, арк. 136.

⁴ Архів ПАН УРСР, постанова № 175 від 1 липня 1964 р.

⁵ «Куба», 1965, № 10, стор. 12.

⁶⁻⁷ «Вестник Академии наук СССР», 1967, № 3, стор. 216.

свого наукового відрядження на Кубу провів ряд бесід про стан робіт з теорії автоматів у СРСР, передав літературу з кібернетики, монографії академіка В. М. Глушкова «Введение в кибернетику» та «Синтез цифровых автоматов»⁸. А кубинські спеціалісти Р. Альварес, П. Депотет і Р. Марсер пройшли тривале стажування в Інституті кібернетики АН УРСР з тем: «Дослідження процесів виробництва цукрової промисловості» та «Програмування на лічильно-обчислювальних машинах»⁹.

Тісні наукові зв'язки з Академією наук Куби підтримують інститути гідробіології, біології південих морів, електродинаміки, електрозварювання, геологічних наук АН УРСР та ін. В 1964—1969 рр. на Кубі перебував заступник директора Інституту гідробіології АН УРСР М. Є. Сальников, який брав участь у спільних радянсько-кубинських дослідженнях, що були організовані відповідно до рекомендацій радянсько-кубинської змішаної комісії у справах морського рибальства. М. Є. Сальников очолював групу радянських спеціалістів у Національному інституті рибальства Республіки Куба. Група вела дослідження з теми: «Сировинна база Мексиканської затоки, західної частини Атлантичного океану і Карибського моря»¹⁰. Крім того, радянські спеціалісти працювали над розв'язанням деяких технічних і технологічних питань розвитку рибної промисловості на Кубі.

З свого боку кубинські вчені приїздили до Академії наук УРСР. Так, директор Інституту океанології АН Куби, доктор Даріо Гітардт знайомився в Інституті гідробіології АН УРСР з матеріальною базою інституту, оснащенням науково-дослідних суден тощо¹¹. В Український науково-дослідний інститут технічної інформації у Києві приїздив директор Інституту наукової інформації і документації АН Куби доктор Хіральдо Асеведо Фанего¹².

Однією з важливих форм наукового співробітництва є книгообмін. Щорічно бібліотеки академії наук обмінюються різноманітними книжками і журналами, науковими працями. Академія наук Куби подарувала Академії наук СРСР бібліотеку з 1200 томів творів кубинських авторів¹³. Для більш повного і систематичного забезпечення установ Академії наук УРСР літературою зарубіжних країн, в тому числі й кубинською, АН УРСР встановила контакти з Національною бібліотекою ім. Х. Марті в Гавані, університетом м. Санта-Клара та Історичним музеєм медичних наук.

Оцінюючи наукове співробітництво Радянського Союзу і Куби за перші п'ять років (1963—1968 рр.), президент Академії наук Куби, доктор Антоніо Нун'єс Хіменес сказав: «Це співробітництво і допомога відіграли дуже важливу, вирішальну роль у створенні в нас матеріальної бази, необхідної для розвитку наукових досліджень. До 1968 р. нашу країну відвідали і працювали разом з нами 231 радянський вчений»¹⁴.

15 жовтня 1968 р. представники Академії наук СРСР і Академії наук Куби підписали нову угоду. Розпочався другий етап радянсько-кубинського наукового співробітництва. На відміну від першого етапу (1963—68 рр.), коли Академія наук СРСР в основному подавала допомогу кубинській АН в організації досліджень з різних галузей науки, підготовці кадрів, створенні матеріальної бази науково-дослідних інститутів, починаючи з 1968 р., поряд з цим, розширилось проведення спільних наукових досліджень, частішим став обмін ученими.

На початку 1971 р. радянські і кубинські вчені підготували до видання Національний Атлас Куби, над яким працювали протягом 5 років. У його створенні взяли участь 40 кубинських і 7 радянських організацій (в тому числі 4 академічних інститути)¹⁵. Ця спільна робота принесла велику користь обом колективам: вона відіграла вирішальну роль у створенні на Кубі декількох наукових інститутів, а для радянських учених стала першою спробою створення національного атласу для іншої соціалістичної країни.

З допомогою АН СРСР на Кубі розпочалися дослідження в галузі ядерної фізики. В Манагуа (провінція Гавана) було відкрито Інститут і школу ядерної фізики АН Куби. В обладнанні радіохімічної лабораторії, лабораторії радіоізотопів та атомного реактора брали участь радянські вчені.

Після підписання нової угоди значно розширились зв'язки в галузі суспільних наук. Цьому сприяв, зокрема, додатковий протокол до плану наукового співробітництва, підписаний між Інститутом Латинської Америки АН СРСР і Секцією суспільних наук АН Куби. Серед проблем, що розробляються радянськими і кубинськими вченими,— вивчення лєнінського етапу в розвитку марксистської філософії, дослідження характеру і рушійних сил кубинської революції та ін.

⁸ Архів ПАН УРСР, ф. 1, спр. 43, звіти про відрядження спеціалістів за 1966 р., стор. 289—294.

⁹ Там же, ф. 1, спр. 68, звіт за 1967 р.

¹⁰ Там же, ф. 1, звіти за 1965—66 рр.

¹¹ Там же, ф. 1, спр. 68, звіти за 1965—66 рр.

¹² Архів ПАН УРСР, ф. 1, спр. 66, стор. 1.

¹³ И. Р. Григулевич. Культурная революция на Кубе, М., 1965, стор. 213.

¹⁴ «Куба», 1969, № 9, стор. 5.

¹⁵ «Вестник Академии наук СССР», 1971, № 7, стор. 99.

Увійшло в практику стажування кубинських науковців і захист ними кандидатських дисертацій з суспільних наук в інститутах Академії наук СРСР. Так, в Інституті всесвітньої історії АН СРСР ступінь кандидата історичних наук здобув кубинський вчений, директор Інституту етнографії АН Куби Ерасмо Думп'єрре. Він з вдячністю відізвався про допомогу, яку подали йому в роботі радянські колеги. «Радянські вчені досягли значних успіхів в галузі суспільних наук,— заявив він.— Книжки, журнали та інші матеріали, що вони надсилають на Кубу, є дуже корисними для нас»¹⁶.

«Розвиток науки на Кубі,— зазначав президент АН Куби Антоніо Нун'єс Хіменес,— великою мірою залежить від дружньої інтернаціональної допомоги радянських людей, які зробили неоцінний матеріальний і науковий вклад у цю справу»¹⁷. За роки народної влади Академія наук Куби перетворилася в заклад, де працює більш як 3500 співробітників. До її складу входять 29 науково-дослідних інститутів, 3 великих національних музеї, 3 астрономічні обсерваторії, 3 планетарії та 62 метеостанції¹⁸.

З кожним роком розширюється, стає взаємовигідним, відкриває нові перспективи спільних досліджень, обміну досвідом роботи наукове співробітництво СРСР і Республіки Куба. Воно сприяє зміцненню миру і дружби між народами, є прикладом нових соціалістичних відносин між країнами.

І. С. Покровська

¹⁶ «Novedades de Moscu», 1971, N 33, стор. 6.

¹⁷ «Куба», 1965, № 6, стор. 15.

¹⁸ «Куба», 1969, № 6, стор. 33.

СОРАТНИК
ВЕЛИКОГО КАМЕНЯРА,
МУЖНІЙ БОРЕЦЬ ЗА ВЛАДУ РАД
(До 100-річчя
від дня народження В. Ф. Коцка)

1 квітня 1973 р. минуло 100 років з дня народження одного з ветеранів робітничого руху Східної Галичини, організатора перших комуністичних організацій і перших робітничих Рад на Дрогобищині, члена ЦК Компартії Східної Галичини, соратника Івана Франка — В. Ф. Коцка.

Народився Василь Федорович у с. Млинської області) в родині заможних селян. Після закінчення сільської школи він навчався в дрогобицькій гімназії. З малих літ йому довелося бути свідком надзвичайно тяжкого життя дрогобицького і бориславського пролетаріату, розореного і поневоленого панами галицького селянства. Ще будучи учнем гімназії, він співчував знедоленим трударям рідного краю. П'ятнадцятирічним юнаком В. Ф. Коцко включився у революційний рух, вступив до нелегального учнівського соціалістичного гуртка, брав участь у таємних засіданнях і зборах, вивчав заборонену властями революційну літературу. На цьому шляху доля звела його з революціонером-демократом, письменником Іваном Франком, твори якого не раз читалися і обговорювалися на зборах гуртківців. Ця зустріч відбулася літом 1888 р. у Дрогобичі в хаті одного з членів гуртка.

Зустріч з Іваном Франком справила на юного Коцка велике враження (він твердо вирішив присвятити своє життя революційно-визвольній боротьбі, боротися за щастя і долю трудящих) і поклала початок дальших зв'язків молодого революціонера з Іваном Франком. Вони неодноразово зустрічалися під час перебування Франка на рідній Дрогобищині, або під час поїздок Коцка до Львова. В 1890-х роках він разом з Іваном Франком та Лесем Мартовичем вели революційну пропаганду в селах Дрогобищини під час виборів до австрійського парламенту, організовували читальні та нелегальні гуртки, закликали трудящих до боротьби¹.

Вихід на історичну арену найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду — більшовицької партії — вплинув на розвиток революційного руху трудящих західноукраїнських земель, зокрема дрогобицько-бориславського пролетаріату, в середовищі якого довелося жити і працювати В. Ф. Коцку. Включившись у робітничий рух, він вступив спочатку до лав радикальної, а потім до галицької соціал-демократичної партії і став одним з прибічників її лівого крила, брав участь у революційних подіях періоду 1905 — 1907 рр., організував (1907 р.) видання в Дрогобичі робітничої газети «Підкарпатський голос». У 1908 р. він активний учасник в організації страйку бориславських нафтовиків, за що зазнав переслідувань. В цей час В. Ф. Коцко познайомився з видатним польським революціонером Феліксом

¹ Василь Коцко. Зустрічі з Франком. — Іван Франко у спогадах сучасників, Львів, 1956, стор. 267.

Коном, з яким йому довелося працювати разом у Дрогобичі в легальній робітничій організації «Касі хорих». Безмежна відданість Коцка інтересам трудящих принесла йому велику пошану серед широких робітничих і селянських мас Дрогобиччини.

Перша світова війна на деякий час перервала революційну діяльність Коцка. Але незабаром на Дрогобиччину вступили російські війська і В. Ф. Коцко встановив дружні зв'язки з передовими, революційно настроєними солдатами. В 1915 р. російські війська змушені були відступити. Разом з ними на Схід, на Україну відправився й В. Ф. Коцко. Спочатку він прибув до Кременчука і тимчасово працював на одному з його підприємств, потім на цукровому заводі с. Глобин Кременчуцького повіту на Полтавщині. Тут В. Ф. Коцко познайомився і встановив тісні зв'язки з членами місцевої більшовицької організації, разом з ними брав участь у подіях Лютневої, а потім Великої Жовтневої соціалістичної революції, в боротьбі глобинських робітників і селян за встановлення влади Рад. Свою революційну діяльність В. Ф. Коцко не припиняв і під час німецько-австрійської окупації України. Узнавши, що вороги хочуть вчинити над ним жорстоку розправу, він залишив Глобин і відправився до рідної Дрогобиччини. З осені 1918 р. починається його найактивніша революційна діяльність. Натхненний ідеями Великого Жовтня, збагатившись досвідом більшовицької партії під час свого перебування на Україні, В. Ф. Коцко приступив до створення в Дрогобичі однієї з перших на західноукраїнських землях комуністичної організації і перших робітничих Рад в Стебнику та Дрогобичі, закликав робітників і селян нафтового басейну до боротьби проти антинародного режиму буржуазно-націоналістичного уряду Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР).

У січні 1919 р. на зборах представників робітничого класу нафтового басейну в Дрогобичі В. Ф. Коцко виступив з промовою, в якій докладно розповів про Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії і на Україні, закликав до активної боротьби проти влади контрреволюційного уряду ЗУНР, піти по шляху, вказаному Великим Жовтнем. Як відзначав потім у своїх спогадах соратник В. Ф. Коцка комуніст Г. Михась, збори від імені 10 тис. пролетарів Прикарпаття прийняли резолюцію: «Розігнати Національну раду (уряд ЗУНР.— А. Я.). встановити владу Рад і надіслати братні привітання Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Москві й Харкові»².

Очолювані В. Ф. Коцком дрогобичські комуністи не лише закликали трудящих до повалення влади уряду ЗУНР, але й активно готувалися до цього. В ніч з 14 на 15 квітня 1919 р. в Дрогобичі вибухнуло повстання робітників і солдатів, в ході якого було створено першу на західноукраїнських землях спільну робітничо-жовнірську (солдатську) Раду, оголошено повалення влади контрреволюційного уряду ЗУНР і проголошено революційну владу щойно створеної робітничо-солдатської Ради. Над міською ратушею замайорів червоний стяг революції. Сполошений цим бойовим революційним виступом, уряд ЗУНР поспішив послати туди значні каральні військові сили. Повстання було жорстоко придушене, а його керівники, в тому числі і В. Ф. Коцко, заарештовані і віддані до військово-польового суду. За допомогою своїх людей В. Ф. Коцку вдалося втекти з-під арешту і таким чином уникнути смертної кари.

Незабаром Дрогобиччина, як і вся Східна Галичина, була окупована польськими загарбниками. В. Ф. Коцко знову згуртовував сили підпільників, комуністів на боротьбу проти гніту польських панів, брав активну участь у роботі повітової і окружної організації Компартії Східної Галичини (КПСГ), його, як досвідченого революціонера-борця, обрали до складу Центрального Комітету КПСГ.

Весною 1920 р. представником від дрогобичських комуністів на II конгрес Комінтерну був посланий В. Ф. Коцко. Разом з делегацією КПСГ він брав участь у роботі конгресу, бачив і слухав великого Леніна. Натхненний його мудрими настановами В. Ф. Коцко повернувся на рідну Дрогобиччину, щоб ще активніше розгорнути революційно-визвольну боротьбу. Та не дрімали і вороги. Польська влада незабаром заарештувала і ув'язнила його.

«Василя Коцка,—повідомляв про це орган ЦК КПСГ газета «Наша правда»,—було арештовано під замітом комуністичної агітації в Дрогобичі... Потім його переведено до тюрми окружного карного суду в Самборі... Так і блукає чоловік по галицьких тюрмах в супроводі польської жандармерії»³.

Майже два роки провів В. Ф. Коцко в польських тюрмах-катівнях. Тяжко хворий він повернувся додому, однак і далі, в міру своїх сил, продовжував брати участь в героїчній діяльності КПЗУ, в роботі її повітового й окружного комітетів, діяльності МОДР і «Сельробу». Вся родина Коцків — дружина, два сини і чотири дочки були виховані в дусі відданості революційній справі, а найстарша дочка — Ольга Василівна Коцко — була членом ЦК КПЗУ, справжньою народною героїнею.

² Бруно МIRONІВ (Г. Михась). До історії революційного руху на Західній Україні.— «Літопис революції», 1929, № 3, стор. 218.

³ «Наша правда», 4 лютого 1922 р.

Протягом перебування в лавах КПЗУ, В. Ф. Коцко проявив себе безстрашним революціонером-ленінцем, принциповим комуністом, невтомним борцем проти гніту польських окупантів і їх слуг — українських буржуазних націоналістів.

З великою радістю В. Ф. Коцко зустрів возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Незважаючи на хворобливий стан здоров'я і похилий вік, він брав участь у місцевому радянському будівництві, не раз виступав на мітингах і зборах трудящих, був вірним патріотом нашої Батьківщини. Та ці радісні і творчі дні нового життя були затьмарені віроломним нападом гітлерівців на нашу країну. В. Ф. Коцко разом з старою дочкою Ольгою пішли в підпілля, щоб збирати своїх однодумців для організації боротьби проти фашистських загарбників.

На початку січня 1942 р. зрадникам народу — українським буржуазним націоналістам-поліціям — вдалося напасти на місце переховування В. Ф. Коцка і заарештувати та передати до рук гестапо. 26 січня 1942 р., після жорстоких і страшних катувань, його разом з великою групою радянських активістів, комуністів і комсомольців розстріляно поблизу Дрогобича в Бронницькому лісі.

Радянські люди свято шанують пам'ять В. Ф. Коцка. У будинку, в якому проживала родина Коцків, влаштовано меморіальний музей. Його ім'ям названо одну з вулиць м. Дрогобича.

Світлий образ безстрашного революціонера, незламного комуніста-ленінця В. Ф. Коцка буде вічно жити в пам'яті і серці нашого народу, будівників комунізму, за торжество ідей якого він віддав своє життя.

А. Д. Ярошенко

КИРИЛО-МЕФОДІЙВЕЦЬ
ІВАН ЯКОВИЧ ПОСЯДА

(До 150-річчя
від дня народження)

9 квітня 1973 р. минуло 150 років з дня народження Івана Яковича Посяда, одного з членів Кирило-Мефодіївського товариства, українського прогресивного громадського і культурного діяча, відомого педагога.

І. Я. Посяда народився 1823 р. в містечку Зіньків на Полтавщині в селянській родині. З осені 1836 р. вчився в Зіньківському повітовому училищі, а потім в Полтавській гімназії «вельми старанно»¹. У 1843 р. він поступив на філософський факультет Київського університету², де виявляв відмінні знання³. В Києві І. Я. Посяда зблизився з передовими колами української інтелігенції та студентської молоді, які перебували під впливом Т. Г. Шевченка. Він захоплювався творами великого Кобзаря і розповсюджував його революційну поезію серед студентів Київського університету⁴.

І. Я. Посяда глибоко любив і цінував культурні надбання українського народу, і, зокрема, його усну народну творчість. Шанобливо відносився до творчості українського філософа і просвітителя Г. С. Сковороди. Серед простого трудового люду на Полтавщині він збирав українські пісні, колядки, веснянки, в нього було записано близько 200 українських народних пісень⁵.

Тут, у Києві, І. Я. Посяда вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, що ставило своєю метою соціальне і національне визволення українського та інших народів, виступало проти монархізму, за ліквідацію кріпосництва, мріяло про запровадження республіканського ладу, поширення освіти серед народу тощо. Основні програмні документи кирило-мефодіївців — «Статут Слов'янського Товариства св. Кирила і Мефодія», «Книги буття українського народу», де були викладені ідеї та настрої членів цієї таємної політичної організації. Кирило-мефодіївці плекали надію про нове прийдешнє суспільство, в якому не було б «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа... ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні в Хорутані, ні у Сербів, ні у Болгар»⁶.

Т. Г. Шевченко був натхненником і найвпливовішим членом цієї організації української прогресивної інтелігенції та очолював її демократичне крило, до якого належав також І. Я. Посяда.

¹ Е. А. Бобров. К истории русской литературы и просвещения в XIX ст. — «Варшавские университетские известия», Варшава, 1908, V—VI, стор. 34.

² Київський міськдержархів, ф. 16, оп. 465, спр. 2948, арк. 12.

³ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 261, спр. 15, 1847, арк. 3.

⁴ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців, К., 1915, стор. 21.

⁵ Там же, стор. 39, 152.

⁶ Книги буття українського народу (Закон божий), § 108. — П. А. Зайончковський. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), М., 1959, стор. 160.

29 березня 1847 р. до квартири, де проживав Посяда (студент Київського університету), ввірвалися жандарми. Після обшуку до їх рук потрапили різні папери, серед них і записки, в яких змальовувалося тяжке життя українського народу. Ось що писав І. Я. Посяда в одній з них: «...Чи не дивовижно, що народ, проживаючи на такій благодатній землі, якою є Україна, не насолоджується майже ніякими її благами, майже не знає їх. Чи значить це користуватися дарами, які доставляє сама природа, коли все вирвано з рук селян нахабними поміщиками навіть в той самий час, коли той з жадобою хотів вкусити їх...»⁷. В іншій Посяда висловлював упевненість, що на Україні є люди, які готові допомогти своїй країні і віддати за неї навіть своє життя.

Через зраду Петрова, що втерся до цієї організації і видав її царському самодержавству, члени товариства, зокрема І. Я. Посяда, були заарештовані. Згодом його було доставлено в Петербург, в III відділення царської канцелярії. Ні Т. Г. Шевченко, ні М. І. Костомаров, ні інші члени товариства не видавали І. Я. Посяду, проте на очній ставці, один з наймолодших кирило-мефодіївців Г. В. Андрузький змушений був сказати про належність Посяди до цієї таємної політичної організації і що «походячи з селян, він задумав що б то не стало полегшити становище цього класу; ненавидів дворян, вважаючи їх винуватцями всього поганого; ненавидів і монархізм...»⁸.

Царизм жорстоко розправився з Кирило-Мефодіївським товариством. Сам цар затверджував вирок кожному з його членів. І. Я. Посяду відправлено на заслання. 30 травня 1847 р. начальник III відділення граф Орлов наказав відвезти Посяду «під суворим наглядом і, скільки можливо, зберігаючи тайну, в Казань» та здати його попечителю Казанського учбового округу⁹.

В Казані І. Я. Посяда продовжував навчання в університеті і написав дисертацію на тему: «Значення перших творів Гоголя в російській літературі взагалі та їх заслуга для народності», за яку йому було присвоєно звання кандидата філософських наук. З цієї праці видно, що в автора залишилися попередні політичні та естетичні переконання. Він називає кріпосництво «великим злом сучасності», «жахливою дійсністю», що вбиває «всякий зародок думки і почуття: живеш і в той же час немає життя». Посяда писав, що великий письменник має вказати шляхи й засоби, які допоможуть «скинути з себе ярмо, що нас гнітить». Він також засуджував реакційну політику царизму в галузі науки, культури і освіти, вказуючи, що в «учбових закладах здібності молоді більше гальмують, ніж розвивають»¹⁰.

Після закінчення історико-філологічного факультету Казанського університету Посяда було призначено канцелярським чиновником цивільного губернатора в Рязань. Туди ж, до жандармського начальства граф Орлов надіслав таємного листа і наказав: «після прибуття Посяди... в Рязань організувати за ним таємний з вашого боку нагляд»¹¹.

Через деякий час, залишивши службу, Посяда виїжджає за кордон для поглиблення своїх знань і понад вісім років перебував там, лише зрідка навідуючись до Росії.

За кордоном він досліджував національне питання в різних державах та вивчав політичний устрій багатьох європейських країн. Майже три роки він відвідував лекції у вищих учбових закладах Німеччини — в університетах Ієні, Лейпцига, Берліна та Галле. І. Я. Посяда вивчав також педагогічну справу, досліджував систему підготовки вчителів у німецьких учительських семінаріях, про що засвідчили вчені та педагоги цих учбових закладів. Про педагогічні заняття Посяди повідомив управляючого міністерством освіти І. Д. Делянова відомий хірург і педагог М. І. Пирогов, який керував підготовкою за кордоном молодих вчених, що приїжджали з Росії¹².

У липні 1865 р. І. Я. Посяда повернувся в Росію, деякий час вивчав вітчизняну педагогічну справу, а незабаром його призначено вихователем Першої Петербурзької військової гімназії.

6 вересня 1869 р. Міністерство освіти, на прохання Посяди, перевело його директором Учительської семінарії Південно-Західного краю, яка мала бути відкрита для підготовки вчителів початкових шкіл¹³. Спочатку ця семінарія знаходилась у Києві, а в 1873 р. переведена в Коростишів на Київщині і стала називатися Коростишівською учительською семінарією. І. Я. Посяда передавав своїм вихованцям педагогічний досвід і знання, прагнув, щоб вони вміло поєднували теоретичні знання з практикою. Звичайно, учительські семінарії, як і всі учбові заклади на Україні, за змістом і формою навчання в них були чужі українському народові, не відповідали його інтересам і прагненням. Київський учбовий округ хоч і вважав І. Я. Посяду одним із кращих

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, спр. 81, ч. 9, 1847, арк. 4д, 5—7.

⁸ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, стор. 149.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, спр. 81, ч. 9, 1847, арк. 36.

¹⁰ Ю. О. Ковмір. Нове про І. Я. Посяду. — «УІЖ», 1965, № 10, стор. 121.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, спр. 81, ч. 9, 1847, арк. 64—65.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 35, спр. 276, арк. 57, 48.

¹³ Там же, арк. 6.

педагогів і навіть «через виключну заслугу, виявлену Посядою у влаштуванні важливого закладу, як учительська семінарія в Південно-Західному краї», виклопотав перед міністерством освіти дозвіл зарахувати йому в дійсну службу шість років, з усього часу, проведеного за кордоном, однак пізніше його переслідували і звільнили з роботи¹⁴. Деякі вчителі, що погано відносились до навчально-виховної справи в семінарії, вступили в конфлікт з директором, на нього посипались доноси, наклепи. Посяда потрапив у немилість начальства і його звільнили з роботи, скориставшись з нагоди закінчення 25-річної його служби, хоч він і прохав залишити його на роботі в Коростишеві чи в Києві.

І. Я. Посяда з сім'єю переїхав до Зінькова, але не знайшов там пристановища. Згодом йому вдалося влаштуватися директором народних училищ Воронежської губернії. Тут він видав підручники «Первые уроки в народной школе» (1881 р.), «Руководящий букварь для народных учителей» (1882 р.)*. Життя І. Я. Посяди було важким, особливо після смерті дружини, коли він залишився з трьома малолітніми дочками, та й з начальством були натягнуті відносини. Пізніше, працюючи директором народних училищ Оренбурзької губернії, в листі до міністра освіти від 1 жовтня 1887 р. він просив перевести його на роботу на Україну «хоч в ту учительську семінарію, в якій я працював 10 років невтомно... там на старому попелищі, я міг би уже і вмерти, пригнічений тяжкими випробуваннями»¹⁵. Але на його прохання не відгукнулися.

Залишивши педагогічну роботу, І. Я. Посяда повернувся в Коростишів, з яким були пов'язані кращі роки його педагогічної діяльності, де й проживав там до останніх своїх днів. Помер І. Я. Посяда 24 жовтня 1894 р. в Коростишеві. Поховали його поблизу колишньої православної церкви, а на могилі поклали кам'яну плиту. Нині на місці колишньої церкви побудовано поштамт, місце поховання не збереглося. Досі існує будинок, в якому, за спогадами старожилів, проживав І. Я. Посяда (зараз в ньому знаходиться райвно), збереглося і приміщення колишньої учительської семінарії.

Ім'я Івана Яковича Посяди, кирило-мефодіївця, послідовника поглядів Т. Г. Шевченка, педагога, який відстоював демократичні засади в народній освіті, ввійшло в історію українського народу.

М. С. Поліщук

¹⁴ Там же, арк. 20.

* На жаль, розшукати ці книги в бібліотеках Москви, Ленінграда і Києва не вдалося, але Є. М. Кудрицький, в якого знаходиться частина архіву І. Я. Посяди, має письмові згадки про ці видання. (Є. М. Кудрицький — кандидат філологічних наук, нині пенсіонер і проживає в Житомирі. Він, син М. П. Кудрицького, який був особисто знайомий з І. Я. Посядою і, свого часу, також був директором Коростишівської учительської семінарії).

¹⁵ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 171, спр. 1889, арк. 12.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ — ВДОХНОВИТЕЛЬ И ОРГАНИЗАТОР ОБЪЕДИНИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА ЗА ОБРАЗОВАНИЕ СССР

*Сборник документов
и материалов**
(Издание второе, дополненное),
Политиздат УССР,
К., 1972, 680 с.

В обставовці політичного і трудового піднесення радянський народ урочисто відзначив 50-річчя утворення Союзу РСР. Разом з радянськими людьми цю дату відзначили братні народи соціалістичних країн, все прогресивне людство. Це пояснюється тим, що Радянський Союз—втілення єднання інтересів і волі народів. Комуністична партія очолила об'єднавчий рух радянських народів, поступово добивалася поставленої мети — утворення і зміцнення Союзу РСР. Л. І. Брежнев у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначав: «Робота партії в масах, досвід національного будівництва, вже нагромаджений на той час РСФРР, Україною, Білорусією, Закавказькою Федерацією, автономними республіками, могутня хвиля об'єднавчого руху, яка йшла з усіх республік,— все це проклало шлях до створення єдиної соціалістичної держави»¹.

У ювілейному році вченими УРСР видано ряд праць з історії будівництва і розвитку Радянської багатонаціональної держави.

* Составители: П. И. Павлюк (руководитель), П. П. Бачинский, Л. И. Лозенко, Н. С. Лубянов, В. В. Масловская, А. М. Михайличенко, М. А. Самодел, А. Н. Стадник, В. А. Чирко, Е. П. Шаталина, А. Д. Ярошенко. Редакционная коллегия: И. Д. Назаренко (руководитель), Н. Р. Доний, В. В. Кузьменко, А. Г. Митюков, Г. М. Мултых, П. И. Павлюк, А. Н. Стадник.

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 9.

Однією з них є збірник документів і матеріалів, виданий Політвидавом України, підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України, Архівним Управлінням при Раді Міністрів УРСР, Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, кафедрою історії КПРС Київського технологічного інституту харчової промисловості.

Історики і працівники архівів відібрали і укомплектували цінні матеріали. Перед читачем постають яскраві сторінки боротьби трудящих України під керівництвом Ленінської Комуністичної партії за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів містить Постанову ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»; докладну вступну статтю про основні напрямки об'єднавчого руху за утворення СРСР; 559 документів, взятих з центральних, республіканських, обласних, міських партійних та державних архівів, з періодичної преси і видань 1917—1924 рр.; примітки, перелік документів. У другому виданні збірника на 234 документи більше ніж у першому**. За цим криється велика і копітка робота дослідників. Документи впорядковані в хронологічному порядку в чотирьох вдало визначених розділах.

У першому розділі вміщено 96 документів і матеріалів. Вони переконливо розкривають боротьбу робітничого класу і біднішого селянства України під керівництвом Комуністичної партії за утворення Української Радянської держави, встановлення федеративних зв'язків УСРР з Радянською Росією, за розвиток співробітництва українського і російського народів у боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Про це свідчать численні матеріали.

Робітники і бідніше селянство України активно підтримали перемогу соціалістичної революції в центрі країни і розгорнули боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції на чолі з Центральною радою. 12 (25) грудня 1917 р. Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Республікою

** Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів, Політвидав УРСР, К., 1962, 482 с.

Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, визнав її федеративною частиною Російської Республіки. В розділі вміщено «Декларацію прав народів Росії», «Телеграму ЦВК Рад України Раді Народних Комісарів РСФРР про єдність інтересів українського і російського народів», «Привітання Ради Народних Комісарів РСФРР Радянському урядові України», «Заключче слово В. І. Леніна перед закриттям III Всеросійського з'їзду Рад», чотири резолюції I з'їзду КП(б)У з питань поточного моменту, взаємовідносин України і Росії, «Відозву I з'їзду КП(б)У до робітників і селян Росії з призову антирадянського заклону «лівих» есерів» та інші документи. В них вказується, що головне завдання полягає в тому, щоб боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського інтернаціоналізму.

Поряд з цим у розділі вміщені численні резолюції зборів робітників, селян, солдатів, матросів, в яких висловлювалося прагнення українського народу до солідарності з російськими братами, матеріали про практичну допомогу в боротьбі проти класових ворогів.

У другому розділі збірника подано 196 документів і матеріалів, які висвітлюють діяльність Комуністичної партії щодо створення і зміцнення воєнного союзу радянських республік, зокрема й Української СРР. З перших днів свого існування Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України прагнув до створення оборонного союзу братніх республік.

Враховуючи прагнення народів радянських республік до єдності, Комуністична партія з ініціативи В. І. Леніна розгорнула широку роботу за оформлення воєнного союзу радянських республік. У травні 1919 р. В. І. Ленін написав проект директиви ЦК РКП(б) про воєнну єдність, в якому запропонував об'єднати збройні сили і матеріальні ресурси всіх республік в інтересах успішної боротьби з імперіалістами. ЦВК України прийняв постанову про об'єднання військових сил, в якій вказувалося, що вся збройна боротьба з ворогами радянських республік повинна бути об'єднана в усіх існуючих радянських республіках і що всі матеріальні засоби, необхідні для ведення цієї боротьби, повинні бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру.

Про дальше зміцнення федеративних зв'язків УСРР з РСФРР та іншими радянськими республіками після закінчення громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції розповідають 79 документів третього розділу збірника. Це — насамперед «Союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою та Українською Соціалістичною Радянською Республікою» від 28 грудня 1920 р., «Резолюція V Всеукраїнського з'їзду Рад про Союзний договір між УСРР та РСФРР» від 2 березня 1921 р., «Звернення В. І. Леніна до селян України» від 2 серпня 1921 р. та ін.

В IV розділі опубліковано лист В. І. Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) про утворення СРСР від 26 вересня 1922 р., в якому вождь партії виклав свій знаменитий план добровільного об'єднання всіх радянських республік у нове державне об'єднання — Союз РСР. «Ми, — писав В. І. Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію»¹.

Документи і матеріали четвертого розділу переконливо свідчать про те, що ленінська ідея утворення СРСР оволоділа широкими масами трудящих, стала загальнонародною.

Особливої уваги заслуговує вітальна телеграма В. І. Леніна з'їздові. В ній говориться: «Вітаю відкриття Всеукраїнського з'їзду Рад. Одним з найважливіших питань, яке належить розглянути з'їздові, є питання про об'єднання республік. Від правильного розв'язання цього питання залежить дальша організація нашого державного апарату».

В розділі вміщені також постанови з'їздів Рад Закавказзя, Білорусії, X Всеросійського з'їзду Рад, бесіди і промови М. І. Калініна, записки В. І. Леніна в Політбюро ЦК РКП(б) з питань утворення Союзу РСР та ін.

Також у четвертому розділі опубліковані документи і матеріали про I Всесоюзний з'їзд Рад, в тому числі постанови з'їзду про утвердження Декларації і Договору про утворення СРСР, резолюції численних зборів, пленумів, конференцій про схвалення утворення СРСР та ін., положення про Центральний Виконавчий Комітет СРСР, РНК СРСР, матеріали, присвячені пам'яті В. І. Леніна.

Вихід з друку збірника має велике значення для дослідників будівництва Радянської багатонаціональної держави. Кожний документ збірника — це нищівний удар по антирадянській писанині буржуазних ідеологів та українських буржуазних націоналістів, які силкуються довести, нібито союз України з Росією був насильно нав'язаний українському народові і т. п.

На наш погляд у збірнику мають місце деякі недоліки. Окремі документи слабо пов'язані з темою (див. напр. док. № 523). Гадаємо, що упорядникам слід було б включити до збірника документи IX Всеукраїнського з'їзду Рад, оскільки цей з'їзд у травні 1925 р. затвердив зміни в Конституції УСРР, які законодавчо закріпили вступ України до складу Союзу РСР.

В цілому ж збірник документів і матеріалів «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР», без сумніву, має велику наукову цінність. Він стане в пригоді науковцям і пропагандистам, усім, хто цікавиться історією створення першої в світі союзної багатонаціональної соціалістичної держави.

Є. Ф. Безродний

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 660.

**КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ —
ОРГАНІЗАТОР ЗДІЙСНЕННЯ
ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ ***

Радянські вчені багато зробили для вивчення історії національного питання, узагальнення нагромадженого партією досвіду по керівництву його розв'язанням, розвитку національних відносин в умовах будівництва соціалізму і комунізму. В зв'язку з відзначенням 50-річчя утворення Союзу РСР історико-партійна література поповнилась рядом нових праць, присвячених цим проблемам.

Чільне місце серед них займає колективна монографія співробітників Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС — «Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні».

В дослідженні глибоко і всебічно розкрито величезні заслуги В. І. Леніна і створеної ним Комуністичної партії у вихованні трудящих різних націй в дусі інтернаціоналізму, згуртуванні їх в єдину армію борців за революційну перебудову світу, за знищення усіх видів гніту: політичного, соціального, національного. Автори стисло й водночас глибоко висвітлюють титанічну роботу геніального мислителя по дальшому творчому розвитку ідей К. Маркса та Ф. Енгельса, створенню стрункого вчення з національного питання й розробці наукових принципів по керівництву практичним здійсненням національної політики Комуністичної партії.

Ленінська партія, яка ввібрала в себе передових і найбільш загартованих у революційних боях представників робітничого класу і трудового селянства, була єдиною партією, що послідовно виступала на захист прав усіх народів Росії, нещадно викривала великодержавну політику царизму і російської буржуазії щодо українського народу. Величезну увагу визвольній боротьбі трудящих України приділяв В. І. Ленін. Володимир Ілліч закликав російських пролетарів послідовно відстоювати право українців на самовизначення аж до відокремлення, вчив їх не *нав'язувати* українському народові своєї дружби, а *завойовувати* її ставленням до нього, як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм¹. Водночас В. І. Ленін рішуче викривав українських буржуазних націоналістів, які намагалися розколоти єдиний фронт боротьби українських і російських трудящих проти царизму, поміщиків і капіталістів.

Свято дотримуючись ленінських настанов, послідовно втілюючи в життя програму партії з національного питання, більшовики

України неупинно дбали про створення й зміцнення непорушного союзу та єдності українського народу з народами всієї Росії, й насамперед з російським народом. На конкретних фактах у монографії показано, як трудящі України на власному досвіді переконувалися у мудрості вказівок ленінської партії про те, що доля українського народу може бути вирішена лише в результаті перемоги соціалістичної революції.

Спираючись на об'єктивну дійсність, на живі факти історії, автори викривають фальсифікаторські вигадки ідеологів буржуазії та їх підголосків — українських буржуазних націоналістів — про те, ніби боротьба українського народу за своє визволення своїм змістом і характером, напрямом і завданнями докорінно відрізнялась від боротьби російського та інших народів Росії, а більшовизм на Україні буцімто не мав під собою ніякого ґрунту.

В книзі показано, як Комуністична партія і її вождь В. І. Ленін визнанням за всіма народами права на вільний розвиток, невтомною діяльністю по згуртуванню їх в єдиний могутній союз завоювали симпатії й підтримку з боку широких верств українського народу. Трудящі України, очолювані більшовицькими організаціями, а згодом створеною на основі їх об'єднання Комуністичною партією України на все життя зберігають в своїй пам'яті й своїх ділах мудрий ленінський заповіт про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»².

Значна увага в праці приділена перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції — головній політичній передумові здійснення корінних соціально-економічних перетворень, втілення в життя ленінської програми з національного питання, виникнення радянських республік, і серед них Української Радянської Соціалістичної Республіки.

На великому документально-фактичному матеріалі показано, що утворення багатонаціональної соціалістичної держави було результатом революційної творчості всіх радянських народів, очолюваних ленінською партією, наслідком послідовного здійснення ленінської національної політики, переконливою перемогою ідей пролетарського інтернаціоналізму. Автори послідовно крок за кроком розкривають той вклад, який вніс український народ у справу об'єднання народів нашої країни в Союз РСР.

Спеціальний розділ книжки присвячений здійсненню ленінської програми з національного питання в процесі соціалістичного будівництва. В ньому, насамперед, всебічно висвітлюється питання про історичне значення утворення СРСР як нового, вищого етапу розвитку дружби і співробітництва народів радянських рес-

* Авторський колектив: О. Т. Юрченко, П. П. Бачинський, І. П. Кожукало, Ю. С. Голубушин, М. М. Середенко. Політвидав України, К., 1972, 323 с.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

публік, дальшого їх зміцнення, досягнення вирішальних успіхів у будівництві нового суспільства.

Автори докладно аналізують багатогранну діяльність партійних організацій України, які під керівництвом ленінського Центрального Комітету розвивали й зміцнювали братерську єдність і дружбу українського народу з усіма народами Країни Рад, очолили героїчну працю трудящих республіки по втіленню в життя генерального курсу на соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства і здійснення культурної революції.

Значний інтерес викликають ті місця в книзі, де висвітлюється питання про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, про здійснення за короткий час на них корінних революційних перетворень.

Суворою перевіркою міцності й стійкості радянської Вітчизни була Велика Вітчизняна війна, що стала по суті боротьбою двох протилежних соціально-економічних і політичних систем, смертельним двобоєм двох ідеологій. З сторінок книжки як незламний колос перед читачем постає великий, могутній радянський народ, в якому представники різних націй пліч-о-пліч хоробро відстоювали кожну п'ядь рідної землі. Свою непохитну відданість соціалістичному ладові, дружбі народів з усією силою виявив у ті грізні роки волелюбний український народ: 4,5 млн. славних синів і дочок України поповнили лави Червоної Армії, 1,9 млн. — вступили добровольцями в народне ополчення й винищувальні батальйони, близько 600 тис. патріотів героїчно боролися з ворогом у підпіллі та партизанських загонах. Автори показали непримиренну боротьбу трудящих України, очолюваних комуністами-підпільниками, проти українського буржуазного націоналізму, справедливо зазначили, що фашистам не вдалося отруїти свідомість українського народу ворожою ідеологією. Авторам слід було ще рельєфніше підкреслити, що пізніше навіть найбільш упереджені ідеологи буржуазії змушені були визнати, що гітлерівцям не вдалося відшукати серед українців місцевих «квіслінгів». Те буржуазно-націоналістичне охвістя на західних землях України, виготоване свого часу панською Польщею, хоч і намагалось під час гітлерівської окупації видавати себе за виразника волі й прагнень українського народу, все ж не мало скільки-небудь політичної підтримки з боку українського трудового народу навіть на території, що лише перед самою війною возз'єдналася з Радянською Україною.

Змістовним, насиченим цікавим матеріалом є розділ, присвячений діяльності партійних організацій по здійсненню програми партії в галузі національних відносин в умовах комуністичного будівництва. Велика увага приділена зміцненню радян-

ської державності в період будівництва комунізму, втіленню в життя ленінського принципу поєднання загальносоюзних інтересів з інтересами всіх республік. Це знаходить свій вияв у політичній будові і діяльності союзних та республіканських органів державної влади і управління, базованих на основі демократичного централізму і соціалістичного федералізму.

Головним полем діяльності Комуністичної партії, куди вона спрямовує об'єднані зусилля всіх народів-братів, є економічне будівництво. Посилаючись на конкретні факти, автори показують, що розв'язання таких гігантських проблем, як створення продуктивних сил комуністичного суспільства, розгортання науково-технічної революції, підвищення ефективності суспільного виробництва забезпечуються концентрацією матеріальних ресурсів, організованістю й злагодженістю дій усіх радянських республік. Економіка кожної республіки — це складова частина єдиного економічного комплексу країни, і в розвитку будь-якої галузі кожної республіки, навіть окремого великого підприємства, беруть участь колективи інших республік. Як влучно відзначив у доповіді на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України В. В. Щербицький, «всі радянські народи з повним правом можуть пишатися нашими спільними досягненнями, своїм вкладом у загальну справу комуністичного будівництва. Образно кажучи, кожна республіка працює на всю країну, а вся країна працює на кожну республіку»³.

В праці розглядаються також (в основному на прикладі розвитку УРСР у братній сім'ї радянських народів) закономірні процеси, які характеризують розвиток, зближення і взаємобогачення соціалістичних націй в їх соціально-політичному і духовному житті. Авторам, на наш погляд, слід було глибше проаналізувати фактичний матеріал, що ілюструє ці процеси, зокрема, предметніше показати, що поступове переростання розвиненого соціалізму в комунізм, цілеспрямована діяльність партії і держави по керівництву цим процесом, по формуванню нових комуністичних відносин веде до змін і в змісті національних відносин не лише в розумінні формування єдиних суспільних рис характеру, традицій у людей всіх національностей, а й у збільшенні ваги інтернаціонального в національному, порівняно з національно-особливим. Як відомо, велику роль у цьому відіграють результати науково-технічної революції. Скажімо, зміни, які відбуваються в матеріальній культурі народів, свідчать про дедалі більше згасання в ній етнічних елементів, посилення процесу інтернаціоналізації.

На сучасному етапі комуністичного будівництва процес всебічного спілкування і співробітництва народів СРСР стає все більш інтенсивним, все більш взаємобогачуючим, все більш ефективним за свої-

³ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

ми результатами. Прекрасними плодами взаємовпливу культур соціалістичних націй користуються всі радянські люди.

Комуністична партія проводить велику виховну роботу в масах, допомагає їм оволодіти розумінням об'єктивних змін, які відбуваються в матеріальній та духовній культурі суспільства, невпинно підносить рівень інтернаціонального виховання трудящих. Висвітленню цього питання автори приділяють особливу увагу. Через всю книжку червоною ниткою проходить думка про те, що в усіх здобутках радянських народів величезна роль належить братерській дружбі трудящих усіх національностей. Успіхи, досягнуті українським народом, є свідченням торжества ленінської національної політики.

Науковці дають рішучу відсіч фальсифікаторам, викривають злісні паклепи бур-

жуазної та ревізіоністської ідеології, зокрема, українських буржуазних націоналістів. Усім своїм змістом монографічне дослідження на прикладі багаторічного життєвого досвіду народів СРСР, і в тому числі українського народу, переконує в тому, що «марксистсько-ленінське вчення з національного питання витримало випробування на практиці, а ленінська національна політика здобула повну перемогу»⁴.

В цілому книжка стане в нагоді для всіх, хто вивчає героїчну історію Комуністичної партії, пропагує і здійснює її програму і політику з національного питання.

М. Д. Березовчук

⁴ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС, К., 1972, стор. 18.

Б. М. БАБІЙ. СОЮЗ РСР І РОЛЬ УКРАЇНИ В ЙОГО УТВОРЕННІ

вид-во «Наукова думка», К., 1972, 254 с.

З величезним натхненням трудящі нашої країни і все прогресивне людство відзначили 50-річчя утворення Радянського Союзу, існування якого уособлює в собі небачені раніше в історії відносини єдності й дружби народів, що є одним з найбільших завоявань соціалізму. Тому зрозуміло, чому проблема утворення СРСР уже давно привертає увагу дослідників. Особливо посилюється інтерес до цієї проблеми після опублікування постанови ЦК КПРС про відзначення цієї визначної дати. Зросло кількість публікацій, автори яких в різних аспектах розкривають історію утворення Союзу РСР та його політичне і соціально-економічне значення в історії Радянської держави.

Зазначимо, до речі, що цій проблемі приділяють велику увагу й наші недруги за рубезжем, які намагаються будь-яким чином спалювати як сам процес утворення СРСР, так і розквіт незалежних суверенних радянських республік в єдиній союзній державі.

Наукова цінність і політична актуальність рецензованої монографії полягає в тому, що її автор з марксистських позицій, з точки зору сучасних наукових досягнень досліджує і висвітлює широке коло питань історико-правового аспекту з проблеми ролі України в утворенні СРСР. У монографії розкривається масовий рух трудящих України за об'єднання з радянськими республіками і створення єдиної союзної держави, роль державних органів України і КП(б)У в об'єднанні русі, пошуки шляхів утворення першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави, аналізуються державні акти, пов'язані з об'єднанням радянських республік в єдину союзнą державу з точки зору їх юридично-правової обґрунтованості, а також

розкриваються політичні й соціально-економічні наслідки утворення Союзу РСР.

Всі ці складні питання досліджуються і висвітлюються під кутом зору визначальної ролі теоретичної спадщини й практичної діяльності В. І. Леніна та очолюваної ним Комуністичної партії в утворенні єдиної союзної держави та її конституційного оформлення й існування. Тут розкриваються ленінські принципи добровільного об'єднання рівноправних республік в єдину союзнą державу, питання гармонійного поєднання суверенітету СРСР і союзних республік.

На відміну від своїх попередників Б. М. Бабій досліджує не лише сам факт утворення СРСР — цього небаченого в історії добровільного об'єднання більш як ста націй і народностей в єдину союзнą державу, а й коріння, з якого виростає ця дружба, починаючи з появи перших ідей, що теоретично обґрунтували її й визначили шляхи розвитку. В монографії переконливо доведено, що В. І. Ленін ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції сформулював ідею створення багатонаціональної демократичної держави в країні з різнонаціональним складом населення, вже тоді вождь революції визначив головні демократичні засади такої організації: рівноправність націй і добровільність зв'язків між ними, збереження їх суверенітету при створенні багатонаціональної держави.

Як видно з дослідження, такий проєкт єдиної багатонаціональної держави, на думку В. І. Леніна, започаткувався в інтернаціональній солідарності трудящих, яка міцніла і гартувалася в ході класових битв і переросла в інтернаціональну єдність пролетаріату Росії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату розчистило ґрунт для встановлення між народами братерського співробітництва в державному, господарському й культурному житті. В свою чергу Ради —

найдемократичніші органи трудящих — це втілення пролетарського інтернаціоналізму, що з перших днів Радянської влади став її державною політикою. Про це, зокрема, йшлося в «Декларації прав народів Росії», прийнятій 15 листопада 1917 р., згодом — у «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу», що, як відомо, повністю була включена в першу Радянську Конституцію. Українська Радянська держава, створена трудящими у вогні революційних боїв, народилася під ленінським прапором інтернаціональної єдності й дружби з Російською Радянською Республікою. З праці випливає висновок, що встановлення диктатури пролетаріату, демократична суть її органів в особі Рад у свою чергу всіляко спонукала трудящих різних національностей до їх дальшого зближення.

На великому фактичному матеріалі ґрунтовно розкрито питання, як об'єктивний хід історичного розвитку вів до зближення окремих союзних республік, і що цей процес не проходив стихійно, а під керівництвом Комуністичної партії, відповідно до ленінського плану національно-культурного будівництва, першою ланкою якого був не легкий процес поступового складання воєнно-політичного союзу. Він знайшов своє остаточне оформлення в декреті ВЦВК від 1 червня 1919 р.

Відомо, що цей союз відіграв величезну роль у розгромі білогвардійщини та іноземних інтервентів, у захисті завоювань Жовтня. Період його існування у свою чергу був важливим етапом у підготовці до утворення єдиної багатонаціональної держави.

З переходом до відбудови народного господарства наступив новий етап у об'єднавчому русі. Спільність завдань відбудови народного господарства, його дальшого розвитку й перебудови на соціалістичних засадах стала новим могутнім стимулом, який обумовив зміцнення єдності радянських республік, наступним кроком у поступальному об'єднавчому русі радянських республік, у дальшому розвитку національно-державного будівництва. Він мав своє конкретне оформлення в доповненні воєнно-політичного союзу господарським і дипломатичним союзами. Спільні зусилля у відбудові народного господарства шляхом допомоги відсталим народам, загальної взаємодопомоги сприяли подоланню економічної й культурної відсталості раніш пригноблених народів царської Росії, прискорювали процес визрівання важливих передумов утворення СРСР, а Комуністична партія своєю невтомною наполегливою роботою прискорювала процес об'єднання союзних республік в єдину державу. Тут автор особливо підкреслює величезне значення X з'їзду РКП(б) у питанні національно-державного будівництва.

Підготовка до створення Союзу РСР досягла свого кульмінаційного розвитку в другій половині 1922 р. Велику увагу приділяє Б. М. Бабій розкриттю суті тих нових положень, в яких В. І. Ленін конкретизував

принципи й плани будівництва союзної держави. Йдеться про аналіз листів Володимира Ілліча до Політбюро ЦК РКП(б) та інші його матеріали (стор. 139, 179). Разом з тим дається критика невірного розуміння принципів об'єднання радянських республік в єдину союзню державу деякими керівниками партії та уряду неправильних дій Й. В. Сталіна відносно цього питання. Як показує дослідник, тут В. І. Ленін звертав увагу партійних організацій на неослабну боротьбу проти великодержавних шовіністів і націоналістів, яку вождь пролетаріату, партія вели в питанні добровільного об'єднання радянських республік. В. І. Ленін вів рішучу боротьбу проти будь-яких намагань спотворити лінію партії.

Відомо, що питання створення Союзу РСР широко обговорювалося на зборах трудящих, з'їздах Рад, партійних конференціях. Найбільшу активність тут проявляв робітничий клас. І хоч ці питання значною мірою висвітлені в історичній та історико-правовій літературі, проте автор подав чимало нових документів, особливо підкреслюючи керівну роль партійних організацій, показуючи, що цей рух був складовою частиною загального руху всіх радянських народів.

Досить ґрунтовно в монографії змальовано саму роботу I з'їзду Рад СРСР, як завершального етапу об'єднавчого руху, аналіз прийнятих ним рішень, зокрема «Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», хід розробки Конституції СРСР та інших державних документів, в яких практично втілювалися ленінські принципи існування Союзу РСР.

Заслугує схвалення критичний аналіз тверджень деяких авторів про характер державних взаємовідносин між УРСР і РРФСР на початку 1918 р., поняття суверенітету та ін.

У цілому монографія представляє собою нове вагомє слово у висвітленні надзвичайно складної і політично актуальної проблеми — утворення Союзу РСР. Ще більше виграла б праця, коли б в ній дещо ширше була подана соціально-економічна й політична характеристика України на кожному об'єднавчому етапі.

Ґрунтовне висвітлення юридично-правового аспекту утворення Союзу РСР диктує потребу чіткішого розкриття питання, що СРСР — єдина держава і її суверенітет, як і суверенітет союзних республік, базується на власній основі. І, нарешті, слід було б докладніше висвітлити питання про те, що величезні успіхи в розквіті Української РСР, як суверенної держави, досягнуті спільними зусиллями усіх братніх народів Союзу РСР.

В дослідженні добре показано, як робітники і селяни України схвалювали заходи Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна, спрямовані на зміцнення братерського Союзу Радянських Республік. Важливу роль у цьому відігравала широка агітаційно-масова робота, яку проводили партійні органі-

зації, Ради. Розкриття суті такої роботи піднесло б науковий рівень монографії.

Трудящим України в їх довготривалій і жорсткій боротьбі проти внутрішньої контрреволюції і зовнішніх інтервентів, у відбудові народного господарства велику допомогу подавали всі радянські народи,

насамперед, російський народ. Про це говориться у книжці. Однак, якби такі твердження ще були б підкріплені фактами, що легко можна було зробити авторові, це, звичайно, посилило б аргументацію важливих положень рецензованої монографії.

Г. М. Шевчук

Ю. В. БЕРНОВ, А. Я. МАНУСЕВИЧ.
ЛЕНИН В КРАКОВЕ

Изд-во политической литературы,
М., 1972, 239 с.

Дослідження різних етапів життя та діяльності вождя Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніна є важливим і актуальним завданням радянських істориків. Тому наукова праця Ю. В. Бернова і О. Я. Манусевича про перебування В. І. Леніна у Кракові та Пороніно в 1912—1914 рр., безумовно, заслуговує на увагу.

На основі ленінських праць й нових, уперше введених у науковий обіг архівних матеріалів і спогадів сучасників, автори відтворюють історичну обстановку того часу, розповідають про багатогранну й винятково напружену працю геніального мислителя.

Дослідникам удалося значно поглибити вивчення ряду важливих аспектів досліджуваного періоду. В книзі всебічно аналізуються причини, що обумовили приїзд В. І. Леніна до Кракова. Більшовики енергійно готувалися до того, щоб очолити нове революційне піднесення в Росії, яке почалося після кількох років мракобісся і реакції. Перед вождем російського пролетаріату постало виняткової ваги завдання — забезпечити єдність усіх партійних сил, згуртувати нелегальні партійні організації, що діяли в Росії, очистити партію від ліквідаторів та інших антипартійних елементів.

Діяльну участь у підготовці переїзду В. І. Леніна до Кракова взяли В. А. Карпінський та діячі польської соціал-демократії, зокрема Якуб Ганецький, якого Володимир Ілліч знав ще з 1903 р. (саме він вияснив, що ніяка небезпека у Кракові В. І. Леніну не загрожує). Автори наводять уточнену дату переїзду.

В рецензованій праці вперше в радянській літературі детально висвітлюються зв'язки В. І. Леніна з багатьма польськими революційними діячами. Крім Ганецького, Володимир Ілліч зустрічався з Владиславом Штейном-Краєвським, Юліаном Лещинським-Ленським, Юзефом Уншліхтом, Генріхом Штейном-Каменським та іншими діячами польської соціал-демократії, з членами «Спуйни»* — Вітольдом То-

моровичем, Еугеніушем Ейбішем, а також з членом ППС, робітником Юліаном Хростком, що жив по-сусідству на вулиці Любомірського. В. І. Ленін добре знав і високо цінував революційний рух польського народу. Він був переконаний, що тільки в тісному союзі з російським робітничим класом польський пролетаріат зможе добитися перемоги.

Автори уважно простежують величезну теоретичну, літературну і організаційну роботу В. І. Леніна в Польщі. Думками і помислами він був з Росією, де пролетаріат під керівництвом більшовицької партії знову активно піднімався на революційну боротьбу. Краків, після приїзду сюди В. І. Леніна, став центром, звідки здійснювалось керівництво робітничим рухом у Росії. В промислові центри Російської імперії йшли ленінські вказівки, інструкції. Тут готувалися виступи більшовиків — депутатів Державної думи. Майже щоденно Ленін писав для «Правди». Його статті відігравали велику роль у керівництві партією і робітничим рухом, виховували робітників у дусі пролетарської солідарності.

В дослідженні широко висвітлюється багатогранна діяльність Володимира Ілліча щодо підготовки й проведення Краківської та Поронінської нарад ЦК з партійними працівниками — важливого заходу, що відіграв величезну роль у зміцненні партії більшовиків.

У книжці показано, що гігантська праця В. І. Леніна — партійного публіциста, мислителя, дослідника, який вивчав питання філософії, економіки, історії поєднувалася з небаченою за складністю діяльністю керівника міцніючої пролетарської партії. Лише протягом першого півріччя 1913 р. Володимир Ілліч написав понад 120 праць.

Окремий розділ своєї праці автори присвячують висвітленню ряду важливих аспектів, пов'язаних з розробкою В. І. Леніном програми партії з національного питання, якому він завжди приділяв велику увагу.

В Польщі Володимир Ілліч написав такі програмні праці, як «Критичні замітки з національного питання» та «Право націй на самовизначення».

Ю. В. Бернов та О. Я. Манусевич ґрунтовно показують рішучу і немиримену боротьбу В. І. Леніна проти великодержавних шовіністів і націоналістів пригноблених націй. Зокрема, значну увагу В. І. Ленін приділяв українському питанню.

Українські буржуазні націоналісти разом з підсудчиками мріяли про розгром

* «Спуйна» — студентське товариство, яке в 1911 р., очистившись від націоналістичних елементів, перейшло на соціалістичні позиції.

Росії в майбутній війні і створення за допомогою Німеччини та Австро-Угорщини «самостійної» України. У свою чергу російські шовіністи використовували пропаганду «самостійності» для цькування українців. В. І. Ленін рішуче викривав антипролетарську позицію тих і інших. Авторі підкреслюють, що Володимир Ілліч невтомно виховував трудящих Росії та України в дусі взаємного довіря і дружби, послідовно дбав про їх братерський союз в революційній боротьбі.

Щоб протидіяти українським соціал-націоналістам, Ленін у березні 1914 р. розробив проект «Звернення до українських робітників», в якому закликав їх до єдності і доводив шкідливість поділу робітників за націонами. У написаній ним примітці до «Звернення» вказувалось, що дрібнобуржуазні інтелігенти намагаються роз'єднати українських і російських соціал-демократів, але «ми робитимемо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи»¹.

Винятково великої ваги Ленін надавав боротьбі з антисемітизмом як одним з найнебезпечніших проявів націоналізму.

В окремому розділі висвітлено діяльність В. І. Леніна напередодні першої світової імперіалістичної війни.

Керовані його настановами, більшовики твердо і неухильно відстоювали революційний інтернаціоналістський шлях виходу із можливої війни, боролися проти самої загрози збройного конфлікту.

Під час перебування в Кракові Ленін мав можливість спостерігати в повсякденній діяльності всі політичні партії польського суспільства. Йому доводилося безпосередньо стикатися з багатьма діячами реформістсько-націоналістичного напрямку в польському робітничому русі. Багато із ідейних противників більшовиків мали надто смутне уявлення про їх погляди, про становище в Росії, про стан російського революційного руху.

Ось чому, вказують автори, В. І. Ленін вважав корисним ознайомити їх з більшо-

вицькою оцінкою періоду, що його переживала Росія, обґрунтувати перспективи російської революції. В. І. Ленін виступав з доповідями в «Спуйні», Народному університеті імені Адама Міцкевича, цій культурно-освітній організації, в якій співробітничали представники різних політичних течій — від буржуазних лібералів до соціалістів. Таким чином, автори підкреслюють, що В. І. Ленін виступав перед дуже різношерстою в політичному відношенні аудиторією. І кожний ленінський виступ був підпорядкований великій меті співробітництва польських і російських революційних сил, полегшував шлях до марксизму тієї частини польських робітників, яка залишалася під впливом реформістських і націоналістичних кіл.

Цікавою є розповідь про Н. К. Крупську — вірного друга і соратника В. І. Леніна, яка у важкий період життя і діяльності вождя була йому вірним другом і помічником. Надія Костянтинівна підтримувала зв'язки з нелегальними партійними організаціями. Це була складна робота, що вимагала абсолютної точності й чіткості.

З хвилюванням читаються рядки, де йдеться про необґрунтований арешт В. І. Леніна австрійськими властями і боротьбу за його звільнення. У праці розкрито обставини, що сприяли звільненню вождя революції з австрійської тюрми.

Широке коло питань, які стосуються важливого періоду життя і діяльності В. І. Леніна, автори висвітлили всебічно і ґрунтовно. Відмітною рисою книжки є її чітка ідейна спрямованість. Видання добре оформлене поліграфічно, багато ілюстроване, містить у собі фотокопії документів і фотознімки В. І. Леніна та його соратників, місць, зв'язаних з перебуванням Володимира Ілліча.

Рецензована праця є значним вкладом у науку і гідним поповненням радянської Ленініани. Її з інтересом прочитає широке коло читачів, науковців. Вона може бути з успіхом використана й при вивченні історії КПРС у вузах та в системі партійної освіти.

О. М. Швидак

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 344.

А. В. САНЦЕВИЧ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1972, 203 с.

Важливою умовою дальшого удосконалення історичних досліджень є розробка питань джерелознавства, що озброює істориків методами і засобами наукового

дослідження, умінням творчо застосовувати вимоги марксистсько-ленінської методології до аналізу і критики численних і різноманітних за своїм характером історичних джерел.

В 1940 р. радянські джерелознавці опублікували перші навчальні посібники, в яких міститься аналіз і характеристика джерел з історії СРСР від найдавніших часів до кінця XIX ст., а після Великої Вітчизняної війни — підручники й монографії, що охоплюють джерела XIX —

початку ХХ ст., та посібник з джерелознавства історії СРСР радянського періоду¹.

Але в цих працях джерела з історії України не були предметом спеціального дослідження. З праць, присвячених цьому питанню, можна назвати лише книжку М. А. Литвиненко², що стосується, однак, тільки джерел ХVІІІ ст.

Рецензована монографія А. В. Санцевича — значна подія в українському радянському джерелознавстві. У ній розглянуто джерела періоду відбудови й розвитку народного господарства та культури після Великої Вітчизняної війни (1945—1970 рр.). Автор проаналізував партійні та державні документи, розглянув такі комплекси джерел, як збірники історичних документів, періодична преса республіки, а також статистичні відомості, спогади, виступи передовиків виробництва та культури, матеріали державного архівного фонду.

Через усю працю проходить думка, що, досліджуючи різноманітні групи джерел, необхідно звертати увагу на умови виникнення та мету того чи іншого джерела, його видові ознаки, жанр тощо. Все це сприяє найефективнішому і найдоцільнішому використанню досліджуваних матеріалів.

Наприклад, характеризуючи періодичну пресу, А. В. Санцевич розділив газетні матеріали джерельного характеру з історії Української РСР післявоєнного періоду на такі рубрики: 1) передові статті; 2) документальні матеріали; 3) виступи партійних, державних та громадських діячів; 4) оперативні матеріали; 5) газетна інформація; 6) нариси; 7) хроніка та оголошення.

Ця класифікація має важливе значення. В рецензіях на дисертації досить часто висловлюється одне й те ж зауваження: наявність у дисертаціях посилань на ту чи іншу газету або журнал без зазначення конкретного матеріалу, використаного дослідником. Але ж ми не з однаковою мірою довіря можемо ставитись, наприклад, до нарису і до різного роду документів, опублікованих на сторінках преси.

Таку класифікацію слід було б застосовувати і в посиланнях — обов'язковому компоненту кожного наукового дослідження.

Значну увагу автор звертає на поєднання в наукових працях історичних джерел

різного характеру, тобто послідовного дотримання принципу перехресної перевірки джерел, їх синтезу. Цей кардинальний принцип історичного аналізу добре показано у монографії на прикладі використання статистичних матеріалів, мемуарних творів тощо.

Щодо аналізу та критики історичних джерел найменше вдався авторові розділ «Архівні матеріали з історії УРСР».

Ще й досі зустрічається певна фетишизація документальних матеріалів, що зберігаються в державних та відомчих архівах СРСР, тому однієї фрази про те, що «інтереси адекватного відображення дійсності настійливо вимагають не переоцінювати й не недооцінювати архівних матеріалів, що не мають навколо себе ореолу винятковості» (стор. 163), явно замало.

Оскільки саме в архівах зберігаються неопубліковані матеріали усіх тих видів, яким присвячені окремі розділи праці, говорячи про архівні документи, треба було б посилити вимоги щодо їх джерелознавчого аналізу.

Загальновідомо, що матеріали оперативної звітності вимагають ретельного критичного розбору і співставлення з іншими даними. Про це знову нагадав і пленум Верховного суду, що відбувся в січні 1973 р. і розглянув питання про судову практику в справах щодо приписок та інших перекручень у звітності³. Доповідь, написана до ювілею установи чи організації; документ, у якому обґрунтовується необхідність виділення додаткових асигнувань, матеріалів і т. п., офіційний звіт установи про її роботу за звітний період; акт ревізії або якоїсь іншої перевірки діяльності установи, організації чи підприємства — все це зовсім різні речі.

Професійний рівень сучасної науки визначається не так індивідуальною майстерністю окремих учених, як «типовою методикою аналізу», що робить більш ефективними індивідуальні особливості наукової творчості.

Розробка питань джерелознавства, особливо радянського періоду, сприяє поліпшенню історичних досліджень, вирішенню багатьох дискусійних проблем, подоланню горезвісного ілюстративного методу та споживацького підходу до джерел. Все це служить піднесенню науково-пізнавального рівня історичної науки, її ролі в комуністичному будівництві, її суспільного авторитету. У цьому цінність нової праці А. В. Санцевича.

Хотілося б побажати Інституту історії АН УРСР об'єднати зусилля істориків Академії та вузів для створення фундаментальної праці з джерелознавства історії УРСР всіх епох і періодів.

В. І. Стрельський

¹ М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца ХVІІІ в., М., 1940; С. А. Никитин. Источниковедение истории СССР ХІХ в., М., 1940; В. И. Стрельский. Источниковедение СССР. Период империализма. Конек ХІХ в.—1917 г., М., 1962; Источниковедение истории СССР ХІХ—начала ХХ в., М., 1970; М. Н. Черноморский. Источниковедение истории СССР (советский период), М., 1966.

² М. А. Литвиненко. Джерела історії України ХVІІІ ст., Харків, 1970.

³ «Радянська Україна», 18 січня 1973 р.

Л. Д. АЛЕКСЕЕВ.
ПЕЧАТЬ БОЛЬШЕВИКОВ УКРАИНЫ
В ПЕРИОД РЕАКЦИИ
(1907 — 1910 гг.),
издательство КВШ МВД СССР,
К., 1972, 242 с.

Останнім часом істориками чимало зроблено для висвітлення діяльності більшовицької партії в роки реакції, що настанала після поразки революції 1905—1907 рр. Менш вивчені питання економічної та аграрної політики царизму в цей період, хоч і тут вже дещо зроблено, і тільки питань, пов'язаних з більшовицькою пресою, дослідники торкнулися досить побіжно. Тимчасом відомо, що вона відіграла велику роль у зміцненні більшовицьких організацій, в посиленні їх зв'язків з масами, в боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, ультимативістів, троцькістів та інших ворожих течій.

Монографія Л. Д. Алексеева якраз і присвячена актуальній і малодослідженій проблемі діяльності більшовицьких організацій України в роки реакції щодо забезпечення високої ідейності партійних друкованих органів, налагодження систематичного випуску різного роду революційних видань, збереження і зміцнення матеріально-технічної бази підпільної преси тощо.

Дані, наведені на початку праці, свідчать про те, що на Україні більшовицька преса цього періоду вивчена особливо мало — у довоєнні та повоєнні роки в республіці вийшло понад 50 книжок і брошур про пресу більшовиків України до революційного часу, але всі вони стосуються, головним чином, 1900—1907 рр. та лютого — жовтня 1917 р. (стор. 6) і жодна — досліджуваного періоду. (На жаль, автор не пазиває джерела, звідки взято ці дані, чи, можливо, це його власні підрахунки.) Щоправда, він зазначає, що з цих питань було написано кілька поодиноких статей, не рахуючи окремих сторінок в загальних працях з історії більшовицьких організацій.

З усього видно, що назріла необхідність заповнити, нарешті, прогалину у вивченні цієї важливої проблеми, і тому появу такої праці, написання якої, до того ж, тало в собі немало труднощів, слід тільки вітати. В процесі роботи автором доведено проаналізувати велику кількість літератури, численні документальні збірники та архівні матеріали, по крихті збираючи необхідні відомості. Для того, щоб упоратись з таким завданням, мало було самої лише наполегливості, потребувалися ще й неабиякі знання друкарської справи.

Монографія складається із вступу, 4-х глав та заключної частини. У вступі Л. Д. Алексеев обґрунтовує актуальність та важливість обраної теми, глибоко аналізує історіографію питання, аж до окремих газетних статей, подає широкий огляд не тільки літератури, що вийшла, але й ар-

хівних джерел. До речі, ним використані фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інституту історії партії ЦК КП України (філіал ІМЛ при ЦК КПРС), Ворошиловградського і Дніпропетровського обласних партійних та ряду інших архівів СРСР.

На основі великого фактичного матеріалу автор простежує, як зароджувались ті чи інші революційні видання, висвітлює більшовицькі методи керівництва пресою, показує, як, спираючись на постійну допомогу В. І. Леніна та його соратників, більшовицькі організації України боролись за високий ідейний зміст місцевих друкованих органів.

У першій главі «Партійні організації України і їх преса після третьочервневого перевороту» відображено наступ реакції, розгром більшовицьких організацій та їх преси.

Багато уваги звернуто на турботу В. І. Леніна про більшовицькі видання, що виходили на Україні, на ту велику допомогу, яку він подавав українським більшовикам у справі відродження організацій РСДРП та налагодження друкарської справи.

Жвавий інтерес викликають сторінки, де йдеться про тактику більшовиків України в організації нелегальної видавничої роботи, створення при партійних комітетах спеціальних виконавчих комісій, пересувні друкарні того часу, боротьбу з провокаторами і т. д.

Центральне місце в дослідженні належить другій главі «Видавнича діяльність більшовиків України в 1907—1910 рр.», з якої читач дізнається багато нового про створення й розвиток підпільної друкарської бази. За даними, наведеними в праці, під час революції 1905—1907 рр. місцеві організації РСДРП створили 210 друкарень у 86 містах країни. В роки реакції все це було майже повністю знищене, лишилось тільки 10 друкарень. І ось, долаючи неймовірні труднощі, більшовики за цей період знову створили 150 друкарень, що діяли у 80 пунктах (стор. 35). Це дуже цікаві факти, жаль тільки, що й тут автор не посилається на їх джерело.

На стор. 36 дослідник вмістив складену ним таблицю, з якої видно, що в різні часи 1907—1910 рр. на Україні діяли 71 підпільна друкарня, 53 гектографи та інші розмножувальні апарати. Основними районами зосередження друкарської техніки більшовиків були: Донбас (21 друкарня та 14 інших апаратів), Крим (відповідно 11 і 1), Катеринослав і губернія (9 і 6), Київ і губернія (7 і 9), Харків і губернія (8 і 9), Миколаїв (2 і 7), Одеса (5 і 1), Полтава й губернія (6 і 1).

Ці дані, як вірно робить висновок автор, свідчать про те, що в розвитку матеріально-технічної бази більшовицької преси провідна роль належала пролетаріату важливих економічних, політичних і культурних центрів. У монографії слух-

но зазначається, що підпільні друкарні створювались загальномиськими, міськими районними та районними комітетами РСДРП, менше — низовими партійними організаціями, зовсім рідко — партгрупами. Переважали не стаціонарні, добре обладнані друкарні, а малогабаритні, ручні, переносні з нескладним устаткуванням.

Значну увагу в рецензованій праці звернуто на вирішення парторганізаційми різних фінансових проблем, що виникали у зв'язку з палагодженням видавничої справи, та питань розміщення друкарської техніки. Автор провів велику дослідницьку роботу щодо виявлення активістів друкарства, які діяли в досліджуваній період, з'ясування роботи окремих підпільних друкарень тощо.

Важливе місце у другій главі займає характеристика окремих видів більшовицьких видань. Поряд з детальною характеристикою газет, що виходили головним чином у великих промислових центрах України, описом їх зовнішнього вигляду та змісту, відомостями про активних організаторів газетної справи, автор наводить немало даних про випуск листівок, які в агітаційно-пропагандистській діяльності партії займали одне з головних місць, знайомить читача з різними матеріалами, що вміщувались у листівках (статут, резолюції, звіти, повідомлення, звернення, відозви, накази, листи тощо). Бажано було б вказати також, яку кількість листівок було видруковано за роки реакції, їх тираж. Крім цих видів видань, що займали провідну роль у видавничій практиці більшовиків, у праці висвітлено й інші — брошури, «летючі листки», плакати, заклики, грамофонні записи і т. п.

Належним чином у дослідженні розкрито використання більшовиками легальних видань, насамперед професійних газет і журналів, а також легальної ліберальної преси. Особливо вміло робив це В. В. Вороський, літературно-публіцистичній діяльності якого автор присвячує ряд цікавих сторінок.

Закінчуючи другу главу, Л. Д. Алексєєв звертає увагу на ті тяжкі умови, в яких доводилось видавати нелегальну літературу, готувати організаторів друкарської справи, добирати кореспондентів. Йому вдалось відшукати значний матеріал про авторів статей і заміток, прокламаций та листівок. Ними були відомі революціонери В. Вороський, С. Гонсер, П. та С. Косіори, С. Модестов та інші, а також керівники партійних організацій, члени комітетів РСДРП і виконавчих комісій.

На карб авторові треба поставити й те, що він зумів по крихті зібрати великий фактичний матеріал про тих активістів друкарства, які, ризикуючи життям, створювали підпільну пресу в найтяжчі роки — період століпінської реакції.

Третя глава «Преса в боротьбі за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій» розкриває значення дру-

кованого слова у боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів та націоналістів.

Висвітлюючи питання інтернаціонального виховання членів партії і всіх трудящих, дослідник пише: «Гнучкою і вправною була боротьба більшовицької преси України проти українського буржуазного націоналізму», але тут же зазначає, що на її сторінках «не було прямих, любових атак на українських буржуазних націоналістів і їх партії, прямих закликів до відкритої боротьби проти їх згубної ідеології та практики» (стор. 174).

Старанно аналізуючи зібрані факти і, водночас, відчужуючи недостатність наведених прикладів, автор при висвітленні того чи іншого питання подекуди виходить за хронологічні межі свого дослідження, що, однак, не послаблює інтересу до глави в цілому. Позитивним тут є те, що, крім боротьби проти українського, значна увага приділена також боротьбі проти єврейського націоналізму, зокрема сіонізму, та інших різновидів шовінізму.

Правда, в третій главі трапляється немало й загальних місць і вже відомих у літературі положень, а також повторення матеріалу, поданого в попередніх главах.

Цими ж, в основному, недоліками страждає й остання глава рецензованої праці «Роль преси в боротьбі більшовиків України за зміцнення зв'язків з масами», де розкрито участь більшовицької преси в завоюванні легальних робітничих організацій, показано, як на її сторінках висвітлювались уроки революції 1905—1907 рр., перспективи революційного руху, питання думської тактики більшовиків. Матеріали глави вдало систематизовані, проаналізовані, вірно викладені, і в цілому вона написана на достатньому ідейно-теоретичному рівні. Але, на жаль, ряд фактів і положень, наведених у ній, наприклад, партійний склад III Думи (стор. 197), склад землевпоряджувальних комісій (стор. 214), закон від 9 листопада 1906 р. (стор. 213, 215), кількість селянських виступів на Україні в 1905—1907 рр. (стор. 219) і т. д., — вже давно відомі з нашої літератури.

Крім названих, у праці зустрічаються й інші недоліки. Так, на наш погляд, недостатньо приділено уваги характеристичній третьочервневій монархії, боротьбі двох шляхів капіталістичного розвитку — прусського та американського, оцінці поточного моменту. Але ж залежно від розуміння цих питань складалась тактика різних партій. Меншовики вважали, що самодержавство вже перетворилося в буржуазну монархію, переміг прусський шлях розвитку, в зв'язку з чим нібито з порядку денного усувалось питання про буржуазно-демократичну революцію, не потрібно була тепер, на їх думку, і нелегальна революційна партія. Одзовісти, навпаки, не помітили змін, що сталіся в еволюції російського самодержавства, не зрозуміли своєрідності періоду реакції і тому три-

малися старої тактики. Як відбилися ці питання у пресі того часу на Україні, в дослідженні сказано мало.

Однією з вад монографії є й те, що подекуди в ній даються посилання на такі джерела, автори яких самі почерпнули ті чи інші факти з раніш опублікованих праць. Інколи наводиться загальновідоме положення типу «в роки реакції на Україні ще більше посилились гніт і безправ'я...» (стор. 166) і робиться зовсім непотрібне посилання: «Див. В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетарнат Харькова в боротьбе за победу Октябрю».

Слід було більше сказати про активних організаторів і учасників друкарської справи, бо одні лише імена, рясно наведені в книжці, мало що говорять читачеві. Майже нічого немає в дослідженні про недоліки і слабкі місця тогочасної більшовицької преси, а вони, очевидно, були.

Навряд чи можна змішувати дрібнобуржуазні партії есерів, бундівців, меншовиків з відверто контрреволюційними партіями та кадетами (стор. 104).

Є й інші прикрі помилки. На стор. 218, наприклад, м. Шостка віднесене чомусь до Харківської губернії, а не до Чернігівської, куди воно входило в досліджуваний Л. Д. Алексєєвим період. На стор. 229 стверджується, що серед тих, хто ще студентом виступав проти реакційної політики самодержавства був і широко відомий нині учений Л. Т. Білецький. Хто ж він? Якщо мається на увазі літературознавець Олександр Іванович Білецький, тоді в книжці невірно подано ініціали.

Та все це, зрештою, не применшує загальної позитивної оцінки рецензованої праці, яка не тільки заповнює прогалину у вивченні досліджуваної автором теми, а й становить істотний внесок у радянську історичну науку.

Ф. Є. Лось

Хроніка та інформація

ДО VI ВСЕСОЮЗНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ

У Львові наприкінці вересня 1973 р. відбудеться VI Всесоюзна наукова конференція істориків-славистів. Головна проблема конференції — «Актуальні питання історії слов'янських народів у радянській і зарубіжній історіографії». Рекомендуються постановка таких тем: «Село і місто в добу феодалізму», «Етногенез слов'янських народів», «Міжслов'янські історичні зв'язки», «Історія міжнародних відносин у Центральній і Південно-Східній Європі», «Виникнення ладу народної демократії і будівництво соціалізму», «Національно-

визвольний рух у слов'янських країнах», «Методика вивчення історії слов'ян».

Заявки у вигляді тез (короткий виклад теми з наголосом на те нове, що пропонує автор для вирішення досліджуваного питання) російською мовою в двох примірниках, надруковані через два інтервали, обсягом до 4-х сторінок будуть прийматися до 31 квітня 1973 р.

Тези доповідей і листи просимо надсилати на адресу: м. Львів, Університетська вул. № 1, Держуніверситет, кафедра історії південних і західних слов'ян.

ПРО СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ

У 1972 р. вся наша країна відзначила 250-річний ювілей з дня народження видатного народного просвітителя-гуманіста, філософа і поета Г. С. Сковороди.

На виконання постанови директивних органів щодо відзначення 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди Президія Академії наук Української РСР прийняла відповідну постанову і схвалила план ювілейних заходів, які поряд з іншими передбачали розміщення музею Г. С. Сковороди у колишньому будинку Києво-Могилянської академії, де вчився Григорій Сковорода (Філіал № 1 Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Набережно-Микільська, 2-а).

Колішній учбовий корпус Києво-Могилянської академії, який є пам'ятником архітектури XVIII ст. (1703 р.), і велика наукова бібліотека — неоціненні пам'ятки історії культури українського, російського, білоруського та інших слов'янських народів.

Надаючи великого значення цьому культурному надбанню минулого, ще на зорі становлення Радянської влади на Україні, коли зароджувалась Академія наук Української РСР, Президент АН УРСР акад. В. І. Вернадський та секретар Академії наук А. Ю. Кримський 15 лютого 1919 р. після закриття Київської духовної Академії звернулись до правління КДА з

листом, в якому зазначалось: «Українська Академія Наук у Києві, де зараз ведеться інтенсивна праця, яка потребує бібліотеки того типу, що мається при Київській Духовній Академії, звертається до Київської Духовної Академії з проханням передати Академії Наук свою бібліотеку...»¹.

З цього часу будинок та унікальна бібліотека стали служити радянській науці.

Протягом 10 років у аудиторіях Академії, в дравньому її книгосховищі формувалася й мужнів майбутній філософ і поет.

В складній соціально-політичній боротьбі між правдою і кривдою він став на бік народу, відвернувшись від духовного і придворного світу оман і кріпосників.

Про те, як проходили роки навчання Г. С. Сковороди в Київській академії, як формувалася розум ученого і просвітителя, талант педагога й поета, про життєвий шлях і його літературно-філософську спадщину будуть розповідати експозиції музею.

Організація музею почалась із збирання експонатів. Перші з них уже надійшли в грудні 1972 р. від Українського республіканського ювілейного комітету по відзначенню 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди — фарфорова ваза з портретом

¹ ЦДІА УРСР, ф. 711, спр. 10852, арк. 2..

Г. С. Сковороди і рушник, подаровані Комітету від м. Чернух, великий портрет Г. С. Сковороди, який був замовлений для урочистого засідання, що відбулося 1 грудня 1972 р. у приміщенні Київського театру опери і балету, бюст, ювілейні видання творів Г. С. Сковороди, медалі тощо.

На окремі вітрини постійно діючої виставки «Г. Сковорода» експонуються вітальні листи від учених Туркменістану, колективу АН Грузинської РСР, літературні твори від делегації Вірменської РСР, окремих вчених, письменників, викладачів вузів та ін.

Тут же виставлені оригінальні рукописні твори філософа, видання з бібліотеки Києво-Могилянської академії, якими користувався Г. Сковорода, М. Ломоносов, П. Могила тощо.

Під експозицію музею відведено колишній диспутний зал Київської академії, в якому Г. С. Сковорода виступав як співак і музикант у академічному хорі та брав участь в диспутах.

У залі та вестибюлі розміщена велика портретна галерея засновників Київської академії, її відомих вчених, письменників, державних і політичних діячів, які здобули освіту в першому вищому учбовому закладі України.

Серед них портрети П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Могили, Г. Сковороди, М. Ломоносова, письменників Г. Конинського, Ф. Прокоповича, Д. Ростовського, І. Нечуя-Левицького, П. П. Гулака-Артемовського, видатного українського художника Г. Левицького, вченого-енциклопедиста Н. Амбодика-Максимовича, істориків М. Бантиш-Каменського, І. Гізеля та інших освітніх діячів України і Росії.

Організація музею Г. С. Сковороди — почесне завдання для Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, яка висловлює щирі подяки тим, хто вже надіслав експонати до музею, який буде сприяти розвитку культури і науки народів нашої країни.

П. А. Сотниченко

ЗНАХІДКИ ДАВНЬОТЮРКСЬКИХ «КАМ'ЯНИХ БАБ» НА УКРАЇНІ

У 1970 р. поблизу с. Червоного Кута Антрацитівського району Ворошиловградської області під час оранки курганів було знайдено дві «кам'яні баби». Вони виготовлені із довгих стовпоподібних брил пісковнику. На одній з них — зображення чоловіка, що тримає в правій руці глечик, а лівою підтримує його за деще. Добре оброблена верхня частина голови. Майстер, відколюючи тонкі шари каменю навкруги носа, досягає виразності обличчя. Брови та рот зроблені двома заглибленими рисками. Навкруги рук та глечика оброблений лише фон.

Друга «кам'яна баба» не має ніяких зображень. У неї лише виділена голова.

Знайдені кам'яні фігури зовсім не схожі на типову половецьку скульптуру, що поширена на півдні України. Пошуки аналогій ведуть нас далеко на Схід. Іконографічна поза зображення з Червоного Кута типова для давньотюркських «кам'яних баб» Монголії, Південного Сибіру та Алтаю, що датуються VII—VIII ст. До цього часу давньотюркські «кам'яні баби» не були відомі на Україні. Знахідка у Червоному Куті примусила переглянути

колекції середньовічної скульптури багатьох музеїв півдня України. В деяких музеях, серед половецьких «кам'яних баб», вдалося відшукати такі, що схожі на давньотюркські. Вони, як правило, зроблені із плитового каменю або мають іноді стовпоподібну форму.

Зараз відомо більше 20 «кам'яних баб» давньотюркського типу. Три знаходяться в Одеському археологічному музеї, п'ять — в Донецьку, чотири — у Жданові, дев'ять — у Ворошиловграді, дві — у Свердловську Ворошиловградської області.

Про місцеве походження давньотюркських «кам'яних баб» свідчать матеріали, з яких вони зроблені. Так, одеські зроблені з пісковнику та вапняку черепашника, донецькі та ждановські — з пісковнику та граніту. На Ворошиловградщині крім пісковнику використовували й кварцит.

Знахідки давньотюркських «кам'яних баб» на півдні України дадуть змогу по-новому висвітлити питання про становлення та розвиток половецької скульптури.

Л. С. Гераскова

РЕЗЮМЕ

Н. В. Черненко, М. С. Журавлев. Ленинский план построения социализма (К 50-летию последних статей и речей В. И. Ленина). — В статье излагается содержание ленинского плана построения социализма в СССР и кратко показывается процесс его осуществления. Автор подчеркивает мысль, что основными ленинскими положениями и выводами о путях строительства социализма и коммунизма КПСС руководствуется и сегодня.

А. И. Погребняк. Основные принципы партийной пропаганды и их осуществление в период между XXIII и XXIV съездами партии. — Среди первоочередных задач идеологической работы своей актуальностью выделяются вопросы, связанные с дальнейшим развитием и воплощением в жизнь основных принципов партийной пропаганды. Автор посвящает статью дальнейшему развитию принципов партийной пропаганды, выразившемуся в Программе КПСС, решениях XXIII и XXIV съездов и постановлениях партии по вопросам идеологической работы.

П. М. Шморгу́н. Разработка В. И. Лениным национальной программы партии в дооктябрьский период. — Автор сосредоточил внимание на вопросе разработки основных требований национальной программы партии в дооктябрьский период.

SUMMARIES

N. V. Chernenko, M. S. Zhuravlev.— The Lenin Plan of Socialism Construction (On the 50th Anniversary of V. I. Lenin's Last Articles and Speeches).— The paper deals with the content of the Lenin plan of socialism construction in the USSR and presents in short the process of the plan realization. The author emphasises the thought that the main Lenin statements and conclusions on the ways of socialism and Communism construction are followed by the C.P.S.U. now as well.

A. I. Pogrebnyak.— Main Principles of the Party Propaganda and Their Realization in the Period between the 23th and 24th Congresses of the Party.— The problems connected with the further development and realization of the basic principles of the Party propaganda are distinguished by their urgency among the immediate tasks of ideological work. The author dedicates his article to the Party propaganda principles further development which was reflected in the CPSU Program, decisions of the 23th and 24th Congresses and resolutions of the Party on the problems of ideological work.

P. M. Shmorgun.— Development of the Party National Program by V. I. Lenin in the Pre-October Period.— The author concentrated attention on the problem of developing the basic demands of the Party national program in the pre-October period.